

KYBERSOCIALISMUS

W. PAUL COCKSHOTT

A

ALLIN COTTRELL

V r. 2006 vydalo nakl. L. MAREK, Pekařská 18, 602 00 Brno
Z anglického originálu *Towards a New Socialism* (Nottingham, England:
Spokesman, Bertrand Russell Press, 1993) přeložil Rudolf Převrátíl
Vytiskla tiskárna Centa, Brno
1. vydání, nákladem 500 výtisků

L. MAREK
BRNO 2006

Copyright © W. Paul Cockshott and Allin Cottrell 1993, 2004 (předmluva
k českému vydání)

Překlad © Rudolf Převrátíl, 2005
ISBN 80-86263-73-8

OBSAH

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ	7
1) Politické pozadí knihy	7
2) Vznesené otázky	9
3) Kapitalismus a socialismus	10
3.1 Rozpory vlastnických vztahů	10
3.2 Rozpory v procesu akumulace	15
4) Ekonomický přechod k socialismu	21
5) Historické slabiny socialismu	24
5.1 Odčerpávání nadproduktu	24
5.2 Ceny a ekonomická kalkulace	27
5.3 Mechanismy plánování: ortodoxie a konzervatismus	29
5.4 Počítačové technologie	32
6) Na obhajobu přímé demokracie	33
7) Socialismus versus komunismus	36
8) Spor o socialistickou kalkulaci	38
8.1 Naturální plánování	39
8.2 Používání pracovních hodnot	42
8.3 Používání tržních cen	43
8.4 Lange a neoklasický socialismus	45
8.5 Některé protiargumenty rakouských ekonomů	46
9) Proč pracovní doba?	49
9.1 Hodnota a abstraktní práce	49
9.2 Marx a kritika „pracovních peněz“	50
Odkazy	55
ÚVOD	58
Proč je sociální demokracie nedostatečná?	59
V jakém smyslu byl SSSR socialistický?	61
Jaké poučení si lze vzít ze selhání sovětského socialismu?	63
Co je teoretickým základem nového socialismu?	65
Přehled obsahu knihy	66
1. NEROVNOST	68
Zdroje nerovnosti	68
Vykořisťování	69
Nezaměstnanost	73
Nemoc a stáří	75
Podřízené ekonomické postavení žen	75
Shrnutí	79
2. ODSTRAŇOVÁNÍ NEROVNOSTÍ	80
Výhody redistribuce příjmů	83
Kolik vyprodukuje jedna hodina práce	83
Rovnost je efektivnější než růst	85
Nerovnost pracovní síly	86
Platové diferenciály za vzdělání a schopnosti?	87
Nedostatek pracovních sil konkrétního typu	88
Platové diferenciály za „osobní kvality“?	91
Kvalifikovaná práce jako „vyprodukovaný vstup“	93
Srovnání s historicky existujícím socialismem	95
Dodatek: názorný příklad výpočtu koeficientu kvalifikované práce	98
3. PRÁCE, ČAS A POČÍTAČE	101
Úspora času	101
Objektivní sociální účetnictví	105
Jak definovat objem práce	106
Problém měřítka	107
Myšlenka komplexity	108
Zjednodušení problému pracovní hodnoty	109
Špičková technická řešení a řešení střední úrovně	111
4. ZÁKLADNÍ POJMY PLÁNOVÁNÍ	114
Plánování a regulace	115
Kapitalistické cíle druhého řádu	117
Jaké by byly cíle prvního řádu?	118
Úrovně plánování	119
5. STRATEGICKÉ PLÁNOVÁNÍ	122
Plánování struktury odvětví	122
Životní prostředí a přírodní zdroje	125
Časová dimenze výroby	129
Tržní a netržní distribuce	131
Práva občanství	131
Svoboda volby	131
Jak se vypořádat s nedostatkem	132
Náklady měření	132
Zemědělství	133
6. DETAILNÍ PLÁNOVÁNÍ	136
Plánování v SSSR	142
Detailní plánování a omezenost prostředků	144
Nový algoritmus pro bilancování plánu	146
Funkce harmonie	146
Fáze algoritmu	149
Ekonomická kybernetika v Chile	151
7. MAKROEKONOMICKÉ PLÁNOVÁNÍ A ROZPOČTOVÁ POLITIKA ..	154
Makro-účetnictví založené na pracovní době	154
Spoření a úvěr v domácnostech	158

Úroky z vkladů?	164	Bydlení	214
Daňová politika	165	Příprava stravy	215
Pozemková renta	167	Péče o děti	216
Spotřební daň	167	Některé rekreační aktivity	216
Zdanění a akumulace	168	Pomoc starším občanům	216
8. MARKETING SPOTŘEBNÍCH STATKŮ	169	Základní zdůvodnění z hlediska efektivity	216
Rovnovážné tržní ceny	170	Systémy plateb a vnějšího obchodování	217
Spotřební statky a makroekonomický plán	171	Rozdělování úkolů	222
Srovnání s kapitalistickými trhy	174	Právní postavení komun	222
Závěr	176	Veřejná politika	223
9. PLÁNOVÁNÍ A INFORMACE	177	13. O DEMOKRACII	224
Informace a vlastnictví	177	Demokracie a parlamentarismus	224
Požadavky na statistickou službu	178	Přímá demokracie nebo demokracie sovětů?	227
Kódování produktů	178	Instituce klasické demokracie	229
Jednotné řízení zásob	179	Demokratický centralismus – slepá ulička	231
Standardizované formáty sdělení	179	Je dnes možná demokracie?	231
Získávání technických koeficientů	179	Demokracie a plánování	233
Informace: sociální problémy	180	Stát bez hlavy	235
Informace, měřítka výkonnosti a pobídky	181	14. VLASTNICKÉ VZTAHY	238
Hodnocení výkonnosti podniků	181	Kdo co vlastní?	238
Statistické vyhodnocování podniků vyrábějících výrobní prostředky	182	Kódování vlastnických vztahů	239
Proti monopolu	184	Co je možné vlastnit?	240
Odměny a sankce?	184	Čistý kapitalismus a smíšený kapitalismus	240
10. ZAHRANIČNÍ OBCHOD	187	Sovětský model	242
Technologie a struktura obchodu	191	Podnik jako ohnisko protikladů	243
Ekonomiky s vysokými a nízkými mzdami	192	Navrhovaný komunalistický model	244
Výhodnost obchodních deficitů	194	Individuální vlastnická práva	245
Mezinárodní obchod v kontextu socialismu	195	Práva Plánování a ekonomických projektů	246
Poptávka státu po zahraniční měně	196	Samostatná výdělečná činnost	252
Alternativy k devizám	197	Vlastnictví půdy	252
Směnné kurzy, turistika a černé trhy	200	Odbočka o Ricardově teorii renty	253
Nástroje devizové politiky	203	Vlastnictví přírodních zdrojů	255
Neprodané exporty	204	Oddělení kontroly od využívání	257
Zlepšení obchodních podmínek	205	15. O NĚKTERÝCH PROTIKLADNÝCH NÁZORECH	258
11. OBCHOD MEZI SOCIALISTICKÝMI ZEMĚMI	206	Distribuce, hodnoty a ceny	258
Obchod a vlastnictví	206	Tržní socialismus?	261
Méně rozvinuté země	207	Diane Elsonová: socializovaný trh?	262
Co zastáváme	210	Aganbegjan: administrativní a ekonomické metody	267
Význam státní suverenity	212	Bibliografie	269
12. KOMUNA	213	Poznámka překladatele	272
Aktivity městských komun	214		

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

1. Politické pozadí knihy

Tato kniha byla napsána koncem 80. let a poprvé vydána v angličtině roku 1993 pod titulem *Směrem k novému socialismu*. Je poznamenána tehdejší situací, obdobím Gorbačova. Sovětský systém ještě existoval, ale byl nesporně v krizi. Reformy zaváděné obhájci tržního socialismu už začínaly narušovat ekonomiku a politicky povzbuzovat ty společenské skupiny, které si přály úplnou restauraci kapitalismu. V Británii byla u moci krajně pravicová vláda Thatcherové. Po celé desetiletí tato vláda systematicky ničila sociální výdobytky, kterých dosáhla pracující třída za předchozích sociálně demokratických vlád. Privatizoval se průmysl ve státním vlastnictví, zaváděly se represivní zákony proti odborům a chudí byli zbaveni hlasovacího práva volební daní.

Thatcherovský program zatlačování socialismu a upevňování moci bohatých byl zdůvodňován školou ekonomického myšlení, která dostala název neoliberalismus. Její vedoucí teoretikové, lidé jako Hayek a Friedman, obhajovali ničím neomezované svobodné trhy, minimální sociální zajištění a redukci ekonomické role státu na kontrolu inflace. Pinochetova diktatura v Chile poskytla neoliberalům první možnost, jak uplatnit jejich ideje v praxi, druhým experimentem byl pro ně režim Thatcherové. Jejich dalším ekonomickým triumfem se mělo stát Jelcinovo Rusko.

Když Lenin o století dřív prosazoval vytvoření ruské komunistické strany, napsal, že „bez revoluční teorie nemůže být revolučního hnutí“. Můžeme to zobecnit a říci, že bez adekvátního teoretického pochopení se žádná sociální skupina nemůže ustavit jako třída v politickém smyslu. Před jeden a půl stoletím napsal Marx k založení německé komunistické strany, že „nejbližší cíl komunistů je týž jako cíl všech ostatních proletářských stran: ztvárnění proletariátu ve třídu“. Ztvárnění ruských a německých dělníků ve třídu bylo spojeno s propagací revoluční interpretace politické ekonomie v Marxově *Kapitálu*. Sociálně demokratické strany, které vyrostly do síly koncem 19. a začátkem 20. století, měly *Kapitál* za svou bibli. Nečetli si v ní samozřejmě všichni členové, ale její pohledy formovaly prostřednictvím stranických intelektuálů sociálně demokratický tisk a projevy sociálně demokratických politiků. Socialističtí pedagogové jako byl John Maclean v Glasgowě vyučovali marxistickou ekonomiku v dělnických akademích.

V polovině 20. století vypadaly věci pro kapitalismus špatně. Tváří v tvář triumfu stalinismu v SSSR a pak ve východní Evropě, a socialismu zaváděnému salámovou taktikou v západní Evropě, se pravicovní ekonomové jako

Hayek obávali o samotné přežití liberálního kapitalismu. Reagovali teoretickým projektem, který měl pro kapitál udělat to, co Marx udělal pro práci – poskytnout mu ucelenou politickou ekonomii přiměřenou potřebám doby. Zatímco Marxův *Kapitál* byl, abychom parafrázovali Bordigu, stejně tak manifestem pro komunismus jako ekonomickým dílem, Hayekova *Cesta do otroctví* byla manifestem pro kontrarevoluci. V následujícím půlstoletí opustily ideje neoliberalismu zastrčené police knihoven, aby ovládly ekonomickou politiku na celém světě.

Dokázaly to, protože vyšly vstříc třídním požadavkům a současně poskytly hodnověrně znějící kritiku existujícího sociálního řádu. Získaly hegemonii, protože definovaly terminologický rámec, v němž probíhala debata. Byly otevřeně přijaty politiky jako Thatcherová, ale svým vlivem působily také na bezprostřední okolí socialistického hnutí. Vytvořily intelektuální klima, v němž levicovní teoretikové naslouchali se sympatiemi kritikům plánované ekonomiky a obhájcům trhu. Jak na západě, tak na východě začali socialističtí ekonomové jako Brus, Kornai, Aganbegjan a Nove obhajovat modely tržního socialismu.

Událostí, která bezprostředně vedla k našemu rozhodnutí napsat *Směrem k novému socialismu*, bylo pravděpodobně vydání knihy Aleca Noveho *Economics of Feasible Socialism* (Ekonomika uskutečnitelného socialismu) v roce 1983. Hluboká znalost sovětských zkušeností a sympatie pro trhy se v ní spojovala se sociálně demokratickými názory. Četli ji vedoucí politikové Labour Party a také jí byli ovlivněni. Citoval ji Neil Kinnock (vůdce Labour Party v letech 1983 až 1992), aby zdůvodnil opuštění veřejného vlastnictví výrobních prostředků jako programového cíle strany. Měli jsme pocit, že i když Noveho argumenty zní hodnověrně, jsou politicky nebezpečné a ve svém základě mylné. Trhy nejsou jediným způsobem, jak řídit složitou ekonomiku. Centrální plánování je nejen životaschopné, ale stává se schůdnější díky pokrokům počítačové technologie. Naše kniha byla vědomě koncipována spíše jako vyvrácení Noveho než Hayeka, ale Hayek a Mises stáli v příšeří za Novem.

Úspěšně revoluční hnutí potřebuje jak ekonomickou, tak politickou vůdčí teorii. Pro staré komunistické hnutí byly těmito dvěma pilíři Marxova ekonomie a Leninova teorie státu a strany. Neoliberalismus má teorii svobodného trhu a ideu zastupitelské vlády. Máme-li dát odpověď na neoliberalismus, naším cílem musí být aktualizace marxistického ekonomického myšlení a leninských myšlenek o státu. Na začátku 21. století se nemůžeme uspokojit aplikováním pracovní teorie hodnoty na analýzu kapitalismu, musíme ji aplikovat na socialismus. Devadesát let po Leninově *Státu a revoluci* musíme přepsat a radikalizovat Leninovu kritiku reprezentativní vlády. Jsme přesvědčeni, že je třeba spojit tři klíčové ideje – pracovní teorii hodnoty, kybernetic-

kou koordinaci a participativní demokracii – jako alternativu k liberální trojici cen, trhů a parlamentu. Tato témata jsme rozvinuli v řadě publikací (Cockshott and Cottrell 1989, 1992, 1993; Cockshott 1990).

Náš důraz na participativní demokracii může být v něčem poplatný specifické politické situaci Skotska v 80. letech, kdy vláda Thatcherové jednala se zemí skoro jako s kolonií. Vyvolala tím široké národně demokratické hnutí pracujících tříd a masy inteligence proti thatcherismu a za sebeurčení. Toto hnutí bylo v hrubých obrysech ‘socialistické’ a nakloněné ústavní reformě. Byly v něm zastřešující skupiny jako Skotští socialisté, ke kterým jsme patřili (stejně jako Nove), a více buržoazně demokratická Skotská ústavní konvence. Rozhodli jsme se spolupracovat s krajně levicovým křídlem tohoto hnutí v přesvědčení, že pouze přímá participativní masová akce může ubránit lid před vládou. Toto křídlo národního hnutí bylo iniciátorem kampaně masové občanské neposlušnosti proti volební dani, kterou Skotsku vnutila anglická vláda. Prohlašovali jsme, že na zdanění hlasovacího práva je třeba odpovědět tím, že odmítneme platit. Na vrcholu kampaně přestala platit daně asi polovina pracujících obyvatelstva Glasgowu a její domovy chránily před výběřčími masové pouliční demonstrace. Knihu jsme psali uprostřed této kampaně. Masové hnutí dosáhlo naprostý úspěch: opozice vůči dani se rozšířila do Anglie a vedla k odstoupení Thatcherové.

2. Vznesené otázky

Redaktoři českého vydání nás požádali, abychom v nové předmluvě zodpověděli řadu otázek, které lze shrnout takto:

1. Spočívá náš pohled na nějakých konkrétních předpokladech o dynamice kapitalismu?
2. Jaký je náš názor na proces přechodu mezi existujícím ekonomickým systémem a socialistickou ekonomikou?
3. Jaký je náš názor na slabiny sovětského modelu socialismu?
4. Jak odpovíme na kritiku, že námi obhajované pojetí přímé demokracie je naivní a nedovolilo by socialistickému státu přežít žádný vážnější vnitřní nebo vnější politický nátlak?
5. O co šlo v ‘debatě o socialistické kalkulaci’?
6. Jaká je naše koncepce vztahu mezi socialismem a komunismem?

Jiní čtenáři nás kromě toho požádali o vysvětlení, proč jsme zvolili jako základ pro náš návrh socialistické ekonomiky kalkulaci pracovní doby. V následujícím se pokusíme dát odpověď na některé z těchto otázek.

3. Kapitalismus a socialismus

3.1 Rozpory vlastnických vztahů

Bezprostředním základem, z něhož vycházel náš pohled, byla situace 80. let, ale jeho kořeny sahají o desetiletí zpět. Intelektuálně nás ovlivnily tradice francouzských althusserovců a italských bordigovců. Koncem 70. let jsme dospěli k přesvědčení, že další rozvoj komunistických politik v západní Evropě vyžaduje pokroky v marxistické teorii a na druhé straně, že k takovému teoretickému pokroku může dojít pouze v kontextu otázek vycházejících z potřeb politického hnutí. Zaměřovali jsme se zejména na programové otázky související s přechodem k socialismu v západní Evropě a s povahou socialistické ekonomiky.

Když jsme psali *Směrem k novému socialismu*, měli jsme konkrétní představu o tom, co jsou výrobní způsoby a jak mezi nimi dochází k přechodům. Některé z těchto myšlenek zůstávají v pozadí knihy a určují cesty, po nichž jde výklad explicitních idejí.

Podle naší analýzy vykazuje kapitalismus tendenci ke zrušení soukromého vlastnictví, která tedy směřuje ke komunismu. Tento vývoj se projevuje nejdříve na úrovni vlastnických vztahů, kde vzniká posloupnost vlastnických forem odrážejících rostoucí socializaci produkčních prostředků: drobní výrobci zboží, kapitalistické podniky, akciové společnosti, státní kapitál, socialistické vlastnictví. Současně s vývojem těchto vlastnických forem se začíná přibližovat ke svým vnitřním mezím akumulace kapitálu. Dělnické obyvatelstvo se stabilizuje a dokáže lépe hájit své životní podmínky. Kapitál naráží na překážky akumulace spojené s klesající mírou zisku. Zavedení všeobecného hlasovacího práva dává dělnické třídě určitý vliv na politiku. Účinky všech těchto změn se spojují a vedou k pravidelným restructurujícím krizím. Tyto krize mohou být řešeny buď pokrokovým nebo reakčním způsobem. Pro výsledek je rozhodující, zda existuje hnutí dělnické třídy se svou vlastní osobitou politickou ekonomikou a pojetím ekonomické transformace. Bez osobitého a pokrokového ekonomického programu neexistuje možnost, jak rozhodnout restructurující krize ve prospěch dělnické třídy. Klíčovou politickou otázkou ve vznikajících krizích je přeměna vlastnických vztahů směrem ke komunismu nebo od něj.¹

Náš přístup k analýze problému socialistických vlastnických vztahů vyšel z kritiky empiricistických výkladů toho, co znamenají vlastnické vztahy. Empiricistický pohled tvrdí, že podstatou kapitalistických vlastnických vztahů je soukromé vlastnictví výrobních prostředků a že podstatou komunistické

¹ Zda krize povede nebo nepovede k revoluci ve smyslu vynuceného svržení státní moci je relativně samostatná otázka, která souvisí s poměrem politických a vojenských sil ve státě.

revoluce je jeho zrušení. Tato formulace má dva teoretické důsledky: opomíjí rozlišování mezi různými formami kapitalistického vlastnictví (např. individuální vlastnictví, vlastnictví s omezeným ručením², státní vlastnictví a družstevní formy vlastnictví) a jejich vzájemné ekonomické a politické skloubení. Redukuje také otázku výstavby komunismu na jediný akt 'zrušení'. Proces zrušení kapitalismu je ale naopak třeba vidět jako něco, co prochází posloupností vlastnických forem, které samy o sobě mají tendenci ke zrušení soukromého vlastnictví.

Aby bylo možné porozumět přechodu od kapitalismu ke komunismu, není nutné zaměřovat se na invariantní vlastnické vztahy kapitalismu, ale pochopit spektrum jejich proměnlivosti za kapitalismu a při přechodu ke komunismu. Takové zkoumání má zásadní význam pro správné pochopení jakékoliv konkrétní situace, pro vypracování komunistického programu, a tím i pro určení cílů komunistických opatření.

Při zkoumání vlastnických vztahů se nezačíná od vlastnictví v jeho jevové podobě, od právního výrazu vlastnických vztahů. Namísto toho je třeba vidět vlastnické vztahy jako zvláštní typ vztahů reprodukce. V důsledku toho je třeba chápat vlastnické vztahy v kontextu forem společenské reprodukce, k nimž vlastnické vztahy patří. Kontinuita společnosti závisí na neustále opakované výrobě materiálních statků potřebných pro přežití. Jednota společnosti vyrůstá ze vzájemného propojení a závislosti různých aspektů společenské výroby. V důsledku toho musí být výchozím bodem jakéhokoli zkoumání společnosti proces její materiální reprodukce, stejně tak jako je pro vědeckou biologii výchozím bodem reprodukce druhu. Materiální reprodukce společnosti musí probíhat organizovaným způsobem v rámci vytvářeném jednou nebo více formami společenské reprodukce, kterým dal Marx název výrobní způsoby.

Výrobní způsob vyžaduje navzájem skloubenou strukturu výrobních sil, tj. specifickou technickou organizaci jednotlivých prvků pracovního procesu. Tato organizace vytváří mezi různými prvky určité technické vztahy. Aby mohly být suroviny a další pracovní předměty zpracovány na konečné produkty, vyžadují vhodné pracovní prostředky. Typ technických vztahů vytvářejících systém výrobních vztahů je určován hlavně používanými nástroji. Ty určují, jaké zdroje jsou k dispozici jako pracovní předměty, jaké typy fyzických operací musejí vykonávat dělníci, jaké jsou možné typy kooperace a dělby práce. Co je nejdůležitější, systém výrobních sil určuje rozměry

² V originále „limited liability property“, což zahrnuje nejen podniky typu českých s.r.o., ale také akciové společnosti a další druhy podniků, za něž vlastníci nenesou neomezenou odpovědnost. (Poznámka překladatele.)

a vlastnosti základních výrobních jednotek a tím také určuje, jaké druhy vykořisťování jsou slučitelné s hladkým průběhem výroby.

Výrobní jednotky jsou ústředním bodem pro pochopení vlastnických vztahů. Výrobní jednotky jsou seskupení pracovníků a výrobních prostředků, uvnitř kterých probíhají jisté organicky propojené pracovní procesy. Různé odlišné pracovní procesy jsou uvnitř výrobní jednotky navzájem přímo propojeny a stojí vůči sobě v jasných technických vztazích, přičemž výstup jednoho procesu se stává bezprostředním vstupem jiného. Jak říká Bettelheim:

Materiálním základem výrobní jednotky je seskupení pracovních prostředků sloužících k reprodukování určitého pracovního procesu. Výrobní jednotka existuje pouze potud, pokud pokračuje reprodukování shluku pracovních procesů. Existence výrobní jednotky v čase není ničím jiným než existencí za sebou následujících cyklů téhož pracovního procesu využívajících tytéž výrobní prostředky. (Bettelheim, 1971, str. 94).

Rozlišujeme tři funkce vykonávané vlastnickými vztahy:

- *Vlastnické vztahy úrovně 1* působí tak, že zajišťují reprodukci výrobních jednotek.
- *Vlastnické vztahy úrovně 2* zajišťují odčerpávání nadpráce.
- *Vlastnické vztahy úrovně 3* ovládají rozdělování nadpráce.

I když jsou tyto funkce analyticky rozlišeny, neznamená to, že by konkrétní typ vlastnického vztahu musel vykonávat pouze jednu z těchto funkcí.

Možné změny existujícího konkrétního souboru vlastnických vztahů jsou v každém daném okamžiku omezeny pouze na ty, jež jsou slučitelné s pokračující materiální reprodukci společnosti. Jen v takovém rozmezí odchylek mohou efektivní politické boje měnit vlastnické vztahy. Pohyby uvnitř tohoto rozmezí jsou výslednicí dvou druhů sil: systému výrobních sil, zejména v jeho technologickém aspektu, a třídního boje. Změny v systému výrobních sil způsobují posouvání mezi nebo okrajů rozmezí odchylek. Tak například vývoj velkého strojírenského průmyslu je předpokladem pro to, aby se dominantní formou kapitalistického vlastnictví staly buď společnosti s omezeným ručením³ nebo státní kapitalismus.

V průběhu času se tedy stávají dominantními různé vlastnické formy. Nyní jsou takovými formami společnosti s omezeným ručením a státní kapitalismus, přičemž současná konfigurace výrobních sil vylučuje dominanci výlučně prostřednictvím vlastnictví. Nemožnost návratu k této formě dominance je potvrzována opakovanými porážkami reakčních populistických hnutí drobné buržoazie od doby, kdy se začalo rozvíjet strojírenství. To poukazuje na dru-

³ Viz poznámka č. 2.

hou sílu, která vstupuje do transformace vlastnických vztahů, na třídní boj. Jakmile se ustaví nový systém výrobních sil a vztahů, změny uvnitř tohoto pole jsou určovány politikou. Politický třídní boj je vždy bojem kolem státní moci a o ni, ale státní moc je prostředkem, kterým lze měnit nebo rušit konkrétní vlastnické vztahy. Změny ve vlastnických vztazích jsou strategickými cíli vědomého třídního boje. Dávají boji strategický obsah. Bez konkrétního pochopení rozpětí, v němž je tento boj veden, a významu různým možným transformací, není vůbec možné vést třídní boj na vědeckém základě.

Imanentní tendencí kapitalistického výrobního způsobu je směřování ke zrušení veškerého osobního soukromého vlastnictví. Nejdříve jsou vyvlastněni přímí výrobci a degradováni na nemajetné proletáře. Pak koncentrace kapitálu a vznik akciových společností ruší osobní vlastnictví soukromého kapitalisty. V takové společnosti s omezeným ručením je vlastnictví odděleno od řízení. Kapitalista jako organizátor a vedoucí výrobního procesu je degradován na placeného funkcionáře (i když dobře placeného), zatímco kapitalista jako majitel je degradován na nefunkčního rentiéra. Osobní vlastnictví rentiéra se tak stává právní fikcí, čistým vztahem úrovně 3 týkajícím se výlučně rozdělování nadhodnoty a odloučeným od jakéhokoli efektivního ovládnutí výrobních prostředků. Vzhledem k tomu, že je rentiérské vlastnictví pro chod kapitalismu funkčně nadbytečné, může vymizet. Toto 'mizení' je však něco jiného než zrušení. Dominance rentiérského vlastnictví je redukována, aby ustoupila z cesty novým formám kapitálu, ale akciové vlastnictví přetrvává z následujících důvodů:

1. Vývoj technologie i proces koncentrace kapitálu probíhá nerovnoměrně. V některých oblastech je koncentrace pomalejší. Nově vznikající kapitálu v nových technologických oblastech rekapitulují vývoj kapitálu jako celku. Nadále existují některé kapitálu v ranějších stádiích vývoje.
2. Akciové vlastnictví zůstává standardní právní formou kapitalistického vlastnictví. V tomto ohledu se kapitalismus chová konzervativně, zachovává tutéž právní formu se změněným ekonomickým obsahem. Společnosti jsou nadále ustavovány jako předměty soukromého vlastnictví prostřednictvím vlastnění jejich akcií, ale konkrétní postavy vytvářející subjekty tohoto vlastnického vztahu se mění. Namísto rentiérů nastupuje hrstka velkých finančníků a ještě menší skupina neosobních finančních institucí, bank, pojišťovacích společností a investičních trustů. Soukromý akcionář není přímo zrušen nebo vyvlastněn, ale jen postupně odsouván stranou.

Neustálá depersonalizace kapitalistického vlastnictví však nenarušuje kapitalistický charakter výroby. Nezahajuje žádný nový věk manažerství nebo technokracie, pouze potvrzuje neosobní povahu zákonů ovládajících tento

výrobní způsob. Moderní kapitalismus zpětně potvrzuje Marxovu tezi, že osobnosti, které se pohybují na ekonomickém jevišti, jsou osobnostmi pouze jako jednatelé nebo personifikace objektivních funkcí určovaných výrobním způsobem. Kapitalismus jako výrobní způsob zůstává právně možný i bez akciových společností nebo výlučných vlastníků. Proto není směšné abstraktní Bettelheimovo tvrzení, že Sovětský svaz byl kapitalistický. Rozhodující otázkou ale je, zda se výrobní jednotky reprodukují prostřednictvím zbožních vztahů. Aby tomu tak bylo, aby zákon hodnoty mohl vykonávat regulační funkci, musí existovat možnost bankrotu. Přesun vlastnictví od soukromých vlastníků ke státu podkopává bankrot v úloze regulátoru. Právě to byla jedna z klíčových námitek rakouských ekonomů proti socialismu.⁴ Uzavření firmy se stává politickým rozhodnutím vystaveným politickému tlaku dělníků, není automatickým aktem nějaké autonomní ekonomické domény.

S postupem kapitalismu tvoří stále větší část firemních aktiv 'intelektuální vlastnictví' patentů, autorských práv, obchodních značek. Tento vzestup významu intelektuálního vlastnictví je důsledkem technologických změn. Informační technologie, chápané v nejširším smyslu jako technologie umožňující kopírování a přenášení informací, se staly v posledních 40 letech nejdynamičtější oblastí technického vývoje. Telekomunikace, fotokopírky, faxy, software, internet, digitální hry, digitální kino – všechny tyto technologie nesmírně snížily náklady na kopírování a distribuci informací. S tím, jak se zlevňovala distribuce informací, stále větší část obyvatelstva byla přitahována do povolání spojených s produkcí informací jako je psaní software, výroba materiálů pro televizi a video, vydavatelství. Všem těmto oborům je společné to, že i když si prvotní výroba informace může vyžádat velké množství práce – u filmového trháku jsou to miliony člověkohodin –, práce potřebná na její replikaci se stává zanedbatelnou.

Podobným případem je farmaceutický a biotechnologický průmysl. Zde si může vyžádat spoustu práce objevení a vyzkoušení léku, ale jakmile je pochopeno jeho složení a způsob použití, další náklady na masovou výrobu tablet jsou obvykle velmi nízké.

Nazvěme informace potřebné k replikaci těchto výrobků 'zahrnuté informace'.⁵ Tyto zahrnuté informace mají svou hodnotu, a to práci potřebnou na jejich prvotní produkci. Za kapitalistických vlastnických vztahů je reprodukce firem činných v těchto oborech možná jedině tehdy, pokud dostanou zákonem vynucovaná monopolní práva, která jim umožní zpětně získat náklady na produkci nebo objevení zahrnutých informací. Dělalí to tak, že prodávají příslušný výrobek za silně nadhodnocenou cenu. To je ve své podstatě

⁴ Viz část 8.5. této předmluvy. (Poznámka překladatele.)

⁵ V originále „embodied information“. (Poznámka překladatele.)

nestabilní situace. Kapitalistické právní vlastnictví se zde dostává do ostrého rozporu s potenciálem výrobních sil. Vynucování vlastnických vztahů začíná být problematické.

Vidíme to ve stále dalších a dalších oblastech. Exploze kopírování souborů přes internet umožňuje lidem obejít monopol filmových a nahrávacích společností. Výrobci levných generických léků potenciálně umožňují pacientům s AIDS přístup k lékům, které jim zachrání život a které jim farmaceutické monopoly odpírají. Ve většině měst existují obchody, v nichž se prodává nelegálně vyrobené software. Pokusy velkých mediálních firem kódovat kanály placené televize a nahrávací formáty jsou skoro okamžitě obráceny vněvč dekodéry prodávanými na černém trhu. Základním problémem kapitalismu je dnes to, že vývoj technologie mluví proti soukromému vlastnictví. V minulosti bylo vlastnictví koneckonců vždy spojeno s fyzickými objekty, na jejichž vlastnictví se dalo dohlížet mnohem snáz než na vlastnictví informací. Avšak pokud nelze soukromé vlastnictví informací vynutit, nepřináší žádný důchod a jejich produkce je nerentabilní.

Současně jsme svědky zrodu komunistických forem anti-vlastnictví vytvářených toutéž technologickou revolucí – hnutí otevřených zdrojů a vzdávání se autorských práv.⁶ Značná část internetu se nyní provozuje na software s otevřenými zdrojovými kódy, jako je operační systém Linux a webový server Apache. Toto software napsané nikoli pro zisk, ale pro prosté uspokojení z vytváření užitečného produktu, je předzvěstí budoucnosti, v níž se produktivní společenská práce stane sama o sobě účelem. Jsou to poslové ukazující, že se soukromé vlastnictví stalo překážkou ve vývoji technologie. V socialistické ekonomice kontinentálních rozměrů bude možné pokrýt režijní náklady na produkci informací – ať to budou videa, software nebo nová léčiva – ze všeobecných daní, což umožní bezplatné šíření informací.

3.2 Rozpory v procesu akumulace

Kromě výše rozebíraných změn vlastnických vztahů dochází také k dlouhodobým strukturálním změnám, které podporují postupné pronikání socialistických prvků do kapitalistického systému.

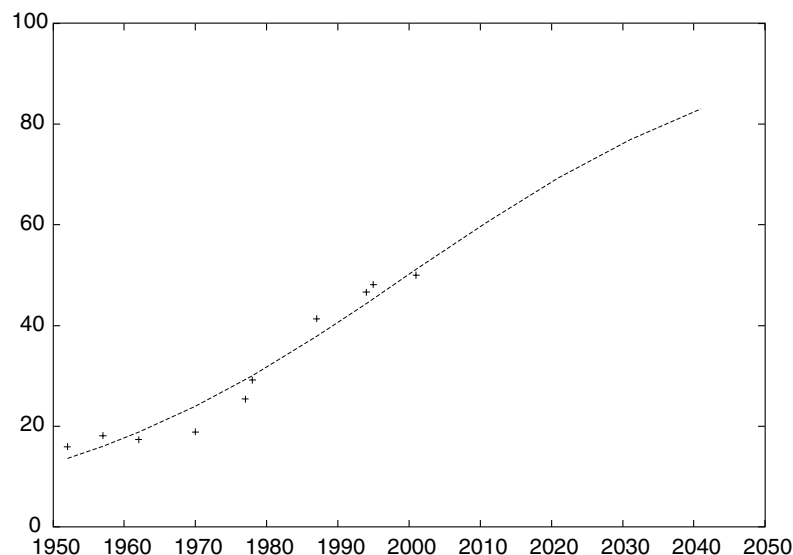
Kapitalismus je postaven na akumulování vlastněných hodnot. Cílem všech firem je zvýšení vlastního základního jmění a hodnoty obratu. Tento proces však má své vnitřní hranice, jejichž působením všechna období kapitalistického růstu, ať jsou jakkoli dlouhá, končí ve stagnaci a recesi. Na toto téma existuje obrovská marxistická literatura, kterou se zde nemůžeme zabývat, ale některým klíčovým pojmům lze porozumět poměrně snadno.

Vezměme v úvahu 'typickou' firmu v rozvíjející se kapitalistické ekonomice. Předpokládejme, že tato firma dosahuje ze svého obratu 10 % zisku. Předpokládejme, že polovinu zisku spotřebuje majitel a druhá polovina je ponechána na vnitřní investice. Potom by v ideálním případě měla firma růst o 5 % za rok. Právě to se děje v rychle se rozvíjející kapitalistické ekonomice jakou je Čína. Kapitalistický sektor hospodářství může vykazovat trvalý růst této velikosti po několik desetiletí. S tím, jak typická firma roste, přibírá nové pracovníky, kupuje další zásoby surovin a pořizuje si větší prostory. Předpokládejme, že počet dělníků roste stejným tempem jako obrat, tedy o 5 %. Jestliže něco roste o 5 % za rok, zhruba za každých 14 let zdvojnásobí svou velikost. Předpokládejme, že v roce 1990 bylo zaměstnáno ve zmíněných čínských firmách 200 milionů lidí. V roce 2004 by jejich počet vzrostl na 400 milionů. Je jasné, že ani v nejlidnatější zemi světa by takové tempo růstu nemohlo příliš dlouho pokračovat. Tak prudký růst zaměstnanosti je závislý na existenci nadbytečného obyvatelstva odčerpávaného ze zemědělství. V minulosti vykazovaly zemědělské populace vysokou porodnost nutnou vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti. První fáze modernizace byly obvykle doprovázeny hygienickými opatřeními snižujícími dětskou úmrtnost jako jsou očkovací kampaně, hubení škůdců a zajištění dodávky čisté vody. To vytvořilo v celosvětovém měřítku obrovskou nadbytečnou populaci, kterou lze potenciálně vtáhnout do kapitalistického pracovního procesu.

Když se lidé stěhují do měst a z rolníků se stávají námezdní dělníci, dochází ke změnám ve struktuře rodiny. Rodina přestává být výrobní jednotkou, v níž děti představují dodatečnou pracovní sílu. Industriální společnost vyžaduje, aby děti chodily do školy a byly finančně podporovány rodiči. Už po jedné generaci se dělnické rodiny začínají zmenšovat, růst obyvatelstva se zpomaluje a migrace do měst začíná slábnout. Obr. 1 ukazuje, jak se tento proces rozvíjí v Číně, kde byl uvedený historický posun urychlen politikou rodiny s jedním dítětem, ale stejný účinek měl tento demografický posun ve své době také v zemích, kde kapitalismus nastoupil dříve.

V Británii byla migrace z venkova do měst prakticky dokončena před 100 lety. S tím, jak se proletářské obyvatelstvo postupně stabilizovalo a status proletáře se začal dědit, šířily se odborové organizace a stávky a pracovní spory byly častější. Pro zaměstnavatele bylo obtížnější zvětšovat počet pracovníků při dosavadní úrovni mezd. Rostoucí náklady na pracovní síly a omezené zdroje nových pracovníků způsobují, že investice jsou kapitálově intenzivnější. Mění se způsob akumulace kapitálu z extenzivního na intenzivní. Poměr kapitálu a práce roste (Cockshott, Cottrell and Michaelson, 1995).

⁶ V originále „open-source movement“ a „copy-left movement“. (Poznámka překladatele.)

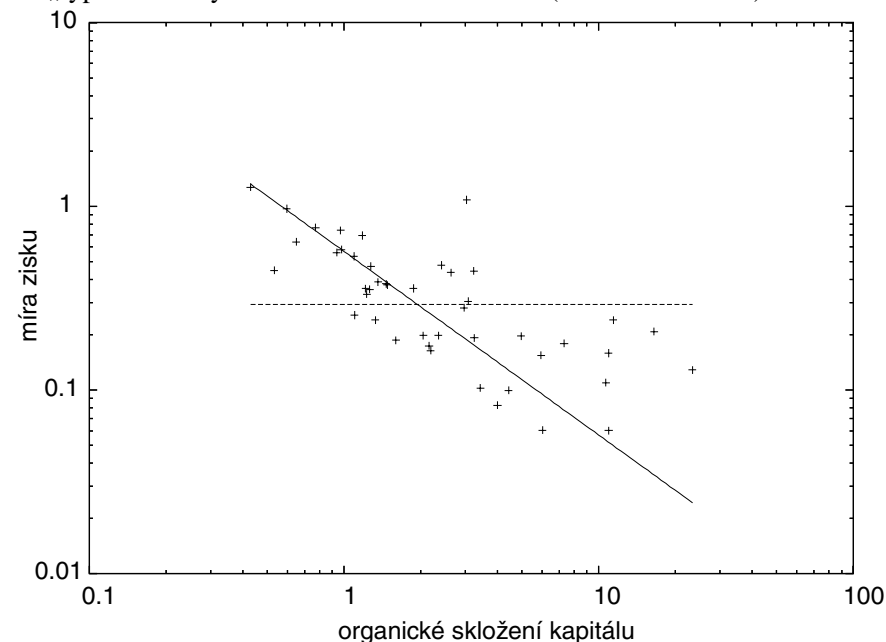
Obr. 1: Nárůst podílu nezemědělských pracujících na celkovém počtu pracujících v Číně. Hodnoty po roce 2001 získány projekcí pomocí logistické křivky. Původní data z Maddison (1998).

Předpokládejme, že přeneseme naši 'typickou' firmu o století zpět do Anglie roku 1904. Při ročním obratu 100 000 £ vyplatil majitel na mzdách 20 000 £, na suroviny a odpisy z jeho továrny přišlo 60 000 £, takže mu zůstalo 20 000 £ zisku. To mu dalo míru zisku 20 % z obratu a 25 % ze zálohovaného kapitálu. Protože není schopen najmout další dělníky, rozhoduje se investovat 10 000 £ ročně do nových strojů a budov. V roce 1912 tak má kapitál 160 000 £ a mnohem modernější továrnu, ale co se stalo s jeho ziskovostí?

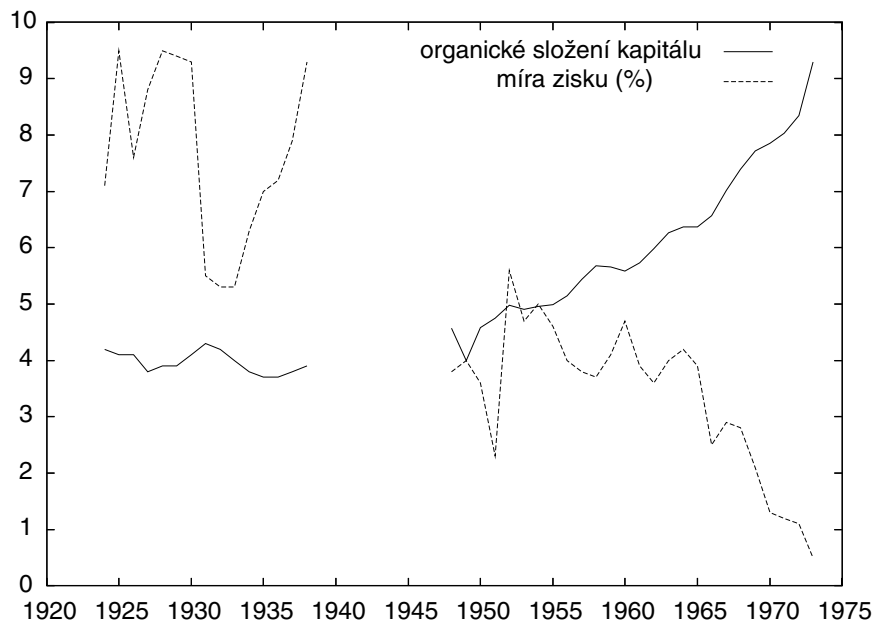
Nadále vydělává pouze 20 000 £. Proč? *Protože zisk dosahovaný firmou nezávisí ani tak na kapitálu uváděném do pohybu, jako na počtu zaměstnaných dělníků.* Přidaná hodnota vzniká ve výrobě zaměstnáváním dělníků, nikoli strojů. Tato přidaná hodnota se pak rozděluje mezi mzdy a zisk. Podíl přidané hodnoty plynoucí do zisků kolísá od firmy k firmě a z roku na rok, ale jeho střední hodnota se pohybuje přibližně kolem 50 % (Farjoun and Machover, 1983). V důsledku toho stoupá poměr kapitálu k výdajům na práci, ale současně mají firmy tendenci ke snižování míry zisku ze svého kapitálu. Náš kapitalista bude pořád mít roční přidanou hodnotu přibližně 40 000 £, rozdělenou na 20 000 £ zisku a 20 000 £ mzdových výdajů. Může mít samozřejmě štěstí a prodat své zboží za poněkud vyšší cenu, nebo potlačit stávku a vyplácet nižší mzdy. Může ale také mít smůlu a muset prodávat levně, nebo

stávku prohrát. Pokud předpokládáme reprezentativní firmu, pak mají tyto odchylky tendenci navzájem se rušit.

Tento obecný závěr ilustruje obr. 2 ukazující, jak mají v USA podniky s vysokým poměrem mezi kapitálem a prací tendenci k nízké míře zisku. Podobné údaje jsou k dispozici také pro Spojené království, což je dokladem toho, co Marx nazval zákonem o klesající tendenci míry zisku. Protože intenzivní akumulace kapitálu vede k vyššímu poměru mezi kapitálem a prací, má míra zisku klesající tendenci. To platí jak s postupem času, tak napříč jednotlivými odvětvími. Kapitálově intenzivnější obory jsou méně ziskové, a jak postupně roste kapitálová náročnost stále dalších oborů, očekávaná míra zisku „typické“ firmy má tendenci klesat s časem. (viz obr. 3 a tab. 1).

Obr. 2: Vztah mezi organickou skladbou kapitálu a mírou zisku pro 47 odvětví v USA, 1987. Klesající čára znázorňuje očekávanou míru zisku vycházející z předpokladu, že zisky odvětví jsou úměrné počtu zaměstnaných pracovníků. Vodorovná čára znázorňuje očekávání založená na předpokladu, že všechna odvětví mají stejnou míru zisku z kapitálu. Míra zisku má tendenci klesat u firem s vyšším organickým složením. Zdroj: Cockshott a Cottrell (2003).

Obr. 3: Časový průběh vývoje organického složení kapitálu a míry zisku pro celý průmysl Spojeného království, 1924–1973, z Cockshott, Cottrell and Michaelson (1995)

	průměr 1871–1900	průměr 1971–2000	% změny
$c/(s+v)$	184%	305%	66
$(s+v)/c$	54%	33%	-40
$s/(s+v)$	34%	21%	-38
s/c	19%	7%	-61

Tabulka 1: Rostoucí organické složení kapitálu: Švédsko, údaje za průmyslovou výrobu a těžbu nerostů. Zdroj: Edvinsson (2003, Tab. 7.5).

c = konstantní kapitál, v = variabilní kapitál, s = nadhodnota

Pokles míry zisku s rostoucím organickým složením je počátečním příznakem neslučitelnosti soukromého vlastnictví s dlouhodobým vývojem technologie. Je jedním z důvodů, proč měl kapitalismus 20. století tak špatné výsledky v rozvíjení kapitálově vysoce intenzivních oborů jako je železnice. Jejich chronicky nízká ziskovost přinutila mnoho kapitalistických států, aby převedly železnice do veřejného vlastnictví. Pokusy britské konzervativní vlády o zvrácení tohoto trendu v 80. a 90. letech 20. století – například soukromě vybudovaný tunel pod kanálem La Manche a privatizace železniční

sítě – to jen potvrzují. Společnost budující tunel pod La Manche opakovaně upadala do platební neschopnosti a projekt přežil pouze poté, co původní akcionáři přišli o většinu svých investic a na jeho dokončení byly poskytnuty podpory z veřejných prostředků. Pokud jde o britskou železniční přepravu jako celek, je životaschopná v soukromých rukou pouze díky masivní podpoře z veřejných prostředků. Bez toho by rentabilita obrovských částek vynaloženého kapitálu byla příliš nízká na to, aby přilákala soukromý kapitál.

Základy zákona klesající míry zisku senzačně zpochybnil Oshikio (1961). Své námítky vznesl v souvislosti se sporem o to, zda dochází k růstu organického složení z důvodů technických úspor za podmínek vyrovnávání míry zisku. Popíráme, že by se předpoklad vyrovnávání míry zisku dal přímo aplikovat na reálné kapitalistické ekonomiky (Cockshott and Cottrell, 2003), stejně jako představu, že střední míra zisku se dá použít jako srovnávací hodnota, podle níž firmy rozhodují o investicích. My se domníváme, že tuto roli sehrává úrok, a pokles míry zisku zdůvodňujeme čistě na základě dynamiky akumulace ve srovnání s dynamikou růstu obyvatelstva. Domníváme se, že pokud jsou úroky nižší než míra zisku významné části kapitálů, akumulace bude pokračovat. Tento trend končí, když je třeba v zájmu udržení ekonomiky držet úroky blízko nuly, jak je tomu v současném Japonsku.

K poklesu míry zisku s časem dochází pouze v dlouhotrvajících obdobích akumulace kapitálu, avšak pokles je současně faktorem omezujícím schopnost kapitalismu udržet akumulaci. Pokud je akumulace trvalá, míra zisku klesá a má tendenci uspišit dlouhodobou recesi. V sociálním vývoji kapitalismu to vyvolává dlouhodobé cykly krize a prosperity. Období ekonomické krize, jakými byla 30. léta nebo 70. a 80. léta 20. století, přerušují proces akumulace kapitálu a vyvolávají politické a třídní boje o restrukturalizaci ekonomiky. Podle toho, jaká je politika, mohou být tyto krize řešeny pokrokovým nebo reakčním způsobem. Příkladem pokrokové restrukturalizace byl New Deal v USA 30. let a poválečná rekonstrukce hlavních evropských ekonomik. Příkladem reakční restrukturalizace byl evropský imperialismus 90. let 19. století, nacismus v Německu 30. let 20. století, nebo thatcherismus ve Spojeném království.

Progresivní restrukturalizace má tendenci pozměňovat vlastnické vztahy v neprospěch zájmů rentiérů. Reakční restrukturalizace jdou opačným směrem. Tak například neoliberální politiky 80. let 20. století se snažily řešit problém nízké míry zisku následujícími způsoby:

1. Zvýšení podílu obyvatelstva závislého na kapitalistických výrobních vztazích privatizováním státních služeb. To vedlo k období rozsáhlé akumulace kapitálu do aktivit s poměrně nízkým poměrem kapitálu k práci.
2. Všestranné oslabování odborů s cílem snižování mezd.

3. Bylo umožněno rušení celých kapitálově intenzivních výrobních odvětví.
4. Úpravy pravidel mezinárodního obchodu umožňující vyšší mezinárodní mobilitu kapitálu.
5. Jako prvořadý politický cíl bylo vytyčeno svržení socialismu na Východě.

První tři z těchto opatření jsou ve svých dopadech poměrně krátkodobá a mohou být účinná maximálně asi dvě desetiletí. Body 4 a 5 ovšem dávají silám reakce dlouhodobější možnosti. Ve skutečnosti otevřely velký prostor pro extenzivní akumulaci kapitálu, protože nově vtáhly do sféry kapitalistického obyvatelstva celých kontinentů. S globalizací kapitalismu přestaly být překážkou akumulace předchozí národně historické procesy kapitalistického vývoje. Britským nebo americkým vládcům už tak moc nevadí, že jejich domácí obyvatelstvo roste pomalu, pokud existuje elastická nabídka pracovní síly v Číně, Indii, Rumunsku nebo někde jinde.

Dnešní velká politická síla reakce je založena na faktu, že zatímco v metropolích už kapitalismus ztratil svou pokrokovou dějinnou roli, v celosvětovém měřítku tomu tak není. Pokud nové socialistické revoluce opět nevytrhnou kontinentální ekonomiky z kapitalistického světového systému, extenzivní akumulace kapitálu může pokračovat po několik málo desetiletí. Pak se ale prosadí zákon rostoucího organického složení kapitálu jako celosvětové historické omezení. Dojde k tomu nerovnoměrně. Oblasti východní Evropy nyní začleněné do EU budou postiženy mnohem dříve než například Indie, protože jsou už relativně urbanizované a zprůměrněné. Ale i v Číně, jak je vidět z Obr. 1, je bod, kdy kapitalismus dozraje, vzdálen od začátku 21. století jen několik desetiletí. Je tedy nevyhnutné, že dojde k nové restrukturalizační krizi. Tentokrát ale bude vnitřní, bez možnosti exportu kapitálu. Do popředí opět vystoupí objektivní nutnost zrušení soukromého vlastnictví.

4. Ekonomický přechod k socialismu

Jednou z nejzřejmějších mezer knihy *Směrem k novému socialismu* je, že se systematicky nezabývá procesem přechodu od kapitalistické ekonomiky k socialistické, tj. přechodu od ekonomiky regulované směnou statků za peníze a odčerpáváním přebytků jako nadhodnoty k ekonomice regulované *in natura* plánem a plánovitým odčerpáváním nadproduktu. Tento nedostatek se nyní pokusíme odstranit.

Vcelku řečeno si tento přechod představujeme tak, že se uskuteční prostřednictvím dočasných forem družstev a státem vlastněných kapitalistických podniků, a to ve třech fázích.

V první fázi přechodu bude opuštěn systém akciového kapitalismu a zavedena kombinace státního kapitalismu a podniků vlastněných pracujícími. Obsahem druhé fáze bude přechod k plně plánované ekonomice.

Bude přitom třeba zajistit kontinuitu materiální výroby při změně vlastnických vztahů. Protože v kapitalistické ekonomice je změna vlastnictví podniků zcela běžnou věcí, nemusí ani tato změna sama o sobě ohrozit kontinuitu výroby. V minulosti už došlo k mnoha spořádaným přechodům podniků od soukromého vlastnictví ke státnímu a opačně. Hladký přechod vyžaduje na úrovni výroby zboží jediné to, aby zaměstnanci zůstali v práci a aby podniky měly k dispozici jasný, státem zaručený úvěr na placení obchodních faktur za nákup surovin. Nedávným příkladem takového přístupu bylo faktické opětovné znárodnění železniční sítě ve Spojeném království, kdy vláda skoro přes noc a bez jakýchkoli speciálních zákonů nechala prohlásit soukromou společnost provozující železnice za insolventní a její aktiva nechala převést na novou 'neziskovou' společnost. V tomto procesu měli akcionáři, tak jako akcionáři jakékoli jiné společnosti v likvidaci, nárok pouze na zlomek hodnoty, kterou podle svého domnění vlastnili. Šlo ovšem o zvláštní případ, protože přebíraná společnost byla v platební neschopnosti a závisela na vládních objednávkách.

Pokud jde o vytváření družstev pracujících, bylo by poměrně snadné stanovit zákonem, že řídicí orgány společností s omezeným ručením budou buď zcela, nebo dejme tomu ze 75 % voleny zaměstnanci. Za těchto podmínek zůstávají podniky likvidní, uchovávají si svá aktiva, mění se jen jejich správní a dozorčí rady.

Vytváření 'neziskových společností' a společností řízených zaměstnanci znamená ztrátu pro původní majitele akcií. V případě zavedení zákona umožňujícího vytváření společností řízených pracujícími je situace poněkud nejasná: práva akcionářů jsou do jisté míry omezena, ne však docela zrušena. Je ale zřejmé, že správní rada zvolená zaměstnanci bude pravděpodobně vyplácet nižší dividendy, než rada volená akcionáři. Nevyhnutelným důsledkem bude drastický pokles ceny podnikových akcií.

Tam, kde vlastnictví společností přebírá přímo stát, nutně vyvstává otázka odškodnění akcionářů. Labouristické vlády měly ve Spojeném království takovou praxi, že financovaly znárodnování společností vydáváním vládních dluhopisů někdejšími akcionářům. Čisté náklady pro státní pokladnu v příjmech i na kapitálovém účtu mohou být zanedbatelné. Na kapitálovém účtu je nárůst závazků státu vyrovnán získanými akciemi a pokud jde o příjmy, může být povinnost platit úroky z dluhopisů vyvážena očekávanými zisky nových státem vlastněných firem. Lze si představit analogická právní ustanovení, která vytvoří podniky ve vlastnictví zaměstnanců, přičemž se akciové podíly promění na dlužní úpisy.

Podobná opatření by umožnila poměrně hladký přechod od kapitalismu rentiérského vlastnictví ke kapitalismu státního a zaměstnaneckého vlastnictví, ze střednědobého hlediska by však měla tu nevýhodu, že by zatěžovala firmy ve vlastnictví zaměstnanců a státu každoroční výplatou úroků třídě rentiérů. Je jasné, že při takovém scénáři by přetrvávaly podstatné rozdíly v příjmu a majetku.

Po období, kdy budou v ekonomice převládat tyto přechodné formy, budou potřebné nějaké alternativy k omezené, ale reálné roli, kterou dosud sehrával trh cenných papírů jako zdroj nových investičních prostředků. Zřejmým východiskem je zde posílení role bank, možná zejména státní banky, jako zdroje pro financování investic.

Po této fázi přechodu bude ekonomika pořád ještě kapitalistická, značně ale bude omezena vlastnická role individuálních kapitalistů. K nejvážnějšímu ekonomickému zlomu dojde ve finančním odvětví, kde drasticky poklesne ziskovost makléřských firem a investičních bank. Tento pokles se však bude dát zvládnout, protože nebude horší, než strukturální změny, k nimž došlo za posledních dvacet let v mnoha oborech těžkého průmyslu.

V druhé fázi budou vytvořeny kapacity pro detailní plánování – administrativní systém, mechanismy demokratické kontroly, počítačové sítě a software potřebné pro chod plánovacího systému, o kterém pojednáváme v naší knize. Na začátku budou tyto plány pouze indikativní, závaznými se stanou až po ustálení systému.

Třetí fáze zahrnuje faktické zrušení peněžní směny a přechod na placení pracovními poukázkami. V tomto bodě se dostávají do ostrého konfliktu třídní zájmy zbytkové třídy rentiérů a masy zaměstnaného obyvatelstva. Zavedení systému placení pracovními poukázkami je neslučitelné s placením úroků, protože peníze, v nichž tyto platby probíhají, přestávají být zákonným plati- dlem. V tomto bodě se už stane obecně zřejmou v zásadě parazitní povaha třídy rentiérů, protože ti ztratí jakékoli pozůstatky produktivních funkcí. Značné komplikace zde vznikají z toho, do jaké míry závisí penzijní systém dané země na finančních aktivech – cenných papírech a akciích. Pokud závisí mnoho lidí na penzijních systémech, jejichž aktiva mohou náhle ztratit veške- rou cenu, pak přechod k pracovním poukázkám narazí na značný politický odpor. Ovšem penzijní systémy opírající se o trh cenných papírů mají beztak vážné problémy s likviditou. Mělo by být možné přijít s atraktivním progra- mem přechodu k veřejnému a na trhu cenných papírů nezávislému penziji- nímu systému, pokud by byl převod aktiv perspektivních penzistů založen na zásadě úměrnosti. Pokud by se tak učinilo ještě před přechodem na pracovní poukázky, jediný, kdo by na tom perspektivně prodělal, by vlastně byla třída kapitalistů.

Politická přitažlivost definitivního zrušení peněz pro naprostou většinu obyvatelstva by se opírala o dvojí perspektivu. Za prvé by to znamenalo sou- časné zrušení všech dluhů. Protože jsou obyvatelé v převážně většině čistými dlužníky, ať už prostřednictvím kreditních karet nebo hypoték na byty, získali by program značnou politickou oporu a ti, kdo by na něm získali, by přehla- sovali menšinu, která by na něm ztratila. Za druhé by přechod k egalitář- skému systému plateb znamenal pro většinu obyvatelstva výrazné zvýšení příjmu.

5. Historické slabiny socialismu

Zhroucení socialismu sovětského typu bylo způsobeno poznatelnými pří- činami vězícími v jeho ekonomickém mechanismu, které však nemusí být vlastní všem možným socialismům. V této části budeme zkoumat některé z dobře známých rozporů uvnitř ekonomik „dříve existujícího socialismu“ a zvýrazníme některé klíčové aspekty, v nichž se naše návrhy liší od politiky a praxe sovětského typu.

5.1 Odčerpávání nadproduktu

V pozdějších dnech SSSR za Gorbačova se mechanismus odčerpávání nadproduktu postupně zhroutil. Tento debakl zvýrazňuje klíčový bod: mar- xistická ekonomika považuje metodu odčerpávání nadproduktu za rozhodu- jící rys odlišující jednotlivé způsoby výroby.

Specifická ekonomická forma, v níž se z bezprostředních vý- robců ždímá nezaplacená práce, určuje vztah nadvlády a po- roby, jak vyrůstá přímo z výroby a sám zase na ni má zpětný určující vliv. A na tom je založeno celé utváření ekonomického společenství, vyrůstajícího z výrobních vztahů samých, a tím zároveň jeho specifická politická podoba. V bezprostředním vztahu vlastníků výrobních podmínek k bezprostředním výrobcům – ve vztahu, jehož každá forma vždy přirozeně odpovídá určitému vývojovému stupni způsobu práce, a tudíž její spole- čenské produktivní síle – v tom nacházíme nejhlubší tajemství, skrytý základ celé společenské konstrukce, a tudíž i politické formy vztahu vrchnostensství a závislosti, krátce každé speci- fické formy státu. (Marx, 1972, str. 791; český překlad: Marx, Kapitál III-2, SNPL 1956, str. 339)

V socialistické ekonomice probíhá odčerpávání nadproduktu prostřednic- tvím politicky určovaného rozdělování materiálního produktu na spotřební statky a ostatní produkty, které je zakotveno ve státním plánu. To je ono „nejniternější tajemství, skrytý základ veškeré společenské struktury“ socia-

lismu. Systém odčerpávání přebytku se zcela liší od systému za kapitalismu v následujících ohledech:

- Rozdělení produktu je stanoveno přímo v materiální podobě a ne nepřímo jako výsledek vztahů směny.
- Rozdělení produktu je stanoveno centrálně a ne prostřednictvím velkého počtu vyjednávání o ceně pracovní síly, pracovní době atd.
- Konkrétní úroveň mezd v peněžním vyjádření ztrácí význam, protože nabídka spotřebního zboží je předem stanovena plánem. Vyšší peněžní objem mezd nemá nutně za následek zvýšení reálných mezd. Kromě toho má značná část reálné mzdy formu neplacených nebo dotovaných statků.

Tato forma odčerpávání nadproduktu vyrůstá z vysoce integrovaného a socializovaného charakteru výroby za socialismu. Vyplývá z ní absolutní nutnost podřízení jednotlivých továren centru a poměrně malá důležitost jejich individuální ziskovosti. Dále odtud plyne centralizovaný charakter státu a nemožnost toho, aby místní orgány mohly autonomně disponovat zdroji. To všechno jsou invariantní charakteristické rysy socialismu.

Toto „nejniternější tajemství“ určuje vztahy mezi vládnoucími a ovládanými následujícím způsobem. Vezměme v úvahu dvě možnosti: buď tvoří vládnoucí a ovládaní dvě odlišné skupiny, nebo jsou jedním a tímtéž. Pokud jsou jako v dosud existujícím socialismu odlišné, pak kdokoli, kdo ovládá plánovací úřad, je faktickým majitelem výrobních prostředků a tím také vládcem. Tito vládcí (v praxi ústřední výbor komunistické strany), i když jsou často úplatní, nemohou plnit svou sociální funkci nestydatým buržoazním sledováním vlastního zájmu. Namísto toho jsou nuceni přijmout vysoce sociální a veřejnou roli organizování politického a ideologického života společnosti takovým způsobem, aby bylo zajištěno dodržování plánu. Jedním z nejúčinnějších prostředků, jak toho dosáhnout, je kult charismatického vůdce opírajícího se ve větší nebo menší míře o státní teror.

Kulty osobnosti, v nichž je vůdce prezentován jako ztělesnění Obecné Vůle, nejsou ničím náhodným, ale efektivním přizpůsobením se protikladným požadavkům socialistického výrobního způsobu (který diktuje nadvládu politična nad občanskou společností) spojeného s institucemi reprezentativní vlády.

Může se zdát divné, že hovoříme o reprezentativní vládě v souvislosti se socialismem sovětského typu, ale tento pojem se pro něj docela hodí. Reprezentativní vláda vybírá určité lidi, obecně nazývané politiky, aby zastupovali neboli reprezentovali ostatní v procesu tvorby politických rozhodnutí. Přesně to dělá vládnoucí leninistická strana. Jedná jako představitel dělnické třídy a přijímá politická rozhodnutí jejím jménem. Jako taková není o nic méně reprezentativní formou vlády než parlamentní systém. Jsou zde rozdíly v tom,

kdo a jak je reprezentován, ale reprezentativní princip zůstává stejný: rozhodnutí nepřijímají ti, koho se týkají, ale jsou monopolizována skupinou profesionálních vládců, jejichž nařízení jsou legitimizována tím, že vládcí mají nějaké reprezentativní poslání. Výběr takových vládců prostřednictvím voleb v systému více stran nemůže nijak vylepšit jejich reprezentativní charakter, ani zrušit rozdíl mezi vládnoucími a ovládanými.

Protiřečivý charakter socialistické reprezentativní vlády je zcela zřejmý. Představitelé proletariátu – protože mají v rukou plánování a tedy metodu, kterou se odčerpává nezaplacená nadpráce od přímých výrobců –, se stávají lidmi fakticky ovládajícími *pro tem* výrobní prostředky. Jejich individuální třídní postavení jako takové se mění a jejich schopnost nadále zastupovat proletariát je zpochybněna.

Pouze tehdy, když je zrušen rozdíl mezi vládnoucími a ovládanými, když masu samy rozhodují o všech podstatných otázkách prostřednictvím institucí participativní demokracie, přestává být toto totalitní vnitřní tajemství socialismu protiřečivé. Pouze tehdy, když masu v referendech rozhodují, jak nakládat se svou kolektivní sociální prací – kolik má jít na obranu, kolik na zdravotnictví, na spotřební statky atd. –, může politický život socialismu přestat být podvodem.

Vraťme se ale k otázce odčerpávání nadproduktu. Za socialismu je to ve své podstatě totalitní proces, podřízení části celku, továrny plánu, individuální kolektivu. Vyrábí se nikoli pro soukromý zisk, ale pro celek společnosti. Za systému participativní demokracie může tento totalitní konformismus nabýt spíš tvárnost švýcarské demokracie než německého fašismu, ale nebude o nic méně reálný.

Gorbačov podkopával celý proces odčerpávání nadproduktu tím, že zaútočil na tento totalitní princip. Jedním z jeho prvních opatření bylo, že povolil podnikům, aby si podržely větší část svých zisků. Šmahem tak zavedl antagonistický buržoazní princip odčerpávání nadproduktu: usilování jednotlivých továren o zisk. Uvrhl tím celý systém do chaosu. Od zavedení plánované ekonomiky až do Gorbačovovy doby byla hlavní právní formou, na jejímž základě se financoval stát, daň z obratu. V jazyce kapitalismu to znamenalo, že většina státních výdajů (nové investice do infrastruktury, vzdělávání, sociálního zajištění, obrany, vědeckého výzkumu, důchody atd.) byla financována ze zisků znárodněných průmyslových odvětví. Dalším velkým zdrojem příjmů byla daň z vodky. Oba společně zaručovaly stabilní daňový výnos až do té doby, kdy Gorbačovova abstinční kampaň a současně přijaté rozhodnutí povolit podnikům, aby si podržely většinu svého zisku, destabilizovaly státní finance a znehodnotily rubl.

Ale tyto daně byly (jak si svého času uvědomil také Keynes) pouhým administrativním opatřením nutným k udržení měnové stability.⁷ Daně nezajišťovaly tvorbu nadproduktu ani neurčovaly jeho velikost. Skutečná velikost nadproduktu byla určena plánem, tím, že stanovil, kolik společenské práce bude alokováno na výrobu spotřebních statků a kolik má být alokováno na jiné činnosti. Jakmile plán určil, kolik pracovníků má budovat nové ocelárny a železnice, vyrábět tanky a bombardéry, byl tím dán poměr nadpráce k nutné pracovní době. Výroba nadproduktu na úrovni celé společnosti byla výsledkem vědomých a jasných politických rozhodnutí. Na rozdíl od „státu – nočního hlídače“ kapitalistické společnosti se socialistický stát nemohl uspokojit s prostým vybíráním daní z autonomně vyrobeného nadproduktu. Stát se musel proměnit v mechanismus pro faktickou výrobu a řízení tohoto nadproduktu. Taková je vnitřní logika socialistického výrobního způsobu, jeho základní pohybový zákon.

Tak jak je vytváření nadhodnoty prostřednictvím koupě a vykořisťování pracovní síly vnitřním tajemstvím kapitalismu, v konečném důsledku určujícím celý charakter kapitalistické společnosti, je veřejné, plánované sociální přivlastňování nadproduktu vnitřním tajemstvím socialismu. Z vykořisťování námezdné práce pramení třídní protirečení kapitalismu. Z toho, že nadprodukt nutně vystupuje v peněžní formě, pramení finanční krize, recese a ekonomické cykly, které prostupují celé dějiny kapitalismu. Z plánovitého přivlastňování nadproduktu za socialismu pramení třídní antagonismy a třídní boje socialistického období. Z nutně politické formy odčerpávání nadproduktu pramení politické cykly socialismu: stachanovství, velké čistky, destalinizace, Velký skok vpřed, kulturní revoluce.

Poté co Gorbačov podkopal daňovou základnu systému, uchýlil se stát zbavený hlavní formy svých příjmů k tiskařským strojům. Továrny měly volné peníze, ale protože rozdělování sociálního produktu bylo nadále určováno plánem, nemohly jednat jako soukromé firmy a proměnit tyto nové peníze v produktivní kapitál. Socialistický systém odčerpávání nadproduktu byl od sabotován beztoho, že by jej nahradil buržoazní systém, a země se dostala do prudké inflace a úpadku.

5.2 Ceny a ekonomická kalkulace

Dříve existující socialismus byl omezován nedostatečným systémem ekonomické kalkulace. Na to upozorňují všichni jeho pravicoví kritikové. Právem poukazují na to, že cenový systém používaný v SSSR znemožňoval racionální ekonomickou kalkulaci. Hovoří o tom početné anekdoty:

⁷ Tento odkaz na Keynese se týká jeho brožury „Jak zaplatit válku“ (Keynes, 1940), v níž došel k obdobnému závěru ve vztahu k financování válečného úsilí v Británii.

Zde je jeden z mnoha příkladů. Před nějakou dobou bylo rozhodnuto upravit ceny bavlny a obilí v zájmu pěstování bavlny, zavést přesnější ceny obilí prodávaného pěstitelům bavlny a zvýšit ceny bavlny dodávané státu. Naše hospodářské vedení a plánovači předložili v tomto směru návrh, který nemohl než ohromit členy ústředního výboru, protože stanovil cenu tuny obilí prakticky na stejné úrovni jako tuny bavlny a co víc, cena obilí byla stanovena jako ekvivalent ceny tuny upečeného chleba. V odpovědi na připomínky ústředního výboru, že cena tuny chleba musí být mnohem vyšší než tuny obilí kvůli přidaným nákladům na mletí a pečení, a že bavlna je obecně mnohem dražší než obilí, což potvrzují i ceny obou komodit na světovém trhu, nedokázali autoři tohoto návrhu říci nic kloudného. (Stalin, 1952)

Za nějakých čtyřicet let od doby, co Stalin učinil tuto poznámku, se cenová politika zlepšila tak málo, že Gorbačov mohl uvést příklad prasat, které kolchozníci krmili chlebem, protože jeho cena byla nižší než cena obilí.

Když se relativní ceny systematicky odchyľují od relativních výrobních nákladů, lidé nedokáží volit rentabilní metody výroby. Na základě toho můžeme říci, že na rozdíl od kapitalismu *dříve existující socialismus neměl zabudovaný mechanismus pro šetření využívanou pracovní silou a tím pro zvyšování produktivity.*

Základním ekonomickým oprávněním každé nové výrobní technologie má být její schopnost vyrábět věci s menším úsilím než dříve. Jedině neustálým využíváním takových objevů v celé ekonomice můžeme získat více času buď k volnému použití, nebo pro uspokojování nových a náročnějších zálib. Z toho plyne, že v socialistické výrobě musí pracující vždy usilovat o šetření časem. To je, jak řekl Adam Smith, ona ‘původní měna’, za kterou si kupujeme od přírody všechna naše přání a potřeby; každá zbytečně promarněná chvilka je navždy ztracena. Socialistický systém bude historicky nadřazen kapitalismu pouze tehdy, když dokáže lépe hospodařit s časem.

Bohatství kapitalistických společností je samozřejmě rozděleno nerovnoměrně, ale jejich vnitřní tendence zvyšovat produktivitu práce je oporou, díky níž kapitalistické ekonomické vztahy nadále sehrávají pokrokovou roli. Kdyby kapitalismus ztratil tento potenciál – někteří marxisté si myslili, že se tak stalo ve 30. letech 20. století, – už by v soutěži se sovětským blokem dávno prohrál.

V kapitalistické ekonomice jsou výrobci hnáni touhou po zisku k tomu, aby minimalizovali náklady. Součástí těchto nákladů jsou mzdy. Firmy často zavádějí nové technologie s cílem zmenšit počet pracovníků a snížit náklady na práci. Je velmi naivní formou socialismu kritizovat technické změny pod

záminkou, že vyvolávají nezaměstnanost. Kapitalismu lze v tomto ohledu reálně vyčítat, že zavádí opatření na úsporu práce příliš pomalu, protože pracovní síla má uměle nízkou cenu.

Ovšem SSSR si v tomto ohledu vedl ještě hůř. Stát dotoval potraviny, nájemné, dětské ošacení a další životní potřeby. Dotace na základní statky byly kompenzací za nízké peněžní mzdy. Avšak dotace a sociální služby bylo třeba platit ze zisků podniků ve vlastnictví státu. Aby byly tyto podniky ziskové, bylo třeba udržovat nízké mzdy a nízké mzdy znamenaly, že bylo třeba zachovávat dotace!

Nejhorším aspektem toho všeho bylo, že levná pracovní síla vedla podniky k tomu, aby jí plýtvaly. Když byla práce tak levná, proč se měly zavádět moderní automatizované stroje?

5.3 Mechanismy plánování: ortodoxie a konzervatismus

Z ideologických i technických důvodů se Sověti nedostali k vybudování systémů, které jsme ukázali jako nezbytné v práci *Směrem k novému socialismu*. Na začátku byl sovětský plánovací systém nepochybně docela efektivní. Sověti dokázali vybudovat základnu těžkého průmyslu a zejména zbrojní výrobu schopnou porazit nacistickou válečnou mašinerii, a to za mnohem kratší dobu, než kterákoli kapitalistická ekonomika, i když za velmi vysokou cenu. Hrubé plánovací metody v tomto vývojovém stadiu docela vyhovovaly: hospodářství bylo technicky mnohem méně složité než dnes a plány určovaly poměrně málo klíčových cílů. I tak v období prvních pětiletok docházelo často k hrubému nesouladu mezi nabídkou a poptávkou. Přes tyto odchylky od rovnováhy se však obrovským nasazením pracovních a materiálních zdrojů dařilo dosahovat klíčových cílů.

Rané sovětské plány nebyly vytvářeny podle schématu popsaného v naší knize. Propracovat se od seznamu požadovaných cílových výstupů důsledně a do podrobností zpět až požadovanému seznamu hrubých vstupů bylo naprosto mimo schopnosti Gosplanu. Namísto toho plánovači často vycházeli z cílů stanovených jen v hrubých objemech: tolik a tolik tun oceli v roce 1930, tolik tun uhlí v roce 1935 atd. Tato raná zkušenost měla patrně škodlivý vliv na pozdější ekonomický mechanismus. Vedla ke vzniku jakéhosi 'produkcionismu', při němž se výroba rekordních množství rozhodujících průmyslových meziproduktů stala samoučelem.⁸ Ve skutečnosti je ale z hlediska vztahu mezi vstupy a výstupy žádoucí meziprodukty co nejvíce šetřit.

⁸ Stojí za zmínku, že Stalin (1952) považoval za nutné vyjádřit nesouhlas s myšlenkou, že základním účelem ekonomické činnosti za socialismu je sama výroba (viz jeho 'kritika soudruha Jarošenka'). Tak jako u Stalinovy kritiky 'přehmatů' nucené kolektivizace zemědělství v 'Závratí z úspěchů' (1930, přetištěno ve Stalin, 1955), jde nepochybně o opožděný útok na názor nebo praxi, kterou Stalin předtím prosazoval.

Cílem by měla být výroba minimálního množství uhlí, oceli, cementu atd. zaručujícího požadovaný objem konečných výstupů.

V každém případě bylo po období poválečné rekonstrukce stále zřejmější, že plánovací systém zděděný z 30. let nedokáže vytvářet dynamickou a technologicky pokrokovou ekonomiku, která by uspokojila poptávku po spotřebním zboží. Některá prioritní odvětví, jako byl výzkum vesmíru, sice dosahovala pozoruhodné úspěchy, ale zdálo se, že systém ze své vlastní povahy nedokáže tyto úspěchy zevšeobecňovat. Opačnou stránkou upřednostňování privilegovaných odvětví bylo odsunutí výroby spotřebního zboží do role toho, kdo měl nárok jen na zbytky zdrojů. Opakované pokusy o ty či ony reformy v 60. a 70. letech byly v podstatě neúspěšné, což vedlo k nechvalně známé stagnaci v pozdějších letech Brežněvova období.

Proč to tak dopadlo? Technickým zdůvodněním, které se nabízí samo od sebe, je tehdejší stav sovětských počítačových a telekomunikačních služeb. Ukázali jsme, že je možné efektivně a podrobně plánovat s použitím současné západní počítačové technologie, ovšem technologie, kterou měli k dispozici sovětské plánovači v 70. letech, byla ve srovnání s tím velmi primitivní. To je důležitý argument, k němuž se ještě vrátíme, ale je to jen jedna část skutečnosti a zdůraznění si zasluhují i některé jiné pohledy.

Je dobře známo, že překážkou využívání racionálních plánovacích metod bylo v SSSR také oficiální vyznávání „marxistické“ ortodoxie. Nové přístupy k plánování se všeobecně setkávaly s podezřívavostí, včetně těch, které nijak nesouvisely se zaváděním tržních vztahů. Pokud jde o metodu vstupů a výstupů, Augustinovic (1975, str. 137) uvádí dvojnásob ironický fakt, že tato metoda „byla obviněna z pašování hříšného sovětského plánování do svobodné demokratické ekonomiky a hříšné buržoazní ideologie do socialistické ekonomiky.“ Také Treml (1967, str. 104) připomíná, že oficiální strážcové pravověrnosti vytýkali samotné myšlenky začínat plánovací proces od požadovaných koncových výstupů, že se orientuje na spotřebu, a považovali ji proto za jaksi 'buržoazní'. Podobně byla po dlouhou dobu odmítána Kanto-ovičova průkopnická práce o lineárním programování.

Zdálo by se, že nejhorší projevy tohoto ideologického odmítání teoretických inovací byly kolem roku 1960 už překonány. Avšak i když se analýze vstupů a výstupů i lineárnímu programování dostalo časem určitého oficiálního požehnání, zůstaly tyto techniky v sovětském plánování okrajovou záležitostí. Bylo to zčásti způsobeno již zmíněnými problémy s počítači, kvůli kterým nemohly metody vstupů a výstupů nastoupit na místo mnohem hrubších výpočtů „materiálních bilancí“ (které samy o sobě pokrývaly jen malou

část celkového souboru vyráběných statků).⁹ Zmíníme se ale ještě o některých dalších příčinách.

Škodlivě působila především propast mezi rutinními činnostmi státních plánovacích orgánů Gosplan a Gosstab (které neměly potřebný teoretický základ a byly ovlivňovány *ad hoc* politickými tlaky politbyra) a matematickým teoretizováním ve výzkumných ústavech, které bujelo až do nadpozemských výšin. Tato odtrženost měla dvě stránky. ‘Praktičtí plánovači’ se vzpouzeli inovacím, i když jejich odpor nebyl racionalizován ideologickým způsobem. Přejít k námi doporučovanému systému, který vychází z plánování koncových výstupů, by pro Sověty znamenalo značný odklon od tradičních procedur, do čehož se Gosplanu zřejmě nechtělo. Jak podotýká Kushnirsky, „protože v sovětské ekonomice je poptávka po zboží a službách nahrazena ‘uspokojenou’ poptávkou, odvozovanou z úrovně výstupů, plánovači se domnívají, že dokáží stanovit výrobní plány přesněji než složky koncové poptávky“ (Kushnirsky, 1982, str. 118). Řečeno srozumitelněji: pro plánovače je snadnější vyrábět to, co se jim zlíbí, než to, co chtějí lidé. Příkladů podobných postojů by bylo možno uvést velké množství, podrobnosti viz Cottrell and Cockshott (1993).

Druhou stránkou tohoto odtržení byla abstraktní povaha většiny prací výzkumných ústavů. Ty sice přišly s některými dobrými nápady pro plánování na mikroúrovni (příkladem je Kantorovičovo lineární programování), ale mnoho prací o ‘optimálním plánování’ systému jako celku bylo beznadějně abstraktních v tom smyslu, že vyžadovaly nejdřív stanovení nějaké ‘funkce společenského blahobytu’ nebo obecné míry ‘společenské užitečnosti’.¹⁰ Ve svém donkichotském úsilí se teoretikové ‘optimálního plánování’ moc daleko nedostali, zato ale přispěli k ‘ochlazení zájmu’ o metody vstupů a výstupů, které popisují Tretyakova a Birman (1976, str. 179): „Pozornost si zasluhovaly jen takové modely a metody, které vedly k optimálním výsledkům. Protože bylo skoro okamžitě jasné, že optimální model nelze vytvořit na základě metody vstupů a výstupů, mnozí o ni prostě ztratili zájem“.

Stojí za připomenutí, že S. Šatalin – autor v roce 1990 chvilku oslavovaného, ale neproveditelného a absurdního „pětisetdenního plánu“ na rychlé zavedení kapitalismu v SSSR, byl ve svém předchozím vtělení autorem stejně nereálné koncepce optimalizace plánu. (Podrobněji o tom píše Ellman,

⁹ Pokud jde o omezenou velikost systémů vstupů a výstupů, kterou byli plánovači schopni v různých dobách podle svého vlastního názoru zvládnout, viz Treml (1967), Ellman (1971), Yun (1988), Treml (1989).

¹⁰ Kromě problémů tohoto druhu se Kushnirsky zmiňuje o špatné kvalitě studií současného stavu plánovací technologie, prováděných výzkumnými ústavu v rámci projektu AS-PR. Zjistil, že příslušné výzkumné zprávy se nedají algoritmicky prezentovat a že „bylo těžké zjistit účel těchto materiálů“ (1982, str. 124).

1971, str. 11, kde se citují Šatalinovy názory na metodu vstupů a výstupů i metodu ‘optimálního plánování’ a jeho tvrzení, že pouze druhá z nich je ‘skutečně vědecká’.)

Věc je v tom, že naše vlastní návrhy v knize *Směrem k novému socialismu* – i když nepochybně vyžadují použití velmi sofistikovaných informačních systémů – jsou poměrně robustní a jednoduché. Nepokoušíme se v nich definovat kritérium společenské užitečnosti nebo optimálnosti a priori. ‘Společenská užitečnost’ se vyjevuje spíše (a) prostřednictvím demokratického rozhodování o celkové alokaci zdrojů do jednotlivých odvětví a (b) u spotřebních statků prostřednictvím komplexu podílů tržně rovnovážných cen a pracovních hodnot.

Další příčinou neúspěchu pokusů o reformu sovětského plánovacího systému v období od začátku 60. do začátku 80. let byla představa – zřejmě sdílená vedením KSSS –, že využití nových matematických metod nebo počítačů nabízí prostředek, jak ‘bezbolestně’ zlepšit fungování ekonomiky bez zásadního narušení existujícího systému (v protikladu k rozsáhlému zavedení tržních vztahů). Ve skutečnosti ale pokročilé technické metody mohou být opravdovým přínosem pouze tehdy, když dojde k přezkoumání ekonomického systému jako celku, které mimo jiné zahrnuje nové posouzení a vyjasnění cílů a logiky plánování, jakož i reorganizaci systému hodnocení výkonnosti podniků a jejich odměňování.

Vezměme v úvahu systém plánování toho typu, jaký načrtáváme v 8. kapitole knihy *Směrem k novému socialismu*, při němž se rozšiřuje výroba produktů vykazujících nadprůměrný podíl rovnovážné tržní ceny (vyjádřené v pracovních poukázkách) k pracovní hodnotě a omezuje výroba produktů, u nichž je tento podíl podprůměrný. Takový systém účinně odměňuje (zvýšenými přiděly pracovní síly a výrobních prostředků) podniky, které využívají zvláště efektivně společenskou práci. Podniky jsou tak pobízeny k využívání všech metod, které by jim umožnily šetřit na pracovních vstupech (jak přímých, tak nepřímých) připadajících na jednotku výstupu. Někjaký podobný systém by býval zapotřebí k prolomení tradiční sovětské praxe, kde podniky usilovaly pouze o zajištění snadno dosažitelných plánovaných výstupů a neměly žádný zájem na zvyšování vlastní efektivity.

5.4 Počítačové technologie

Schůdnost námi navrhovaného způsobu plánování jsme zdůvodňovali odkazem na nejnovější generaci západních superpočítačů a není pochyb, že ve srovnání s nimi byly počítačové technologie dostupné Sovětům primitivní. Goodman a McHenry (1986, str. 329) při popisu stavu sovětského počítačového průmyslu v polovině 80. let konstatují, že značné zaostávání za Západem je zčásti důsledkem izolace této země: „Žádná počítačová komunita, ani

ve Spojených státech, by nebyla schopna jít vpřed nynějším tempem, pokud by byly přísně omezeny její kontakty se zbytkem světa.“

Nicméně i když jsme vzali jako standard pro naše úvahy superpočítače, na jiném místě jsme ukázali (Cockshott and Cottrell, 1989, dodatek), že stejného cíle by bylo možné dosáhnout – pomaleji, ale stále ještě v časových měřítcích vhodných pro praktické plánování – pomocí distribuované sítě osobních počítačů na úrovni podniků, komunikujících s poměrně skromným ústředním počítačem. Z tohoto pohledu byla nejvážnější technickou překážkou v sovětském případě zaostalost telekomunikačního systému. Goodman a McHenry (1986) upozorňují na pomalost a nespolehlivost sovětské telefonní sítě a na problém, jak najít spoje vyhovující pro přenosy dat. Citují také pozoruhodný statistický údaj, že v roce 1985 mělo ve městech telefon jen 23 % rodin.

Opět ovšem připomínáme, že nechceme přehánět význam technologie. Ekonomický informační systém, který vyvinul Stafford Beer v Allendově Chile (popsaný v Beer, 1975) ukazuje, co všechno lze udělat s omezenými zdroji, pokud existuje politická vůle a teoretická jasnost co do účelu systému. Pokud by bylo Sovětům stejně jasné, čeho chtějí dosáhnout nasazením počítačů v plánování, pak i kdyby ze začátku nemohli dosáhnout všech žádoucích cílů, byli by schopni využívat nových pokroků v počítačové a komunikační technologii, jakmile by se objevily. Ve skutečnosti se samozřejmě ukázalo, že sovětské ekonomové – v každém případě ti, kterým naslouchalo politické vedení za Gorbačova – měli na vyvíjení takových algoritmů a počítačových systémů jen malý zájem. V polovině 80. let už zřejmě ztratili víru v možnosti efektivního plánování a mnozí naskočili do vlaku oživující se ekonomiky volného trhu, symbolizované administrativami Reagana a Thatcherové.

6. Na obhajobu přímé demokracie

Odčerpávání nadproduktu cestou plánování je potenciálně protiřecivý proces, který může proti sobě postavit státní aristokracii a pracující třídu a tím vést ke vzniku třídních antagonismů. Proces boje mezi těmito třídami je charakterizován složitou dynamikou, v níž se neustále rodí tendence k restauraci kapitalismu. Státní aristokracie, i když byla náchylná ke korupci a soukromému využívání státních zdrojů, byla ovšem schopna osobně spotřebovat jen malou část přebytku. To se výrazně liší od situace ve zralých kapitalistických ekonomikách, kde značná část nadhodnoty končí ve financování osobní spotřeby vyšších tříd. Státní aristokracie měla možnost užívat veřejné zdroje jedině z titulu svého postavení funkcionářů státu prohlašujícího se za rovnostářský. Její soukromá spotřeba se tak jevila jako něco, za co se je třeba stydět a co lze zdůvodňovat, pokud je to vůbec možné, pouze jejími vlasteneckými a revolučními zásluhami. Jak odcházela revoluční generace, její nástupci toužebně pokukovali po kapitalistickém světě, který poskytoval lidem

jako oni nejen mnohem lepší životní styl, ale také život, v němž byl luxus legitimní a ne ostudný.

Tendence k restauraci kapitalismu držela na uzdě politika – ať to byla ‘moc sovětů’, tyranie, diktatura komunistické strany nebo revoluční nadšení mas. Domníváme se a říkáme naprosto bez obalu, že revoluční třídy v socialistické společnosti nedokázaly objevit státní formu schopnou dlouhodobě chránit a rozvíjet socialismus. Charakteristickou státní formou byla dosud revoluční tyranie nebo revoluční aristokracie. Tyranie je funkční pouze po tu dobu, co žije původní hrdina-král. Jak ukazuje Castro, někdy to může být hodně dlouho, ale takový výkon není snadné napodobit. Revoluční aristokracie neboli ‘vedoucí úloha komunistické strany’ nezávislá na smrtelnosti jednotlivců přežila déle. Leninská strana začala svou vládu jako nejuvědomělejší a nejobětavější představitelka utlačovaných, ale podle železného zákona úpadku aristokracie se proměnila v sobeckou oligarchii.

Proti těmto formám postavili reformátoři a revoluční nadšenci dvě alternativy.

1. Ze sociálně demokratické pravice přišla obhajoba řádně uspořádané parlamentní ‘demokracie’. Tato důsledná a poctivá pozice sociálních demokratů sahá zpět až ke Kautského kritice rodícího se SSSR. Namísto socialistické monarchie nebo stranické diktatury obhajovali svobodné a otevřené parlamentní volby.
2. Z krajní levice přišla obhajoba státu typu Pařížské komuny. V ní byli delegáti voleni v obvodech, mohli být odvoláni svými voliči a pobírali pouze průměrnou dělnickou mzdu.

Domníváme se, že existují přesvědčivé rozumové i zkušenostní důvody k tomu, abychom odmítli obě tyto alternativy ve prospěch přímé demokracie. Parlamentní systém vládnutí legitimizovaný pravidelnými volbami je prezentován modernímu světu jako prostá ‘demokracie’ bez přívlastků. Náš pohled je jiný. Považujeme ji tak jako Lenin za nejdokonalejší formu vlády bohatých. Myslíme si, jak učil Aristoteles, že volby jsou vždy a všude spíše znakem aristokratického než demokratického státu. Zkušenost ukazuje, že zvolení lidé nejsou nikdy a nikde představiteli těch, kdo je volili. Ať se podíváme na jakýkoli ukazatel – třída, pohlaví, etnická příslušnost, majetek nebo vzdělání –, ti, kdo byli zvoleni, mají více privilegií než ti, kdo pro ně hlasovali. Zvolení lidé jsou vždy spíše představiteli dominantních tříd společnosti, než masy obyvatelstva. Jakmile jsou zvoleni, mají vždy sklon představovat zájmy tříd, z nichž pocházejí. Tento fakt lze vysvětlit stovkou konkrétních důvodů, které ale lze koneckonců všechny převést na totéž. Rysy, které člověku pomohou ke zvolení, jsou tytéž rysy, kterými se vyznačuje jako jeden nebo jedna z ‘vyvolených’ společnosti, jako jeden nebo jedna z jejich lepších lidí.

Nepřekvapilo nás proto, že zavedení svobodných a poctivých voleb vedlo ve východní Evropě k okamžitému nastolení buržoazní moci, symbolicky vyjádřené aktem, kterým maďarská vláda odzbrojila závodní milice. Sovětský svaz byl jiný případ. Tam zvláštní sklon obyvatelstva dávat přednost komunistickým kandidátům znamenal, že cesta k 'demokracii' musela jít přes Jelcinův zákaz KSSS a následující nasazení tanků, které palbou svých děl odkázaly ruský parlament do zapomnění.

Ti, kdo prosazovali otevřené parlamentní volby v socialistickém bloku, byli hlavně vědomými zastánci kapitalistické restaurace, k nimž se připojilo něco málo naivních sociálních demokratů. Ti, kdo obhajovali stát typu komuny, chtěli naopak reformovat a zabezpečit socialistický systém. Jejich jediný problém byl, že před nimi došel do stejného bodu už Stalin. Stát typu komuny si vzala za vzor už stalinská ústava SSSR : byl to stát lidových rad s volenými delegáty podléhajícími odvolání. Tato ústavní forma nebyla samozřejmě ničím jiným než maskou pro vládu komunistické strany. Z jakého jiného důvodu byl tak úporným obhájcem stylu komuny Lenin?

Stejně tak, jak Lenin viděl v parlamentní republice ideální formu vlády buržoazie, viděl stát rad, sovětskou republiku, jako ideální formu diktatury dělníků. Ale ústřední význam pro toto obnovené blanquistické heslo má blanquisticko-leninská revoluční strana. Stejně tak, jak mělo dominantní postavení blanquistů a internacionalistů klíčový význam pro mocenský nárok Pařížské komuny, bylo ovládnutí sověty bolševiky *conditio sine qua non* efektivní moci sovětů. Zárodečné státy rad se prudce vynořují ve většině revolučních krizí, čehož nedávným příkladem je Portugalsko roku 1975. Jejich existence vede k hluboké krizi legitimacy, kterou je nutno rychle vyřešit buď ve prospěch parlamentu nebo rad. Jestliže jsou rady ovládnuty revoluční stranou a současně dochází k vojenským vzpourám, může to vést k socialistické revoluci. Bez vzpour nebo nadvlády revoluční strany vyhrává parlament.

Levicová představa o využití státu rad k přemožení aristokracie existujícího socialistického státu byla, pokud víme, vyzkoušena pouze v jediném pokusu, který podnikla šanghajská levice za kulturní revoluce v Číně. I když tento pokus způsobil největší otřes, jaký kdy zaznamenala socialistická aristokracie, nakonec selhal. Revoluční výbory vytvořené v průběhu kulturní revoluce byly nakonec ovládnuty komunistickou stranou stejně tak, jako kdysi ruské sověty. Myslíme si, že v socialistické zemi s pevně zavedenou komunistickou stranou musí být reprezentativní orgány na základní úrovni nutně ovládnuty buď komunistickou stranou, nebo představiteli reakce. Převážná většina přesvědčených socialistů bude v komunistické straně, a jejich politické zkušenosti a disciplína jim umožní snadné ovládnutí organizací na základní úrovni, naladěných celkově pro socialismus. V případech, kdy byly organizace na základní úrovni důsledně proti komunistické straně, byly často

ovládány vrstvami inteligence středních tříd nakloněnými kapitalismu, čehož výrazným příkladem byla polská Solidarita. Ti, kdo obhajovali ideální stát rad jako protiklad současného sovětského státu, se pokoušeli obsadit politický prostor, který nemohl existovat: aby mohl existovat stát rad, musela být zrušena komunistická strana. Trockij měl dostatek zdravého rozumu, aby viděl tyto důsledky už v Kronštadu. O nějakých 70 let později někteří jeho samozvaní a méně rozumní následovníci najednou oslavovali Jelcinův zákaz KSSS.

Abychom pokročili dál, musíme uznat vyprázdněnost nároků volených institucí na titul demokracie. Nezáleží na tom, zda si taková instituce říká parlament nebo rada. Pokud jsou její členové vybíráni ve volbách, můžete si být jisti, že takoví reprezentanti budou nereprezentativní. Instituce bude obsazena dominantní společenskou skupinou – třídami podnikatelů a profesionálů v buržoazní společnosti, nebo revoluční aristokracií a stranou v socialistické společnosti. Jsme přesvědčeni, že jedinou schůdnou alternativou je přímá demokracie.

7. Socialismus versus komunismus

Naše kniha dostala titul *Směrem k novému socialismu*, ale je v podstatě rozpracováním toho, co Marx nazval prvním stadiem komunismu. Že se ve svém názvu odvolává na socialismus a ne na komunismus, je přizpůsobením se politickému klimatu naší doby. Anglické vydání vyšlo v době největšího propadu socialismu. V následujícím desetiletí se postup neoliberalismu zpomalil. Vzniklo mezinárodní antikapitalistické hnutí, i když zatím ne nové mezinárodní socialistické hnutí. Je nepochybné, že ucelená alternativa ke kapitalismu bude nacházet stále více čtenářů. Začátkem devadesátých let ale bylo dost obtížné najít vydavatele ochotného vytisknout knihu obhajující byt' jen socialismus. Usoudili jsme, že titul výslovně doporučující komunismus by znemožnil vydání knihy, nebo by podstatně omezil počet jejích čtenářů. Socialismus byl beránčím rouchem pro našeho komunistického vlka. Dnes nám ale z toho plyne povinnost vysvětlit, co chápeme pod socialismem a komunismem.

Zopakujme, že to, co zastáváme v knize, je první stadium komunismu. Nazvali jsme je socialismem kvůli politické výhodnosti. Odmítáme ortodoxní sovětský pohled na socialismus jako na dlouhé období, v němž se budují výrobní síly pro budoucí příchod komunismu. Naše námitky nesměřují proti myšlence, že sovětský systém byl socialistický, ani proti snaze rychle rozvíjet výrobní síly, ale spíše proti koncepci komunismu, která je obsažena v tomto pohledu. Když přišlo na promýšlení komunismu, KSSS a západní trockistické strany měly společnou problematiku. Komunismus je nahlížen jako fáze následující po socialismu, fáze, již byla přisouzena materiální hojnost

s volnou distribucí spotřebních statků. Vývojová linie má zde podobu kapitalismus → socialismus → komunismus. To je něco jiného, než formulace předložená Marxem, která měla podobu kapitalismus → diktatura proletariátu → první fáze komunismu → druhá fáze komunismu. Lenin v knize *Stát a revoluce* ztotožnil první stadium komunismu se socialismem (Lenin, 1964) a chápal obojí jako synonymum pro veřejné vlastnictví výrobních prostředků. Tuto formulaci pak přijaly za svou všechny proudy, které se zakládají na leninismu. Podle našeho názoru to byl nešťastný krok, protože představoval přílišné zjednodušení toho, co říkal Marx.

Socialismus definovaný jako veřejné vlastnictví výrobních prostředků není ekvivalentní Marxově první fázi komunismu, protože ta předpokládala zrušení peněz a přechod na kalkulaci pomocí pracovní doby. Socialismus v podobě definované Leninem může být zcela slučitelný s pokračující existencí peněz. SSSR byl po kolektivizaci socialistický v Leninově smyslu, ale peníze přetrvávaly stejně tak jako mzdy a zbožní forma. Toto pokračování peněz nebylo považováno za krátkodobý jev, který bude trvat možná pět až deset let, ale za něco, co bude přetrvávat po desetiletí – a co také skutečně přetrvalo půl století. Důsledkem Leninovy formulace bylo, že se zneviditelnily specifické rysy Marxovy první fáze komunismu. Zmizela představa o kalkulacích a platbách na základě pracovní doby a s ní také všechny programové koncepce zaměřené na dovršení první fáze komunismu jako na samostatný cíl.

Mělo by být jasné, že placení penězi umožňovalo významné disparity v hodinových platech. Veškeré příjmy lidí bylo možné ideologicky prezentovat jako 'odměňování podle práce', i když diferencované podle její kvality. Ačkoli tyto ekonomiky neměly formy příjmů z majetku jako je úrok, renta nebo dividendy, představa, že značně rozdílné peněžní mzdy byly všechny 'odměňováním podle práce', byla stejnou ideologickou fikcí, jako idea buržoazní ekonomie, že mzdy, ceny a zisky jsou si navzájem ekvivalentní jako platby 'faktorům výroby'.

Co zůstalo z komunismu v leninském pohledu, byla Marxova druhá fáze: 'od každého podle jeho schopností, každému podle jeho potřeb'. Cesta k tomuto cíli měla vést přes poskytování zcela bezplatných nebo dotovaných spotřebních statků až k situaci, kde by bylo veškeré rozdělování bezplatné a neomezené.

S touto koncepcí ostře nesouhlasíme. Myslíme si, že spočívá na nesprávném chápání rozdělování podle potřeb a že měla zhoubné důsledky.

1. Ve spojení s peněžním odměňováním práce vedla k zavedení systému ekonomické kalkulace, který systematicky brzdil vývoj produktivity práce.

2. Udělala z komunismu neustále ustupující přelud, protože ať vzrostla produktivita práce jakkoli, nikdy nebyla tak velká, aby umožnila bezplatné rozdělování všech statků.

Rozdělování podle potřeb není totéž, co neomezené bezplatné rozdělování. V britské Národní zdravotní službě je nutné lékařské ošetření bezplatné.¹¹ Avšak toto bezplatné rozdělování funguje jedině díky tomu, že existuje nějaké relativně objektivní hodnocení nutnosti prováděné lékaři, spojené s čekacími listy na léčebné zákroky (a navíc s prvkem privatizace). To je něco zcela jiného než tvrzení, že bezplatné rozdělování dejme tomu oděvů bude záležitostí principu 'každému podle jeho potřeb'. Jestliže by byly rozdělovány bezplatně veškeré spotřební statky, vedlo by to buď k rozmařilému plýtvání, nebo alternativně, jestliže by bylo plýtvání omezeno, k uniformitě spotřeby ve vojenském stylu.

Marx nemluví o bezplatném rozdělování, říká 'každému podle jeho potřeb'. To je bližší modelu, kterým se řídí sociálně demokratické sociální státy a v němž se vyplácejí dodatečné příspěvky zdravotně postiženým lidem, studentům, velkým rodinám atd. Placení podle potřeb předpokládá určitou proceduru zajišťující společenské posuzování potřebnosti. V tomto ohledu je kapitalismus sociálního státu předzvěstí komunismu, ale předzvěstí v peněžní ekonomice s velkými příjmovými rozdíly. Mezera mezi první a druhou fází komunismu je dnes mnohem menší než v Marxových dnech, kdy neexistoval žádný sociální stát. Princip rozdělování podle potřeb už byl akceptován pro některá odvětví ekonomiky v Kanadě a ve většině evropských kapitalistických zemí, a mnohé z toho by přešlo i do komunismu. Lidé se specifickými potřebami by buď zdarma dostávali specifické statky a služby, kterých by měli zapotřebí, nebo by se jim připisovala pracovní doba navíc, aby mohli získat to, co potřebují, v sociálních obchodech.

8. Spor o socialistickou kalkulaci

V této části nabízíme stručný popis debat o socialistické kalkulaci, které proběhly ve 20. a 30. letech 20. století, a naznačujeme některé souvislosti mezi argumenty uváděnými v té době a našimi úvahami v knize *Směrem k novému socialismu*. Podrobný rozbor tohoto historického sporu lze nalézt v Cockshott and Cottrell (1993a). Zde se soustředíme na vystoupení Ludwiga von Misesa, odpověď Oskara Langeho a další reakce Misesa a Hayeka.

V roce 1920, když bolševici zvítězili v ruské občanské válce a Evropou opět jednou obcházelo strašidlo komunismu, přišel Mises se svým klasickým článkem 'Ekonomická kalkulace v socialistickém společenství'. Jeho tvrzení

¹¹ S výjimkou lékařských předpisů mimo nemocnici. Za ty se platí paušál, který nezávisí na tržní hodnotě poskytovaných léků.

byla jednoznačná a pokud by se dala udržet, zřejmě pro věc socialismu zničující. Převládající marxistická koncepce socialismu požadovala zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a zrušení peněz, ale Mises dokazoval, že „každý krok, který nás odvádí od soukromého vlastnictví výrobních prostředků a používání peněz, odvádí nás také od racionální ekonomiky“ (1935, str. 104). Plánovaná ekonomika Marxe a Engelse nevyhnutelně skončí „tápáním v temnotách“ a bude vytvářet „absurdní výstupy nesmyslného aparátu“ (106). Marxisté postavili proti údajné ‘anarchii’ trhu racionální plánování, ale podle Misesa je takový nárok neopodstatněný. Zrušení trhu by naopak zničilo jediný vhodný základ ekonomické kalkulace, totiž tržní ceny. I kdyby měli socialističtí plánovači nejlepší úmysly, neměli by prostě jakoukoli základnu pro přijímání rozumných ekonomických rozhodnutí: socialismus není ničím jiným než „zrušením racionální ekonomiky“.

Jak přišel Mises k tomuto závěru? Jeho argumentace je založena jednak na výkladu, co je to vlastně ekonomická racionalita, a za druhé na údajně vyčerpávajícím výčtu možných prostředků racionálního ekonomického rozhodování. Misesovým cílem je pak ukázat, že za socialismu nelze použít žádný z těchto prostředků.

Pokud jde o povahu ekonomické racionality, Mises měl na mysli problém vytvoření maximálního užitečného efektu (uspokojování potřeb) na základě daného souboru ekonomických zdrojů. Problém lze formulovat i opačným způsobem: jak zvolit nejefektivnější metodu výroby, aby se vytvořil daný užitečný efekt s minimálními náklady. Ve své kritice socialismu se Mises opakovaně vrací k druhé z uvedených formulací na příkladech stavby železnice nebo domu:¹² jak mohou socialističtí plánovači stanovit nejméně nákladnou metodu dosažení těchto cílů?

Pokud jde o prostředky racionálního rozhodování, Mises identifikuje tři možné kandidáty: naturální plánování, plánování pomocí ‘objektivně poznatelné jednotky hodnoty’ nezávislé na tržních cenách a penězích, jako je pracovní doba, a ekonomickou kalkulaci založenou na tržních cenách. Těmito třemi možnostmi se budeme postupně zabývat.

8.1 Naturální plánování

Problém je rozhodnout, jak nasadit dané zdroje tak, aby se maximalizoval výsledný užitečný efekt. To předpokládá nějaký druh ‘hodnotového soudu’ (tj. posouzení užitečného efektu). V případě koncových spotřebních statků (v Misesově terminologii ‘statků nižšího řádu’) je to zcela jednoduché a žádná skutečná kalkulace jako taková není zapotřebí: „Člověk s ustálenými

názory je obvykle schopen hodnotit statky nižšího řádu“ (1935, str. 96). A ve velmi jednoduchých ekonomických systémech lze toto bezprostřední určování hodnoty rozšířit i na výrobní prostředky:

Pro rolníka v ekonomické izolaci by nebylo obtížné přijít na rozdíl mezi dvěma způsoby využití pastviny – pěstováním plodin nebo rozšiřováním lovišť. V takovém případě jsou příslušné výrobní procesy relativně krátké a příslušné výdaje a příjmy lze snadno měřit (1935, str. 96).

Nebo stejným způsobem:

Tak například v úzkém rámci domácké ekonomiky, kde otec dokáže dohlížet na všechno ekonomické řízení, je možné určit význam změn ve výrobních procesech bez takových myšlenkových pomůcek [jako je peněžní kalkulace], a to s větší nebo menší přesností (1935, str. 102).

V těchto případech můžeme hovořit o naturálním plánování bez jakéhokoli zprostředkování pomocí účetní jednotky jako jsou peníze (nebo pracovní doba). Věc je v tom, že na úrovni subjektivní užitné hodnoty lze srovnávat ‘jablka s hruškami’ a že v případech, kde je okamžitě zřejmá souvislost mezi alokací výrobních prostředků a výrobou konkrétních užitných hodnot, může tato zřejmost stačit k dosažení efektivity.

Meze naturálního plánování jsou dány stupněm složitosti výrobních procesů. V určitém bodě začíná být nemožné udržet si jasný přehled o podstatných vzájemných vazbách. Za touto hranicí vyžaduje racionální alokace zdrojů používání nějaké objektivní ‘jednotky’, v níž lze vyjádřit náklady a přínosy. Je zajímavé, že nemožnost naturálního plánování u složitých systémů Mises výslovně zdůvodňuje omezenou schopností lidské mysli:

...mysl jediného člověka, byť jakkoli zkušeného, je příliš slabá na pochopení významu kterékoli jednotlivosti mezi nesčetnými statky vyššího řádu. Žádný člověk sám o sobě nedokáže nikdy zvládnout všechny možnosti výroby, které jsou bezpočetné, aby byl schopen přímočaře činit jasné hodnotové soudy bez pomoci nějakého výpočetního systému (1935, str. 102, naše zvýraznění).

Bylo by tedy možné naturální plánování v komplexních systémech s využitím jiných prostředků než lidských myslí? Hlavní argumentace naší knihy ve prospěch plánování vychází z využití pracovní doby jako účetní jednotky (a proto nespadá do kategorie čistého naturálního plánování), ale nicméně se

¹² Příklad se železnicí je v Mises (1935, str. 108). Příklad se stavbou domu je v *Human Action* (Mises, 1949, str. 694).

domníváme, že pokroky v umělé inteligenci, zejména nejnovější práce o neuronálních sítích, mohou být pro tuto otázku relevantní.¹³

Mises vlastně říká, že optimalizace složitých systémů vyžaduje nutně aritmetiku, a to ve formě explicitní maximalizace nějaké skalární cílové funkce (paradigmatickým příkladem je zisk za kapitalismu). Aritmetické výpočty lze ale chápat jako zvláštní případ širšího jevu provádění výpočtů nebo simulace. To, co potřebuje řídicí systém, je schopnost provádět výpočty, ať je tímto řídicím systémem soubor firem působících na trhu, plánovací úřad, autopilot v letadle nebo nervový systém motýla. V žádném případě ale není nutné, aby se při výpočtech používaly aritmetické prostředky. Důležité je, aby byl řídicí systém schopen modelovat důležité aspekty řízeného systému. Firmy to dělají prostřednictvím řízení zásob a skladového účetnictví, v nichž značky na papíře modelují umístění a pohyb komodit. Příprava těchto značek se řídí zákony aritmetiky; aplikovatelnost aritmetiky na tento problém vyplývá z teorie čísel jako modelu vlastností komodit.¹⁴

Vezměme na druhé straně příklad neuronálního řídicího systému. Letící motýl musí ovládat své prsní svaly tak, aby se pohyboval ke svým cílům, ovoci nebo květům, které mu pravděpodobně poslouží jako zdroj energie. Když to dělá, musí vypočítávat, které z mnoha možných pohybů křídel ho pravděpodobně donesou blíže k nektaru. Různé sekvence svalových pohybů mají různé náklady v podobě spotřeby energie a různé přínosy v podobě nektaru. Nervový systém motýla má za úkol optimalizaci vzhledem k těmto nákladům a přínosům, a to s použitím nearitmetických výpočtových metod. Pokračující přežití druhu je dokladem jeho výpočetní zdatnosti. Ukazuje se, že neuronální sítě jsou schopny vytvářet optimální (nebo přinejmenším vysoce efektivní) chování, i když si musí poradit s mimořádně složitými situacemi, a to bez redukování problému na maximalizaci (nebo minimalizaci) nějakého skaláru.

Plánovací úřad bude podle všeho široce používat aritmetiku a je samozřejmé, že pokud někdo chce dělat lokalizovaná rozhodnutí o optimálním využití zdrojů aritmetickými prostředky, pak je Misesův argument o nutnosti převádět pro účely výpočtu různé produkty na nějakého společného jmenovatele zcela správný. Jestliže ale někdo chce provádět globální optimalizace v rozsahu celé ekonomiky, mohou být vhodnější jiné výpočetní techniky, jež mají mnoho společného s tím, co se ví o fungování nervových systémů, a které se v zásadě obejdou bez aritmetiky.

¹³ Výsledky dosažené v teorii neuronálních sítí, známé také jako paralelní distribuované zpracovávání, jsou uvedeny v Rumelhart *et al.* (1986) Užitečný souhrn příslušné problematiky předložil Narayanan (1990).

¹⁴ Věta se zdá být v originálu nejasná: „In preparing these marks the rules of arithmetic are followed; the applicability of arithmetic to the problem relies upon number theory being the model for the properties of commodities.“ (Poznámka překladatele.)

Bylo by samozřejmě anachronické vinit Misesa z toho, že nechal v úvahu pokroky ve výpočetních vědách, k nimž došlo dlouho po napsání jeho článku. On i Hayek měli podle všeho pravdu, když tvrdili, že návrhy na naturální plánování, s nimiž přišli roku 1919 na základě válečných zkušeností lidí jako Neurath a Bauer, byly v mírových podmínkách vysoce problematické.¹⁵ Právem lze ale připomenout soudobým kritikům socialismu, kteří často se zápallem recyklují Misesovy argumenty, že by neměli nekriticky opakovat výroky o naturálním plánování vyslovené předtím, než byla vědecky pochopena podstata výpočetní techniky.¹⁶

8.2 Používání pracovních hodnot

Poté, co Mises odmítl naturální plánování, zvažuje možnost, že by socialističtí plánovači využívali pro ekonomické výpočty nějakou 'objektivně poznatelnou jednotku hodnoty', tj. nějakou měřitelnou vlastnost statků. Jediným kandidátem na takovou jednotku je pro Misesa obsah práce, jak je tomu v Ricardově a Marxově teorii hodnoty. Mises ovšem pracovní dobu jako jednotku hodnoty odmítá. Uvádí pro to dva argumenty vyznívající v tom smyslu, že obsah pracovní doby nemůže být vhodnou mírou výrobních nákladů.

Zprvce tvrdí, že stanovení hodnoty jako zvěčnělé pracovní doby nebere v úvahu náklady spojené s využíváním neobnovitelných přírodních zdrojů. Dále říká, že pracovní doba není homogenní a že je nesprávné připočítávat dodatečné pracovní hodiny z důvodu dovednosti nebo intenzity. V kapitalistické ekonomice vytváří trh práce spektrum mzdových úrovní, které umožňuje vzájemné srovnávání práce různé kvality, zatímco v socialistické ekonomice bez trhu práce takový racionální srovnávací prostředek nemůže existovat.

Misesova tvrzení o těchto otázkách jsou součástí pozadí, z něhož vychází naše argumentace v knize *Směrem k novému socialismu*. Naši odpověď na otázku využívání přírodních zdrojů můžete najít v kapitolách 5 a 14. Otázku kvality práce probíráme v kapitole 2 a jejím dodatku, kde ukazujeme, jak lze řešit Misesův problém tím, že se do výpočtů zavedou 'koeficienty kvalifikované práce'.

¹⁵ Viz Hayek (1965, str. 30-31). Mises se zmiňuje o Neurathovi na str. 108 téže práce. Oba odkazují na knihy Neuratha a Bouera (*Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft* prvního autora, *Der Weg zum Socialismus* druhého, obě vydané roku 1919), které podle všeho nejsou k dispozici v anglickém překladu.

¹⁶ Cockshott (1990) přichází s konkrétním návrhem bilancování ekonomického plánu při omezeních ve formě zásob konkrétních výrobních prostředků, který využívá myšlenku 'simulovaného vyztužování' převzatou z literatury o neuronálních sítích. Jeho návrh fakticky počítá s využitím aritmetiky – v zásadě jde o minimalizaci jisté ztrátové funkce ve vztahu k požadovanému vektoru koncových výstupů – ale ukazuje cestu k využití technik umělé inteligence pro úkoly ekonomického plánování.

Stojí za zmínku, že Misesova kritika využívání pracovní doby jako jednotky hodnoty je velmi stručná a zběžná. Asi dvě stránky podstatné argumentace se nacházejí v Mises (1935) a jsou reprodukovány v Mises (1951). Ve knize *Human Action* (Mises, 1949) je téma vyřízeno dvěma větami. To nepochybně odráží skutečnost, že i když Marx a Engels kladli velký důraz na plánování ve formě alokování pracovní doby, v době, kdy psal Mises, už západní socialisté tuto koncepci více méně opustili. K tomuto bodu se ještě vrátíme.

8.3 Používání tržních cen

Když Mises pojednává o tržních cenách, jde mu o prokázání dvou bodů: vhodnosti tržních cen jako prostředku racionální kalkulace za kapitalismu a zásadní nemožnosti jejich dosažení za socialismu.

Je jasné, že tržní ceny za kapitalismu *poskytují* základnu pro kalkulace. Pomocí cen jsou firmy schopny rozhodovat o technologiích minimalizujících náklady a volit mezi výrobou různých produktů na základě jejich ziskovosti. Nepopíráme Misesovo tvrzení, že systém cen umožňuje přiměřeně racionální koordinování hospodářských aktivit, ovšem jen do určitého bodu. Jak připomínáme níže v oddílu 9.2, otevřeně to uznávali, ba zdůrazňovali i Marx a Engels. Přes svou kritiku ‘anarchie’ trhu Marx viděl, že systém cen vede k přizpůsobování nabídky komodit poptávce (přizpůsobování, které je sice nedokonalé, ale lepší než náhodné) a k prosazování takových metod výroby, které nevyžadují víc než společensky nutnou pracovní dobu. Netvrdíme ani, že minimalizace peněžních nákladů na výrobu nebo maximalizace zisku *nemá nic* společného s dosahováním efektivity uspokojování lidských potřeb. Ale tato dvě kritéria nejsou vymezena zdaleka tak úzce, jak se domnívá Mises. Vezměme následující pasáž:

Kdokoli chce provádět výpočty týkající se složitého procesu výroby, okamžitě si všimne, jestli pracoval ekonomičtěji než ostatní, nebo ne. Jestliže zjistí s přihlédnutím ke směnným hodnotám získávaným na trhu, že nebude schopen vyrábět se ziskem, ukazuje to, že jiní umí lépe využívat příslušné statky vyššího řádu (Mises, 1935, str. 97–98).

Člověk, o kterém se zmiňuje Mises, si může ‘okamžitě všimnout’, jestli pracoval s větším *ziskem* než jiní nebo ne, ale implicitní ztotožnění toho, co je nejvíce ziskové s tím, co je ‘nejekonomičtější’, je neoprávněné.¹⁷ Kapitalisté zajisté nemohou dosahovat zisk, budou-li vyrábět něco, co nikdo nechce,

¹⁷ To dělá zcela výslovně v knize *Socialismus*: „Zaměřovat výrobu na zisk prostě znamená zaměřovat ji na uspokojování poptávky ostatních lidí... Mezi výrobou pro zisk a výrobou pro potřeby není žádný protiklad“ (Mises, 1951, str. 143).

anebo bezdůvodně vyrábět technicky neefektivně, ale to na důkaz Misesova tvrzení nestačí. Copak není možné snižovat peněžní náklady na výrobu bezohledným vykořisťováním přírodních zdrojů, které jsou zatím levné, ale jednou se vyčerpají? Jestliže se výroba luxusních automobilů ukáže jako ziskovější než výroba autobusů pro veřejnou dopravu, dokazuje to, že automobily představují lepší využití zdrojů?

Bod, který socialisté často naléhavě zdůrazňují jako popření údajné totožnosti úsilí o zisk a uspokojování potřeb, se týká nerovnosti příjmů za kapitalismu. Misesova odpověď na tento argument je zajímavá: tvrdí, že sám pojem ‘distribuce příjmů’ za kapitalismu je matoucí, protože „příjmy vznikají jako výsledek tržních transakcí, které jsou nerozlučitelně spjaty s výrobou“ (1951, str. 151).¹⁸ Vůbec nejde o to, že by se ‘nejdřív’ vyrobil výstup a pak by se ‘distribuoval’. Pouze za socialismu bychom mohli mluvit o ‘distribuci příjmů’, určované politicky a odděleně od výrobního plánu. Přijmout Misesovo stanovisko – že alokace kupní síly za kapitalismu je vnitřním prvkem výrobního systému – znamená připustit, že výroba zboží pro zisk *se neřídí* ‘maximálním uspokojováním lidských potřeb’, pokud by se někdo nepokusil tvrdit, že také samotné lidské potřeby vznikají v nějaké zázračné souvislosti s peněžními příjmy.

Dostáváme se k nemožnosti existence cen jako prostředků ekonomické kalkulace za socialismu. Mises uznává, že v socialistické ekonomice mohou existovat trhy a tedy i tržní ceny pro spotřební statky, ale problém vzniká s výrobními prostředky. „Výrobní statky jsou v socialistickém společenství výlučně společné. Jsou nezczizitelným vlastnictvím společnosti a tedy *res extra commercium*“, píše Mises (1935, str. 91). A „protože žádný výrobní statek se nikdy nestane předmětem směny, bude nemožné určit jeho peněžní hodnotu“ (str. 92). Pro Misesa jsou smysluplné ceny nutně výsledkem ryzích tržních transakcí mezi nezávislými vlastníky. Klíčovým rysem ceny nebo směnné hodnoty je, že „povstává ze vzájemného působení subjektivních ohodnocování činěných všemi, kdo se účastní směny“. Pouze díky tomuto faktu směnná hodnota „nastoluje kontrolu nad správným využíváním statků“ (str. 97). V tom bychom s Misesem souhlasili. Mohou existovat i jiné prostředky „kontroly nad správným využíváním statků“, ale akceptujeme jeho pojem *ceny* jako podmínky, za níž jsou vlastníci ochotni vzdávat se komodit nebo je získávat. Oskar Lange si ovšem myslel, že právě v této otázce je Mises zranitelný a udělal z ní výchozí bod svého útoku.

¹⁸ To není nepodobné Marxovu názoru, že distribuce příjmů je určována výrobním způsobem (konkrétně distribuce výrobních prostředků – viz například Marx, 1974, str. 348). V obou případech vede argumentace k odmítavému postoji vůči projektům radikální redistribuce příjmů za kapitalismu.

8.4 Lange a neoklasický socialismus

„... [V]ýraz ‘cena’, říká Lange, „má dva významy. Může znamenat buď cenu v obvyklém smyslu, tj. směnný poměr dvou komodit na trhu, nebo může mít zobecněný význam ‘podmínek, za nichž se nabízejí alternativy’... Pouze ceny v tomto zobecněném smyslu jsou nutně potřebné k řešení problému alokace zdrojů (1938, str. 59–60). Lange zakládá svou obranu socialismu na myšlence, že v socialistické ekonomice může působit cenový systém v tomto zobecněném smyslu, napodobující jistými způsoby fungování tržního systému, ovšem beztoho, že by existovaly skutečné trhy výrobních prostředků. Načrtneme hlavní rysy Langeho stanoviska, abychom ukázali, v čem se odlišuje od našich vlastních návrhů a abychom vytvořili kontext pro protiargumenty rakouských ekonomů.

Lange vychází z principů walrasovské všeobecné rovnováhy, přičemž zdůrazňuje, že vektor rovnovážných cen je v ekonomice založen na konkurenci určitý, pokud vyvažuje nabídku a poptávku pro všechny komodity, přičemž (a) jednajících subjekty chápou ceny jako dané a mimo jejich kontrolu, a (b) optimalizují určitým způsobem vzhledem k těmto cenám. Pokud platí (a) a (b), každému cenovému vektoru odpovídá určitý vzorec nadměrných poptávek nebo nabídek pro všechny komodity, a pouze jedinému cenovému vektoru odpovídá nulový vektor nadměrných poptávek.¹⁹ Podle Langeho není žádný důvod, proč by tento princip nemohla využívat také socialistická ekonomika. Nutné je, aby plánovací úřad stanovil pro všechny výrobní prostředky ‘účetní ceny’ a vydal manažerům podniků určité pokyny: považujte účetní ceny za dané; zvolte takovou kombinaci výrobních činitelů, která minimalizuje výrobní náklady za daných cen; a stanovte objem výstupu tak, aby marginální náklady bylo rovné ceně výstupu. Současně by se manažeri ve všech odvětvích měli řídit posledním z uvedených pravidel „jako principem, který je provede při rozhodování, zda rozšířit výrobu (stavbou nových továren nebo zvětšováním existujících), nebo ji omezit“ (1938, str. 76–77). Spotřebitelé a pracující přitom činí svá vlastní rozhodnutí ohledně poptávky²⁰ a nabídky pracovní síly na základě existujících cen a u úrovní mezd.

Samozřejmě neexistuje záruka, že rozhodnutí učiněná na základě jakéhokoli daného vektoru účetních cen budou navzájem slučitelná. V případě neslučitelnosti bude plánovací úřad sehrávat roli walrasovského ‘dražebníka’, zvýší účetní ceny statků s převisem poptávky a sníží ceny statků s převisem

nabídky.²¹ To by mělo vést po určitém počtu iterací ke všeobecné socialistické rovnováze. Nepopíráme důmyslnost tohoto ‘řešení’. Není také obtížné vidět, že přináší taktické výhody: zdá se, že neoklasičtí ekonomové naklonění walrasovské teorii jako správnému popisu fungování kapitalistických ekonomik budou nuceni *mutatis mutandis* akceptovat také správnost langeovského socialismu.

8.5 Některé protiargumenty rakouských ekonomů

Po tomto stručném náčrtu Langeho stanoviska prozkoumejme některé námitky, které proti němu vznesli jeho rakouští kritikové. Najdeme v nich tři hlavní body: tvrzení, že Langeův návrh zpochybňuje základní předpoklady socialismu, že Langeho teorie je svou povahou statická, a problém pobídek.

Mises (1949, str. 701–702) prohlašuje, že ve své tradiční definici socialismus nutně zahrnuje „naprosté vyloučení trhu a katalaktické²² soutěže“. Předpokládáná nadřazenost socialismu se opírá o „unifikaci a centralizaci“ obsaženou v pojmu plánování.

Není tedy ničím jiným než plným uznáním správnosti a nevyvratitelnosti analýz ekonomů a zničující kritiky plánů socialistů, že intelektuální vůdcové socialismu nyní usilovně vytvářejí projekty ... v nichž má být zachován trh, tržní ceny pro výrobní faktory i katalaktická soutěž.

Ačkoliv se zde Langeho jméno nezmiňuje, zdá se být jisté, že terčem jsou právě projekty jeho typu. I když uznáváme, že značná část pozdější ‘tržně socialistické’ literatury *skutečně zpochybňuje* socialismus, na obranu Langeho lze říci několik věcí. Lange za prvé zdůrazňuje, že v jeho systému podléhá distribuce příjmů společenské kontrole a že se bude zcela lišit od kapitalistické. Za druhé říká, že socialistické plánování bude brát v úvahu externí náklady a výnosy, které soukromé firmy zcela ignorují (ačkoliv přesně neříká, jak toho dosáhnout). Za třetí, i když jeho systém napodobuje určitými způsoby ekonomiku založenou na *konkurenci*, připomíná, že ve *skutečném* kapitalismu „převládá oligopol a monopol“ (1938, str. 107), což snižuje kvalitu alokace zdrojů. Nakonec připomeňme Langeho esej (1967), ve kterém prozkoumává své argumenty zpřed třiceti let. Své původní návrhy s tržními prvky v něm pojímá v podstatě jako prostředky na řešení soustavy rovnic (popisujících obecnou rovnováhu). Proč dnes, když jsou k dispozici elektronické počítače, říká Lange, neřešit tyto rovnice přímo? „Tržní proces s jeho těžko-

¹⁹ Lange si uvědomuje že za určitých podmínek mohou vyvstat problémy nejednoznačnosti řešení a nestabilní rovnováhy, ale předpokládá, že normou je jediné a stabilní celkové řešení.

²⁰ Zřejmě poptávky po spotřebních statcích. (Poznámka překladatele.)

²¹ Zde se odvolává na Léona Walrase, který ve svých *Eléments d'économie politique pure* z roku 1874 zavedl teoretickou fikci dražebníka působícího v celé ekonomice.

²² V originálu „catalactic“ – patrně antonym ke ‘katalytické soutěži’, tedy soutěži napomáhající i konkurentovi. (Poznámka překladatele.)

pádným tápáním se jeví jako zastaralý. Lze ho vskutku považovat za výpočetní zařízení předelektronického věku“ (1967, str. 158). V tomto světle je asi vhodnější označovat Langeho ideje jako ‘neoklasický socialismus’ a ne ‘tržní socialismus’: je jasné, že uvažoval o trhu – dokonce i o svém umělém trhu z roku 1938 – jen jako o jednom z možných prostředků určitého druhu optimalizace.

Druhá námitka rakouských ekonomů se týká statické povahy Langeho řešení. Lavoie (1985, kapitola 4) tvrdí, že Lange dal odpověď na otázku, kterou Mises považoval za triviální, ale nedokázal se pustit do obtížného problému dynamiky. Podle nás sice není pochyb o tom, že Lange používá teorii statické rovnováhy, ale jeho metodou je *komparativní* statika, přičemž on sám popisuje přizpůsobovací mechanismus, který by měl zajistit konvergenci k celkové rovnováze po jakékoli parametrické změně (např. změně technologie nebo preferencí spotřebitelů). Je pravda, že Mises popíral, že by za statických podmínek ekonomická kalkulace představovala nějaký problém. Ovšem výrazem „statické podmínky“ myslí Mises skutečnou *stasis*, kdy „v ekonomickém životě se opakují neustále tytéž události“ (1935, str. 109). Ať už má Langeho systém jakékoli problémy, sotva lze tvrdit, že ho Mises už předem vyvrátil.

Podstatnější připomínka, kterou vznesli Mises a Hayek a později zdůraznil Lavoie, se týká rychlosti přizpůsobování po parametrických změnách. Tak například Hayek poté, co poznamenává, že v reálném světě „je pravidlem neustálá změna“, prohlašuje: „Zda a jak se něco dokáže dostatečně přiblížit žádoucí rovnováze, závisí na rychlosti, s jakou se to dokáže přizpůsobovat“ (1949, str. 188). Hayek pak pokračuje argumentem, že centrálně diktované ceny nedokáží reagovat na změny tak pružně, jako tržní ceny. Tato otázka svým významem přesahuje posouzení Langeho dílčí argumentace. Obecněji řečeno, jestliže výpočty potřebné pro socialistické plánování trvají příliš dlouho ve srovnání s tempem změn v poptávce spotřebitelů a v technologii, dostává se plánování do potíží. V kapitolách 3 a 6 ukazujeme, že se současnou počítačovou technologií lze provádět potřebné výpočty dostatečně rychle.

Snad bychom mohli zůstat u této otázky o něco déle. Obvinění, že ‘statická’ povaha zbavuje Langeho systém jakékoli opory v realitě, je ústředním bodem moderního oživení rakouské kritiky, a i když se naše kniha svým obsahem podstatně liší od Langeho návrhů, může se zdát, že je také zranitelná uvedenou námitkou. Zvlášť relevantní pro naše myšlenky je Misesovo a Hayekovo tvrzení, že socialističtí plánovači nemohou mít v nestatické ekonomice k dispozici úplné a aktuální informace o možnostech výroby, které mají zapotřebí. Pokud jsou taková tvrzení založena na omezených možnostech komunikačních prostředků a zařízení pro ukládání dat, dnes už prostě zastarala. Mají ale ještě nějaký jiný základ? Lavoie říká, že problém nespočívá ani

tak ve *sběru* potřebných dat, jako v jejich *vytváření*. Je pravda, že pokud se technologie a spotřebitelská poptávka mění s časem, nejlepší způsob, jak dosáhnout daného cíle není vždy (nebo dokonce nikdy) znám předem. Musí se experimentovat. V té míře, v jaké kapitalističtí podnikatelé provádějí takové experimenty, plní důležitou společenskou funkci. Ovšem myšlenku, že takovou funkci jsou schopni vykonávat jedině kapitalističtí podnikatelé, považujeme za neopodstatněnou.²³ Socialistická ekonomika by si mohla vytvořit ‘inovační rozpočet’, v němž by byla věnována určitá část společenské pracovní doby právě takovým experimentům s novými procesy a výrobky. O částky z tohoto rozpočtu by mohly žádat existující podniky nebo skupiny lidí s novými nápady. Rozpočet by mohl být rozdělen mezi dvě nebo víc souběžně působících agentur, takže by perspektivní inovátoři měli více šancí na získání fondů (čímž by se snížilo riziko ‘zkostnatění’ tohoto procesu). Jakmile by byly k dispozici výsledky těchto experimentů, úspěšné nové výrobky by mohly být začleněny do řádného plánu a úspěšné technologie ‘registrovány’ jako řádný prvek celkové struktury ekonomických vstupů a výstupů. Další podrobnosti o těchto otázkách lze nalézt v kapitolách 6 a 9.

Třetí námitka se týká motivace v souvislosti se společenskou funkcí kapitalistů. Aby dosáhli optimální alokace zdrojů, musí Langeho socialističtí manažeři dodržovat určitá pravidla. Mises odpovídá, že i když se může zdát oprávněné poukazovat na podobnosti mezi takovými socialistickými manažery a placenými manažery kapitalistické akciové společnosti, argumentace jako celek přehlíží životně důležitou roli samotných *kapitalistů*, která nemůže být nahrazena placenými funkcionáři. Dynamické přizpůsobování se kapitalistické ekonomiky vyžaduje,

aby byl kapitál stahován z určitých výrobních oborů, konkrétních prací a podniků, a uplatňován v jiných oborech... To není věc, která přísluší manažerům akciových společností, je to v zásadě věc kapitalistů, kteří kupují a prodávají cenné papíry a akcie, poskytují půjčky a získávají je zpět, ... kteří spekulují se všemi druhy komodit (Mises 1951, str. 139).

Mises dále říká, že „žádný socialista nebude popírat, že funkce, kterou za kapitalismu vykonávají kapitalisté a spekulanti... je vykonávána jedině proto, že jsou motivováni, aby si uchovali svůj majetek a docílili zisku, který tento majetek dále zvětší, nebo jim aspoň umožní žít beztoho, že by spotřebovávali svůj kapitál“ (str. 141). Možná ano, ale význam tohoto argumentu není zcela

²³ Správná poznámka, že dynamická ekonomika musí neustále vyhledávat nové metody a produkty a že tedy ‘výrobně funkční’ informace nejsou dány jednou provždy, má u Misesa a Hayeka tendenci přecházet v něco, co by se dalo nazvat ‘mystikou podnikatele’ – v radikální subjektivismus, pro který nenalzáme vědecké zdůvodnění.

jasný. Na jedné rovině Mises argumentuje proti socialismu tvrzením, že *tržní* systém nemůže fungovat bez kapitalistů. To může být pravda, ale jak jsme uvedli výše, nálepka 'tržní socialismus' se na Langeho systém příliš nehodí. Mises podle všeho také říká, že velká investiční rozhodnutí o rušení nebo rozšiřování podniků atd. nelze redukovat na uplatňování jednoduchých pravidel. To je také pravda a možná to hovoří proti Langemu. Jestliže ale Mises chce tvrdit, že taková řešení mohou přijímat vědomě, s potřebným zřetelem k rizikům a přitom bez nadměrného konzervatismu *pouze* jednotlivci motivovaní perspektivou velkého osobního bohatství (v případě úspěchu) nebo osobního finančního zruinování (v případě neúspěchu), pak kategoricky nesouhlasíme.

9. Proč pracovní doba?

Na konferenci zorganizované z iniciativy Václava Klause v Paretově institutu v Lausanne jsme byli jedinými ekonomy, kteří hájili plánované hospodářství. Skutečnost, že používáme pracovní teorii hodnoty, tam byla kritizována jako forma 'naturalismu'. Podle jiného tam vysloveného názoru nemá tvrzení, že základem hodnoty je práce, o nic víc smyslu než tvrzení, že jejím základem je ropa. Jedna ze součástí našeho výzkumného programu v posledních deseti letech měla za cíl přispět k opětovnému potvrzení vědecké platnosti pracovní teorie hodnoty. Dnes je k dispozici stále více empirických výzkumů potvrzujících pracovní teorii hodnoty a jsme více než kdy předtím přesvědčeni o správnosti tohoto přístupu.²⁴

Nastoleny byly také dva další problémy, tentokrát levicovými ekonomy. Za prvé vyvstává otázka, zda je správné používat kategorii pracovní hodnoty v socialistické ekonomice. Neměli bychom považovat hodnotu a 'abstraktní práci', na níž je hodnota založena, za něco specifického pro kapitalismus? Za druhé, nebyl Marx přísným kritikem myšlenky 'pracovních peněz' a nenavrhujeme tedy něco, proti čemu právě Marx útočil?

9.1 Hodnota a abstraktní práce

Pokud jde o první otázku, myšlenka, že pojem pracovní hodnoty je specifický pro kapitalismus, má určitou počáteční přitažlivost. Nechceme zopakovat chybu klasických a neoklasických ekonomů a mylně považovat přechodné historické formy jako je mzda a kapitál za věčné rysy všech ekonomik. Když bude za socialismu zrušena zbožní výroba, nezmizí s ní i samotná hodnota?

Myslíme si, že tato představa směšuje nadhistorické kategorie s jejich historickou jevovou formou. Výrobní nástroje jsou nadhistorickou kategorií, kapitál je historicky specifická forma, v níž mohou nástroje vystupovat. Za podobnou nadhistorickou kategorií považujeme lidskou práci. Právě adaptabilitou lidské práce se odlišujeme od ostatních zvířat. Na rozdíl od mravenčích dělníků a včelích dělnic nejsme zrozeni pro jediný úkol: učíme se v životě rolím a jsme schopni přecházet z jedněch do jiných. Je to tato abstraktní, polymorfní schopnost lidské práce, co umožňuje existenci lidské společnosti. Všechny společnosti jsou omezeny počtem hodin v jednom dni a velikostí populace. Odlišují se v prostředcích, kterými jsou jednotliví lidé vedeni od nediferencované dětské existence k postavení produktivních činitelů plnících konkrétní role. Ve společnostech založených na kastách se abstraktní potenciál každého jednotlivce nemusí realizovat, ale přesto je zde. Neexistuje významný genetický rozdíl mezi dítětem z kasty nedotknutelných a dítětem brahmínů, ale strnulost sociálních zvyklostí může způsobovat, že se rozdíl tohoto druhu jeví aktérům takové společnosti jako skutečné.

Kapitalistická společnost, která v zásadě umožňuje každé osobě, aby se nechala najmout na jakoukoli práci, pro níž byla vyškolená, vyjevuje abstraktní polymorfismus lidské práce jasněji než předchozí výrobní způsoby. Samozřejmě víme, že v kapitalistických zemích existuje diskriminace na základě barvy pleti, náboženství nebo pohlaví, ale tato diskriminace je v rozporu s principem mobility práce vlastním kapitalismu a kapitalistická společnost má tendenci podobnou diskriminaci omezovat. Abstraktní proměnlivost lidské práce je v kapitalistické společnosti dále omezována třídním rozdělením, které omezuje školení a vzdělání poskytované dělnickým rodinám. Ale právě tato zbývající omezení abstraktní práce zruší socialismus, který poskytne všem dětem stejnou možnost volby zaměstnání. To je podstatný rys socialismu: *proměňuje abstrakci lidské rovnosti v sociální skutečnost.*

9.2 Marx a kritika 'pracovních peněz'

Jsme vinní tím, že navrhujeme projekt 'pracovních peněz' toho druhu, na jaký útočil Marx? Krátká odpověď zní *ne*. Nicméně Marxovu (a Engelsovu) kritiku projektů pracovních peněz nesprávně pochopila řada spisovatelů od Karla Kautského až po antikomunistického historika ekonomie Terence Hutchisona, takže v této části se pokusíme uvést věc na správnou míru.

Základní předmět Marxovy a Engelsovy kritiky lze popsat jako naivní socialistické přisvojení si ricardovské teorie hodnoty. Pokud bychom mohli nastolit situaci, kdy se všechny komodity skutečně směňují podle práce, která je v nich ztělesněna, říkali tito reformátoři, pak by bylo vyloučeno vykořisťování. Odsud vycházejí projekty počínaje Johnem Grayem v Anglii přes dlouhý seznam anglických 'ricardovských socialistů' až k Proudhonovi ve Francii

²⁴ Viz Ochoa (1989), Petrovic (1987), Shaikh (1984), Valle Baeza (1994), Cockshott and Cottrell (1987), Cockshott, Cottrell and Michaelson (1995), Cockshott and Cottrell (2003).

a Rodbertusovi v Německu, jejichž cílem je prosadit směnu v souladu s pracovními hodnotami.²⁵ Z hlediska Marxe a Engelse představují tyto projekty, ať byly úmysly jejich propagátorů jakkoli poctivé, utopický a ve skutečnosti reakční pokus vrátit čas zpět do světa jednoduché zboží výroby a směny mezi nezávislými výrobci vlastnicími své vlastní výrobní prostředky.

Utopisté pracovních peněz nejsou schopni uvědomit si dvě věci. Za prvé, ke kapitalistickému vykořisťování dochází prostřednictvím směny zboží podle jejich pracovní hodnoty (příčemž hodnota specifického zboží, pracovní síly, je určena prací obsaženou v prostředcích obživy dělníka). Za druhé, i když obsažená práce určuje za kapitalismu *dlouhodobé rovnovážné* směnné poměry zboží, mechanismus průběžného přizpůsobování výroby změnám poptávky a měnícím se technologiím se v tržním systému opírá o *odchyly* tržních cen od jejich dlouhodobých rovnovážných hodnot. Takové odchylky způsobují diferenciály míry zisku, které pak vedou kapitál do výrobních odvětví s nedostatečnou nabídkou a vytlačují jej z odvětví s převísem nabídky tak, jak to analyzovali Adam Smith a David Ricardo. Jestliže by takové odchylky byly vyloučeny zásahem nějaké vyšší moci a tím by byl vyrazen signální mechanismus tržních cen, nastal by chaos s nedostatky a přebytky různých zboží na všech stranách.²⁶

V marxovské kritice se opakovaně objevuje následující bod: podle pracovní teorie hodnoty řídí rovnovážné ceny *společensky nutná* pracovní doba a nikoli pouhý obsah 'surové' práce (Marx, 1963, str. 20–21, 66, 204–205). Ale ve společnosti založené na zboží výrobě se to, co je společensky nutnou prací, vyjevuje pouze prostřednictvím konkurence na trhu. Práce je především 'soukromá' (vykonávaná v nezávislých podnicích) a je potvrzována nebo ustavována jako společenská pouze prostřednictvím směny zboží. Společenská nutnost práce má dva rozměry. Zaprvé jsme odkazování na technické podmínky výroby a fyzickou produktivitu práce. Neefektivní nebo líní výrobci, případně výrobci používající zastaralou technologii nedokáží realizovat tržní cenu odpovídající jejich současným pracovním vstupům, ale jen cenu odpovídající menšímu množství vstupů definovanému jako 'nutné' (buď ve vztahu k průměrné produktivitě nebo nejlepší pracovním technikám – Marx neříká vždy důsledně, o kterou z možností přesně jde). Zadruhé

je společenská nutnost práce je v jistém smyslu vztažena na převládající strukturu poptávky. Jestliže se některého zboží vyrábí v poměru k poptávce příliš mnoho, nedokáže realizovat cenu odpovídající jeho pracovní hodnotě – i když je vyrobeno s průměrnou nebo vyšší technickou efektivitou. Zastánci pracovních peněz chtějí tento proces nahradit zkratkou, jednat jakoby veškerá práce byla *bezprostředně* společenská. Důsledky ve společnosti se zboží výrobou pak musí být nutně katastrofické.

Ovšem kázání o krásách mechanismu nabídky a poptávky za kapitalismu a bláhovosti svévolného stanovování cen podle skutečného obsahu práce, která dělali Marx a Engels socialistům hlásajícím pracovní peníze, se docela líbí kritikům socialismu. Tak například Terence Hutchison (1981, str. 14–16) vychvaluje Engelse za to, že uznává „zásadní roli konkurenčního tržního mechanismu“, což prý ukázal ve své kritice Rodbertuse. „Mises a Hayek“, píše Hutchison, „by sotva dokázali argumentovat silněji“. Ale protože Hutchisonova chvála je spíše jen úvodem k odsouzení Engelse za to, že si neuvědomil, že tato kritika bere půdu pod nohama jeho vlastním i Marxovým návrhům na socialistické plánování, musíme si dát dobrý pozor, abychom vymezili hranice marxistické kritiky pracovních peněz.

Zdá se, že větší význam pro dějiny tohoto sporu má okolnost, že také Kautsky chápal kritiku pracovních peněz jako zpochybnění marxistického cíle přímé kalkulace pomocí pracovní doby, takže ve 20. letech 20. století Kautsky, všeobecně uznávaný jako autoritativní strážce marxistického odkazu na Západě, fakticky opustil tuto ústřední zásadu klasického marxismu.²⁷ Tyto souvislosti vysvětlují, proč mohlo Misesovi projít stručně a dost leda-bylé odmítnutí plánování pomocí pracovních hodnot.

Z našeho popisu kritiky pracovních peněz by také mělo být zřejmé, kde jsou její hranice. Co odmítali Marx a Engels, byla koncepce určování cen podle skutečného obsahu práce *v rámci zboží ekonomiky*, kde je výroba soukromá. V ekonomice, kde jsou výrobní prostředky pod společenskou kontrolou, se ale práce *stává* 'přímo společenskou' v tom smyslu, že je podřízena předem stanovenému ústřednímu plánu. Důležitým prvkem plánovacího pro-

²⁵ Marx kritizuje Proudhonův projekt ve své *Bídě filosofie* ([1847] 1963) a o Johnovi Grayovi pojednává v knize *Ke kritice politické ekonomie* z roku 1859 (příslušná část tohoto textu je přetištěna v Appendix to Marx, 1963), zatímco Engels se pouští do Rodbertusovy varianty ve svém úvodu k prvnímu německému vydání *Bídy filosofie* z roku 1884 (opět v Marx, 1963). Od Marxe roku 1847 po Engelse roku 1884 zjišťujeme, že útok proti těmto návrhům je veden důsledně po stejné linii.

²⁶ To je sotva nutné dokládat přímými citacemi. Viz např. Marx (1963, str. 17–20, 60–61, 66–69, 203–206).

²⁷ Ve své knize *The Social revolution* (1902, str. 129–133) má Kautsky stručnou a spíše nejasnou pasáž o 'zákonu hodnoty', v níž spojuje klasické marxovské teze s podivně neladnými poznámkami o 'nevyhnutelnosti' peněz. Ve své pozdější práci *The Labour Revolution* (1925, str. 261–270) jsou Marxovy a Engelsovy formulace vypuštěny ve prospěch obecné argumentace o nutnosti peněz a cen. Tyto argumenty jsou zřejmě zčásti inspirovány 'kritikou pracovních peněz', o níž jsme hovořili výše. Opírají se také o myšlenku, že měření pracovního obsahu je neuskutečnitelné – „nebylo by ho možné dosáhnout ani nejkomplicovanější představitelnou státní mašinerií“ (str. 267). Mimochodem, Kautsky je velmi kritický vůči Neurathovu 'naturálnímu plánování' z velmi podobných důvodů, jako Mises a Hayek.

cesu je zde výpočet obsahu práce ve statcích. Přesouvání zdrojů v souladu s měnícími se společenskými potřebami a prioritami zde neprobíhá prostřednictvím reakcí firem usilujících o zisk na odchylky tržních cen od dlouhodobých rovnovážných hodnot, takže kritika pracovních peněz je zde prostě irrelevantní. To je kontext Marxova návrhu na rozdělování spotřebních statků pomocí 'pracovních poukázek'.

Tento návrh se objevuje v nejuplnějši podobě mezi Marxovými kritickými poznámkami ke Gothajskému programu Německé sociálně demokratické dělnické strany z roku 1875 (Marx, 1974, str. 343–348).²⁸ Nejdřív Marx poznamenává k požadavku, aby každý pracující dostal 'nezkrácený výtěžek práce', že socialistická²⁹ společnost musí přidělit podstatnou část celkového produktu na úhradu spotřebovaných výrobních prostředků, přírůžku na rozšíření výroby, rezervní nebo pojistný fond, správní výdaje, společné ukojování potřeb (školy, zdravotní opatření atd.) a na fondy pro lidi neschopné práce. Nicméně zbývá část celkového produktu k rozdělování pro osobní spotřebu. Pokud jde o povahu tohoto rozdělování, Marx hovoří o dvou fázích vývoje komunismu. Někdy v budoucnu, až 'všechny zdroje kooperativního vlastnictví potekou plnějším proudem'³⁰, bude možné překročit 'úzký obzor měšťáckého práva' a zavést slavný princip 'každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb', ale v první fázi komunismu Marx předpokládá situaci, v níž jednotlivec dostává zpět – po výše zmíněných srážkách – to, co dal společnosti.

To, co dal společnosti, je jeho individuální množství práce. Individuální pracovní doba jednotlivého výrobce je ta část společenského pracovního dne, kterou dodal, jeho podíl na něm. Od společnosti dostane potvrzení, že dodal tolik a tolik práce (po srážce z jeho práce pro společné fondy), a na toto potvrzení si ze společenské zásoby vezme právě tolik spotřebních produktů, kolik stojí stejné množství práce (str. 43 uvedeného českého vydání).

Pracovní poukázky, o kterých zde hovoří Marx, se zcela liší od peněz. Neobíhají, namísto toho se při získání spotřebních produktů se stejným obsahem práce ruší. A lze je použít pouze na spotřební produkty – nelze za ně kupovat výrobní prostředky nebo pracovní sílu, nemohou tedy fungovat jako kapitál.

Logika Marxova stanoviska je jasná: ve společnosti se zbožní výrobou jsou 'pracovní peníze' utopickou a nigramotnou koncepcí, ale za socialismu je přidělování spotřebních statků prostřednictvím pracovních poukázek něco zcela jiného. Je to možný způsob rozdělování jisté části společenského produktu v systému, kde byl sám způsob výroby proměněn zespolečenštěním výrobních prostředků a zavedením plánování. Navíc je to způsob rozdělování, který obhajuje sám Marx.

W. Paul Cockshott a Allin Cottrell, červenec 2004

²⁸ V češtině Marx – Engels: *Kritiky programů*, Svoboda, Praha 1949, str. 39–45. (Poznámka překladatele.)

²⁹ V uvedeném českém vydání „komunistická“. (Poznámka překladatele.)

³⁰ V uvedeném českém vydání „všechny zdroje kolektivního vlastnictví potekou plným proudem“. (Poznámka a zvýraznění překladatele.)

Odkazy

- Augustinovic, Maria 1975. „Integration of mathematical and traditional methods of planning.“ In Bornstein, M. (ed.) *Economic Planning, East and West*, Cambridge, MA: Ballinger.
- Beer, S. 1975. *Platform for Change*. London: Wiley.
- Bettelheim, Charles 1971. *Calcul économique et formes de propriété*. Paris: Maspero.
- Bettelheim, Charles 2001. „Stalinist ideological formation.“ *Research in Political Economy* 19: 233–289.
- Cockshott, W. P. 1990. „Application of artificial intelligence techniques to economic planning.“ *Future Computing Systems* 2: 429–443.
- Cockshott, W. P. and A. Cottrell 1989. „Labour value and socialist economic calculation.“ *Economy and Society*, 18: 71–99.
- Cockshott, W. P. and A. Cottrell 1993. *Towards a New Socialism*. Nottingham: Bertrand Russel Press.
- Cockshott, W. P. and A. Cottrell 1993a. „Calculation, complexity and planning: the socialist calculation debate once again.“ *Review of Political Economy* 5: 73–112.
- Cockshott, W. P. and A. Cottrell 1997: „Labour-time versus alternative value bases: a research note.“ *Cambridge Journal of Economics* 21: 545–549.
- Cockshott, W. P. and A. Cottrell 2003: „A note on the organic composition of capital and profit rates.“ *Cambridge Journal of Economics* 27: 749–754.
- Cockshott, W. P., A. Cottrell and G. Michaelson 1995: „Testing Marx: some new results from UK data.“ *Capital and Class* 55: 103–129.
- Cottrell, A. and W. P. Cockshott 1993. „Socialist planning after the collapse of the Soviet Union.“ *Revue Européenne des Sciences Sociales* 31: 167–185.
- Edvinsson, R. 2003. „A Tendency For the Rate of Profit to Fall?“ Presented at the economic-historical meeting, Lund, 17–19 October.
- Ellman, Michael 1971. *Soviet Planning Today: Proposals for an Optimally Functioning Economic System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farjoun, E. and M. Machover 1983. *The Laws of Chaos*. London: Verso.
- Goodman, S. E. and W. K. McHenry 1986. „Computing in the USSR: recent progress and policies.“ *Soviet Economy* 2/4.
- Hayek, F. A. von 1949. *Individualism and Economic Order*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hutchison, T. W. 1981. *The Politics and Philosophy of Economics: Marxians, Keynesians and Austrians*. New York: New York University Press.
- Kautsky, K. 1902. *The Social Revolution*. Chicago: Charles Kerr.
- Kautsky, K. 1925. *The Labour Revolution*. London: George Allen and Unwin.
- Keynes, J. M. 1940. *How to Pay for the War*. London: MacMillan.
- Kushnirsky, F. I. 1982. *Soviet Economic Planning 1965–1980*. Boulder, CO: Westview.
- Lange, O. 1938. „On the economic theory of socialism.“ In B. Lippincott (ed.) *On the Economic Theory of Socialism*. New York: McGraw-Hill.
- Lange, O. 1967. „The computer and the market.“ In C. Feinstein (ed.) *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lavoie, D. 1985. *Rivalry and Central Planning: the Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenin, V. I. 1964. „The State and Revolution.“ *Collected Works*, vol. 25. Moscow: Progress Publishers.
- Maddison, A. 1998. *Chinese Economic Performance in the Long-Run*. Paris: OECD Development Centre.
- Marx, K. 1963. *The Poverty of Philosophy*. New York: International Publishers.
- Marx, K. 1970. *Capital*, vol. I. London: Lawrence and Wishart.
- Marx, K. 1972. *Capital*, vol. III. London: Lawrence and Wishart.
- Marx, K. 1974. „Critique of the Gotha Programme.“ In D. Fernbach (ed.) *Karl Marx: the First International and after* (Political Writings, Volume 3). Harmondsworth: Penguin/New Left Review.
- Mises, L. von 1935. „Economic calculation in the socialist commonwealth.“ In F. A. Hayek (ed.) *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mises, L. von 1949. *Human Action: a Treatise on Economics*. New Haven: Yale University Press.
- Mises, L. von 1951. *Socialism*. New Haven: Yale University Press.
- Narayanan, A. 1990. *On Being A Machine. Volume 2: Philosophy of Artificial Intelligence*. New York: Ellis Horwood.
- Nove, A. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: George Allen and Unwin.
- Ochoa, E. M. 1989. „Values, prices and wage-profit curves in the US economy.“ *Cambridge Journal of Economics* 13: 413–429.

- Okishio, N. 1961. „Technical changes and the rate of profit.“ *Kobe University Economic Review* 7: 85–99.
- Petrovic, P. 1987. „The deviation of production prices from labour values: some methodology and empirical evidence.“ *Cambridge Journal of Economics* 11: 197–210.
- Rumelhart, D. E., J. L. McLelland and the PDP Research Group 1986. *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition* (Vols. 1 and 2). Cambridge, MA: MIT Press.
- Shaikh, A. 1984. „The transformation from Marx to Sraffa.“ In A. Freeman and E. Mandel (eds) *Ricardo, Marx, Sraffa*. London: Verso, pp. 43–84.
- Stalin, J. V. 1952. *Economic Problems of Socialism in the USSR*. New York: International Publishers.
- Stalin, J. V. 1955. *Works*, Volume 12. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Treml, V. 1967. „Input-output analysis and Soviet planning.“ In J. P. Hardt (ed.) *Mathematics and computers in Soviet economic planning*. New Haven: Yale University Press.
- Treml, V. 1989. „The most recent Soviet input-output table: a milestone in Soviet statistics.“ *Soviet Economy*, 5/4.
- Tretaykova, A. and I. Birman 1976. „Input-output analysis in the USSR.“ *Soviet Studies* XXVIII/2.
- Valle Baeza, A. 1994. „Correspondence between labor values and prices: a new approach.“ *Review of Radical Political Economics* 26: 57–66.
- Yun, O. 1988. *Improvement of Soviet Economic Planning*. Moscow: Progress Publishers.

ÚVOD

„Socialismus byl vyzkoušen. Rozsudek dějin sedmdesát let po bolševické revoluci zní, že selhal.“ Všichni, kdo mají v devadesátých letech dvacátého století pořád ještě sklon říkat si socialisté, musí na tento široce sdílený názor nabídnout nějakou odpověď. Naši odpověď je tato kniha. Nejdřív ovšem může být užitečné odlišit náš názor od některých odpovědí, s nimiž se setkáváme na levici na Západě.

Pravděpodobně většina socialistů bude trvat na tom, že sociální systém, o který usilují, se podstatně liší od sovětského modelu. Zdůvodnění tohoto požadavku ale může být různé. Rozlišovat je třeba především mezi sociálními demokraty a těmi, koho bychom mohli nazvat ‘idealistickými marxisty’. První z nich by mohli argumentovat, že selhání sovětského socialismu má málo co říci k budoucnosti dejme tomu sociální demokracie skandinávského stylu. To může být pravda. Je sice skutečností, že období krize sovětského socialismu se časově shoduje se zuřivým útokem na sociálně demokratické ideje a instituce, k němuž došlo zejména, nikoli však výlučně v Británii a USA, ale lze namítnout, že tato spojitost je nahodilá, nebo přinejmenším že není logicky nutná. I v případě, že krize sovětského systému je smrtelná, lze si představit, že se politické „kyvadlo“ na Západě zase přehoupne zpět k sociální demokracii. Jak ovšem uvidíme, v tomto ohledu existují určité důvody k pochybám. Idealističtí marxisté na druhé straně tihnou k tvrzení, že selhání ve východním bloku nesvědčí proti marxismu, protože sovětský systém představoval spíše zradu než uskutečnění Marxových ideálů. Zatímco sociální demokraté říkají, že sovětský socialismus nebyl ten druh socialismu, který si přáli, tito marxisté říkají, že SSSR (možná po smrti Lenina) nebyl vůbec socialistický. Sociální demokraté mohou souhlasit s tvrzením, že sovětský systém byl rozhodně marxistický, a přitom odmítat marxismus; idealističtí marxisté lpí na své teorii s tím, že zatím ještě nebyla uskutečněna v praxi.

Naše stanovisko se odlišuje od obou těchto názorů. Za prvé namítáme, že sociální demokracie zrazuje historické aspirace socialismu; představuje nedostatečně radikální řešení zel, kterými trpí moderní kapitalistické společnosti. Na rozdíl od sociálních demokratů jsme přesvědčeni, že klasický marxovský projekt radikální přeměny společnosti si zachoval mnoho hodnotného. Na druhé straně odmítáme idealistický pohled, který chce uchovat čistotu socialistických ideálů za tu cenu, že je odtrhne od dějinné reality. To znamená, že uznáváme, že společnosti sovětského typu byly v důležitém smyslu socialistické. Samozřejmě nepředstavovaly uskutečnění ideálů Marxe a Engelse, ba ani Lenina, ale koneckonců která konkrétní historická společnost byla kdy vtělením nějaké Ideje? Když používáme výraz ‘socialismus’ jako společensko-vědní pojem, abychom odlišili specifickou formu organizace společnosti

na základě jejího specifického způsobu výroby, musíme uznat, že socialismus není utopií. Je zcela nevědecké tvrdit, že jelikož sovětský systém nebyl demokratický, nemohl být ani socialistický, nebo obecněji zabudovávat různé rysy společnosti, které někdo považuje za nanejvýš žádoucí, do samotné definice socialismu. Naše stanovisko lze shrnout následujícím způsobem:

1. Sovětská společnost byla nepochybně socialistická.
2. Tato společnost měla mnoho nežádoucích a problematických rysů.
3. Problémy sovětské společnosti zčásti souvisely s krajně obtížnými historickými okolnostmi, za nichž se bolševici pustili do pokusu vybudovat socialismus, ale to není vše: došlo k vážným politickým chybám (jež jsou stejně možné v socialistické společnosti, jako v kapitalismu). Navíc problémy sovětského socialismu zčásti odrážejí vážné slabiny samotného klasického marxismu.
4. Selhání sovětského systému tedy v žádném případě není irelevantní pro marxovský socialismus. Musíme se pečlivě zamýšlet nad tím, jaká poučení je třeba z tohoto selhání vyvodit.
5. Nicméně na rozdíl od těch, kdo si libují v hlásání naprosté historické porážky marxismu, jsme přesvědčeni, že je možný jiný typ socialismu – nadále zřetelně marxovský, ale podstatně přeformulovaný. Sovětský svaz byl socialistický, možné jsou však jiné formy marxovského socialismu.
6. Toto tvrzení lze udržet jen tak, že socialisté objasní do mnohem větších podrobností než dosud jak povahu ekonomických mechanismů, tak formy politického uspořádání, které považují za žádoucí a uskutečnitelné. Právě o to se pokoušíme v této knize.

V tomto úvodu začínáme předkládat některé odpovědi na určité otázky, které vyvstávají z předchozích tvrzení. Proč je sociální demokracie nedostatečná? V jakém smyslu byl SSSR socialistický? Jak dalece vyplynuly nedostatky sovětské společnosti z politických chyb a mezer v marxistické teorii, jaké to byly chyby a mezery? O co se opírá tvrzení, že obrození socialismu je možné a také žádoucí? Na tyto rozsáhlé otázky zde ovšem nemůžeme dát žádnou podrobnější odpověď; naším úmyslem je načrtnout tyto odpovědi v hrubých obrysech a odkázat pak na kapitoly, v nichž je rozpracujeme podrobněji.

PROČ JE SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE NEDOSTATEČNÁ?

Sociální demokracie tradičně zastává 'smíšenou ekonomiku', zmírňování nerovností kapitalismu pomocí systému progresivního zdanění a sociálních podpor, parlamentní demokracii a občanské svobody. Ve svých nejúspěšnějších obdobích sociálně demokratické strany nepochybně dokázaly zlepšit ži-

votní podmínky pracujících tříd ve srovnání s neregulovaným kapitalismem; v Británii je nejtrvalejším památkem tohoto druhu zlepšení Národní zdravotní služba (National Health Service). Nicméně velmi závažné problémy zůstávají neřešeny.

Zprvce, kapitalistický ekonomický mechanismus má tendenci vytvářet hrubé nerovnosti příjmu, bohatství a 'životních šancí' (o čemž pojednáme v kapitole 1) a sociální demokracie má na tyto nerovnosti malý vliv, což se za poslední desetiletí dále zhoršilo. Reálnou perspektivu odstranění těchto hrubých nerovností nabízí pouze radikální změna ve způsobu rozdělování osobních příjmů, jako je ta, kterou zdůvodňujeme v kapitole 2. Zadržme, 'smíšená ekonomika' je problematická ze dvou důležitých důvodů. V dosud existujících smíšených ekonomikách zůstávaly socialistické prvky podřízeny kapitalistickým prvkům. Znamená to, že zboží a mzdové formy zůstaly primárními formami organizace výroby a placení lidské práce. 'Socialistické' aktivity musely být financovány z výnosů daní vytěžených z kapitalistického sektoru, což znamenalo, že možnosti rozšiřování 'sociálních' opatření a 'bezplatného' poskytování základních služeb závisely na zdraví kapitalistického sektoru a síle daňové základny. Sociálně demokratické vlády jsou schopny 'dodávat zboží' pouze tehdy, jestliže kapitalistický sektor vykazuje silný růst. Tímto způsobem si sociálně demokratické vlády samy inherentně omezují vlastní schopnost přetvářet třídní strukturu společnosti: pokusy o radikální redistribuci vždy hrozí, že zničí kapitalistický stroj tvorby bohatství, na kterém jsou tyto vlády koneckonců závislé.

S předchozím souvisí okolnost, že pokud je smíšená ekonomika směsí kapitalistických a socialistických prvků, bylo zatím jen málo vážných pokusů o definování principů, podle nichž funguje socialistický sektor. V celosvětovém kontextu, v němž se plánované ekonomiky rozpadají, se tím celá myšlenka smíšené ekonomiky stává zranitelnou. Zastánci ničím neomezovaného trhu mohou fakticky argumentovat tím, že pokud je plánování zavržováno v jeho mateřských zemích, proč by se mělo tolerovat na Západě, byť jen jako podřízený prvek systému? Pokud západní sociální demokraté nemají promyšlenou představu o tom, jak mají vlastně vypadat plánované a nezbožní formy výroby a jak lze posuzovat jejich efektivitu, nejsou způsobilí obhajovat svůj oblíbený 'mix' jinak, než velmi vágním a moralizujícím způsobem.

Z tohoto hlediska lze náš pokus o definování principů socialistického ekonomického mechanismu chápat jako vytváření socialistické páteře, která tak nápadně chybí současné sociální demokracii: i ti, kdo nesouhlasí s naší obhajobou plně plánované ekonomiky, mohou najít něco cenného v našich argumentech potud, pokud osvětlují onu nedostatečně vyvinutou složku 'mixu' smíšené ekonomiky.

V JAKÉM SMYSLU BYL SSSR SOCIALISTICKÝ?

Zde se opíráme o klasickou marxistickou analýzu společnosti. Nejzákladnějším rysem, podle něhož se rozlišují různé způsoby sociální organizace, je podle Marxe způsob, jakým se zajišťuje 'dobývání nadproduktu' od přímých výrobců. To vyžaduje malé vysvětlení. 'Nutný produkt' je podle této teorie produkt potřebný k uchování a reprodukci samotné pracovní síly. Ten nabývá podoby spotřebního zboží a služeb pro pracující a jejich rodiny, a také investice do továren, zařízení a tak dále, které jsou prostě zapotřebí pro udržení výrobních prostředků společnosti v řádném provozu. 'Nadprodukt' je na druhé straně ta část společenského produktu, která je použita k uchování neproduktivních členů společnosti (nesourodé množství lidí, sahající od bohatých zahalečů přes politiky a ozbrojené síly až k pracujícím v důchodu) a také část věnovaná na rozšiřování arzenálu výrobních sil. Každá společnost, která je schopna podporovat své neproduktivní členy a vytvářet program netto investic přispívajících k pokroku ekonomiky, musí mít určitý mechanismus, kterým nutí nebo jinak přiměje přímé výrobce, aby produkovali více, než potřebují k zachování sebe sama. Přesná povaha tohoto mechanismu je podle marxistické teorie klíčem k pochopení společnosti jako celku – ne pouze 'ekonomiky', ale také všeobecné formy státu a politiky. Tvrdíme, že sovětský systém zavedl takový způsob dobývání nadproduktu, který se zcela liší od kapitalistického způsobu. K tomu, abychom toto tvrzení uvedli do souvislostí, se možná bude hodit obecnější historický exkurs.

Vezměme nejdřív v úvahu rozdíl mezi feudální a kapitalistickou společností. Za feudalismu bylo dobývání nadproduktu pro všechny zcela „očividné“. Mělo různé specifické formy, ale jedna z obvyklých metod spočívala v tom, že rolníci pracovali na vlastních polích určitý počet dnů v týdnu a zbytek týdne pracovali na panském. Alternativou byla povinnost rolníků odevzdávat část sklizně či výnosu ze svých vlastních polí pánovi. Aby se taková společnost mohla reprodukovat, přímí výrobci musí být drženi v nějaké formě přímé podřízenosti nebo poddanství; politická rovnost a rovnost před zákonem je vyloučena. Velmi užitečná je také náboženská ideologie hovořící o tom, že každý člověk má na této zemi své vlastní „místo“, že znát své vlastní místo je ctnost, za níž ti, kdo plní svoji úlohu v pozemském řádu stanoveném Bohem, budou odměněni na nebesích.

Na druhé straně za kapitalismu se dobývání nadproduktu stává „neviditelné“ tím, že dostává formu smlouvy o mzdě. Smluvní strany jsou si právně rovny, každá z nich přináší na trh své vlastnictví a svobodně s ním nakládá. V továrně nezazvoní žádný zvon, aby ohlásil konec té části pracovního dne, která připadá na výrobu ekvivalentu mzdy pracovníků, a začátek výroby zisku po zaměstnavatele. Nicméně mzdy pracovníků jsou podstatně nižší než celková hodnota produktu, který vytvářejí: to je základem Marxovy teorie

vykořisťování. Skutečný stupeň vykořisťování závisí na boji mezi pracujícími a kapitalisty v jeho rozmanitých podobách: boji o výši mezd, intenzitu výroby a délku pracovní doby, o technologické změny určující, kolik pracovní doby je zapotřebí k výrobě množství zboží, které pokryje mzdy.

Sovětský socialismus zejména v období po vyhlášení první pětiletky za Stalina koncem 20. let 20. století zavedl nový nekapitalistický způsob dobývání nadproduktu. Tato skutečnost je poněkud zastřena faktem, že dělníci nadále dostávali mzdu v rublech a že se v plánovaném hospodářství nadále používaly peníze jako účetní jednotka, ale společenský obsah těchto „peněžních forem“ se drasticky změnil. V sovětském plánování bylo rozdělení společenského produktu na nutnou část a přebytek výsledkem politického rozhodování. Podnikům přidělovaly fyzicky většinu zboží a pracovních sil plánovací úřady, které také zajišťovaly, aby podniky měly dost peněz na „zaplacení“ reálného zboží, které jim bylo přiděleno. Pokud nějaký podnik produkoval peněžní „ztrátu“ a musel proto k vyrovnání své bilance dostat „dotaci“, nebyl to problém. Na druhé straně vlastnění peněz jako takových nedávalo žádnou záruku, že se za ně podaří získat reálné zboží. Stejným způsobem byly centrálně rozdělovány také zdroje určené na produkci spotřebního zboží. Předpokládejme, že pracující dosáhli zvýšení mezd v rublech: samo o sobě by to nic neznamenalo, protože tempo výroby spotřebního zboží by nezareagovalo na zvýšený objem peněz utracených spotřebiteli. Vyšší mzdy by prostě znamenaly vyšší ceny nebo nedostatek zboží v obchodech. Koeficient tvorby přebytku byl stanoven už dříve, když plánovači přidělovali zdroje na investice do těžkého průmyslu a do výroby spotřebního zboží.

Ve zcela obecné rovině je tento přechod k plánovanému systému, v němž je rozdělení produktu na nutnou část a přebytek výsledkem vědomého politického rozhodnutí, zcela v souladu s Marxovými nadějemi. Marx si jen představoval, že toto „sociální rozhodování“ bude radikálně demokratické, takže výroba přebytku bude mít svou vlastní přirozenou legitimitu. Lidé, kteří se rozhodli věnovat určité množství své společné práce na čisté investice a podporu těch, kdo neprodukují, budou ochotně uskutečňovat své vlastní rozhodnutí. Sovětská společnost však měla v době zavádění hospodářského plánování k demokratičnosti daleko, a to jak z vnějších, tak vnitřních příčin. Jak potom měli být pracující vedeni nebo nuceni k plnění plánu (který prý byl sestaven v jejich zájmu, ale určitě bez jejich účasti)?

Víme, že tyto plány byly vcelku splněny. Ve 30. letech 20. století vyrostla bezprecedentní rychlostí základna těžkého průmyslu, která prošla tvrdou zkouškou za úspěšného odporu proti nacistické invazi. Jsme si také dobře vědomi charakteristických rysů Stalinovy éry, na jedné straně s její zvláštní kombinací teroru a nucených prací, a na druhé straně s opravdovým pionýrským zápalem. Jestliže vyjdeme z otázky, jak bylo v tomto plánovaném, ale

nedemokratickém systému možné dobývat nadprodukt, jeví se kult Stalinovy osobnosti nikoli jako „úchylka“, ale jako integrální součást systému. Stalin – inspirující vůdce, který svou rozhodností, odvahou a houževnatostí vyvažoval to, co mu chybělo na výmluvnosti, schopný šířit vědomí účasti na velkém historickém úsilí, a současně strohý a naprosto bezohledný likvidátor všech, kdo se na tomto úsilí nechtěli či nedokázali podílet (a také mnoha dalších). Stalinův kult se svými populistickými i strašlivými aspekty byl ústředním prvkem sovětského způsobu dobývání nadproduktu.

JAKÉ POUČENÍ SI LZE VZÍT ZE SELHÁNÍ SOVĚTSKÉHO SOCIALISMU?

Krise sovětského socialismu podle všeho vychází ze dvou zdrojů. Na jedné straně je to odvrát širokých vrstev od nedemokratických a autoritářských praktik sovětské politiky starého stylu, na druhé pak široce rozšířený pocit, že základní ekonomické mechanismy fungující od 30. let 20. století se již přežily a že lpění na nich by odsoudilo obyvatele někdejšího SSSR ke stagnaci životní úrovně a chronickému nedostatku spotřebního zboží. Ve srovnání se zřejmě neochabující vitalitou pokročilých kapitalistických ekonomik se tyto okolnosti stávaly pro lidi stále nesnesitelnější.

Tyto dvě otázky spolu do určité míry souvisejí. S přechodem SSSR ze Stalinovy éry do éry Brežněva se zmírňoval dřívější systém teroru a donucování. Současně ale také erodoval pionýrský duch, který oduševňoval široké vrstvy obyvatelstva SSSR v prvních letech socialistické výstavby a za odporu vůči fašismu. Jinými slovy, podkopány byly oba pilíře sovětského způsobu dobývání nadproduktu (v plánovaném a přitom nedemokratickém systému). Je také třeba poznamenat, že Stalin nebyl proti využívání značných mzdových diferencí jako prostředku ke stimulaci pracovního úsilí, zatímco Brežněv prosazoval více rovnostářskou politiku. Rovnostářství mohou socialisté samozřejmě uvítat, ale pokud jsou podkopány individualistické peněžní pobídky, vzniká potřeba jiných druhů pobídek – například pobídek pramenících z vědomí demokratické účasti na společném úsilí. A pokud se dobrá práce nemá odměňovat podstatně vyšším platem, musí se odměňovat příležitostmi k osobnímu rozvoji a postupu (a musí být také tak vnímána). V korupční a cynické politické kultuře Brežněvova období byly ovšem podobné alternativní pobídky naprostou vzácností. Všeobecně se rozšířila apatie. Zatímco předchozí generace znala socialismus jako vznešený ideál – v Sovětském svazu jen nedokonale realizovaný nebo možná i těžce deformovaný, ale stále hodný následování, za Brežněva vyrostla celá generace, pro níž byl socialismus prostě ztotožněn se Sovětským svazem tak, jak to tvrdila jeho vlastní propaganda. Jestliže tito lidé nenáviděli sovětský systém, nenáviděli také socialismus.

Tato diagnóza zatím vede k poněkud nejasným závěrům. Náš důraz na problémy, kterým musel čelit SSSR jako nedemokratický systém jakoby naznačovaly, že ke znovuoživení sovětské společnosti a hospodářství mohly stačit hluboké demokratické reformy. Jinak řečeno, pokud by namísto nedemokratického plánování nastoupilo plánování demokratické, dalo by se využít nadšení obyvatelstva k modernizaci hospodářství při zachování obecného rámce plánovaného a nekapitalistického systému. Tento názor se dnes všeobecně považuje za vyvrácený drsnými fakty nejnovějších ruských dějin: reforma se nezastavila na glasnosti ani na perestrojce chápané jako přestavba socialistické ekonomiky, ale pokračovala dál, zřejmě nevyhnutelně, až k naprostému zničení starého plánovaného systému a k projektu přechodu k tržnímu hospodářství.

Tyto události lze interpretovat několika způsoby. Jedním z nich je prostý antisocialistický názor, že centralizované plánování a socialistické vlastnictví jsou ve srovnání s tržním systémem svou vlastní podstatou méněcenné a že pokud mají lidé svobodu volby bez politického anebo ideologického donucování, automaticky si zvolí trh. Demokracie nevyhnutelně vede k odmítnutí socialistického ekonomického mechanismu. Tato kniha přináší soubor argumentů, jež mají ukázat, že takový závěr je neoprávněný, tj. že může existovat efektivní a produktivní mechanismus socialistické ekonomiky, kterému je třeba dát přednost před kapitalismem (v každém případě z hlediska většiny tvořené pracujícími). Pokud je to ovšem pravda, jak vysvětlíme odmítnutí socialistické ekonomiky v SSSR a jiných zemích? Zde jde především o dva body. Zaprvé, jak jsme již řekli, socialismus dnes pro mnoho sovětských občanů neznamená nic jiného, než Brežněvův systém. Právě to jim říkali *ad nauseam* a oni sami mají jen málo důvodů k pochybnostem. Představa, že je možný a žádoucí velmi odlišný druh socialismu, závisí na klasických argumentech, návrzích a ideálech zakladatelů socialismu. Ti, kdo se s těmito ideály seznámili pouze v podobě strnulé oficiální apologetiky, mohou takovou představu vyznávat jen s těžší. Zadruhé lze sotva pochybovat o tom, že ekonomická stagnace, která postihla Sovětský svaz v pozdním období starého ekonomického mechanismu, nebyla pouze a prostě důsledkem neexistence demokratické participace. Tento mechanismus trpěl vážnými technickými a ekonomickými problémy; ukážeme ale, že tyto problémy nejsou vlastní socialistickému plánování jako takovému.

Pokud by totiž v sovětském systému došlo k zásadní demokratizaci spojené s podstatnými reformami plánovacího mechanismu, mohla podle našeho názoru v zásadě vzniknout příležitost k jeho obrodě. Bohužel se zdá, že takovou možnost dodnes vylučuje jako praktickou politickou variantu historická zkušenost bezútešných desetiletí neschopného a diktátorského panství, ideologicky podpíraného zkorumpovaným marxismem. Pro některé sovětské občany

je tato myšlenka pořád atraktivní, ale příliš mnoho jich nyní požaduje naprostý rozchod s komunistickou minulostí.

CO JE TEORETICKÝM ZÁKLADEM NOVÉHO SOCIALISMU?

Zásadním základem post-sovětského socialismu musí být radikální demokracie a účinné plánování. Jak je nyní jasné, demokratický prvek není žádný luxus nebo něco, co lze odložit až na dobu, kdy budou zvláště příznivé podmínky. Jak jsme už ukázali, bez demokracie budou vůdcové socialistické společnosti tlačeni k donucování a pokud se donucování zmírní, systém bude mít sklon ke stagnaci. Navíc pokud nebude existovat volná soutěž idejí, bude nejspíš nemožné vyvinout účinný plánovací systém. Skutečnost, že sovětský komunismus nebyl v posledních letech schopen přijít se životaschopnými návrhy na socialistickou reformu, je svědectvím neblahých účinků systému, který oceňoval konformitu a poslušnost. Kapitalistické společnosti jsou schopny dosahovat hospodářského pokroku za politické diktatury, protože i za těchto podmínek je oblast soukromé ekonomické činnosti relativně neregulovaná a fungují normální procesy hospodářské soutěže, přičemž potlačení organizací dělnické třídy případně umožní zvýšit míru vykořisťování. Za socialismu je takové oddělení utlačovatelského státu od „svobodné“ ekonomiky nemožné. Pokud navíc ve služebním postupu manažerů nebo dokonce v ekonomicko-politických diskusích dominují kritéria politické „správnosti“, jsou dlouhodobé vyhlídky růstu a efektivity samozřejmě slabé.

Pokud jde o demokratické instituce a účinné plánovací mechanismy, musíme říci, že problémy sovětského systému jsou dokladem určitých slabin klasického marxismu. Marx, Engels i Lenin byli mnohem silnější v kritice kapitalismu, než v pozitivním teoretickém rozpracování socialistické společnosti. Ve věci demokratických institucí se bolševici nejdříve jako na přednostní formu upnuli na sověty dělnických a vojenských zástupců. I když to mohlo být takticky obratné, podle nás je forma sovětu vnitřně nedostatečná a dokonce nebezpečná, takže principy socialistického demokratického řádu je nutné hledat jinde. Pokud jde o plánovací mechanismy, Marx a Engels přišli s některými zajímavými návrhy, které ovšem nikdo nikdy nerozpracoval nad úroveň velmi vágních obecných tvrzení. Sovětští plánovači dospěli improvizací k vlastnímu systému, který ve své době vyhovoval jistým potřebám, ale rozvoj jejich myšlení o socialistických ekonomických mechanismech byl omezován vlastními představami o potřebě konformity s marxistickými kánony – což je nutilo odmítat a dokonce pranýřovat všechny teoretické metody, které se zdály být poskvřeny „buržoazními“ implikacemi, jako například marginální analýzu. Západní marxisté dokazovali, že tato tendence vycházela z nesprávné interpretace Marxe. To je docela možné, ale tento nesprávný výklad byl umožněn právě faktem, že se Marx vůbec nepokusil po-

drobněji vysvětlit principy, podle kterých by měla plánovaná ekonomika fungovat. Ať je tomu jakkoli, socialismus nemůže opět získat důvěryhodnost jako ekonomický systém, pokud nedokážeme tyto principy formulovat do dostatečných podrobností.

PŘEHLED OBSAHU KNIHY

Ve zbytku tohoto úvodu uvedeme stručný přehled hlavních argumentů, které budou dále rozváděny, a to ve světle problémů a otázek vytyčených výše. Kapitoly 1 a 2 se zabývají otázkami spojenými s nerovností a nespravedlností. První z nich podává přehled kořenů nerovnosti v kapitalistické společnosti – kořenů, které, jak jsme se již zmínili, sociálně demokratická vylepšení nedokáží odstranit. Druhá ukazuje, jak lze podstatně odstranit nerovnost pomocí důsledného socialistického platového systému. Platový systém načrtnutý v kapitole 2 vychází z myšlenky, že lze vypočítat celkový objem práce obsažené v každém výrobku či službě. Toto tvrzení se zdůvodňuje v kapitole 3, kde se také argumentuje ve prospěch myšlenky, že ekonomické výpočty prováděné na základě pracovní doby jsou racionální a technicky pokrokové.

Kapitoly 4 až 9 pak rozpracovávají různé aspekty efektivního systému hospodářského plánování, který je schopen zajistit, aby se ekonomický rozvoj podřizoval demokraticky konstruovaným potřebám lidí. V kapitole 4 se zavádějí některé základní pojmy a priority, a také rozlišení několika různých „úrovní“ plánování, jmenovitě strategického plánování, detailního plánování a makroekonomického plánování. Tyto úrovně se pak podrobně zkoumají v kapitolách 5, 6 a 7. V kapitole 8 se načrtává konkrétní mechanismus zajišťující, aby struktura produkce do podrobností odpovídala preferencím spotřebitelů, a tím zabraňující vzniku nadměrných front a nedostatku zboží. Kapitola 9 zkoumá, jaké nároky na informace má plánovací systém námi navrhovaného typu a vytváří vazbu mezi problematikou přesné informovanosti a individuálními pobídkami a sankcemi. V těchto kapitolách upozorňujeme na řadu rozdílů mezi systémem, který navrhujeme a systémem, který podle obecného názoru selhal v Sovětském svazu.

Zatímco kapitoly 4 až 9 se zabývají plánováním jediné izolované ekonomiky, kapitoly 10 a 11 rozšiřují argumentaci na problematiku vyplývající z obchodu s jinými ekonomikami, což má v dnešním světě vzrůstající vzájemné závislosti velký praktický význam.

Hranice ekonomie překračují kapitoly 12 až 14 zabývající se širšími sociálními a politickými otázkami. Kapitola 12 vytyčuje vzájemné vazby mezi socialistickými cíli a problematikou, kterou nastoluje feminismus. Zkoumá možnosti domácí komuny jako alternativy k nukleární rodinné „domácnosti“ a ukazuje, jak by takové komuny mohly fungovat v rámci širší struktury plánované ekonomiky. Kapitola 13 se zabývá politickou sférou. Navrhuje radi-

kální formu demokratického politického systému, který dá obyčejným lidem skutečnou možnost určovat si svůj vlastní život. Jak již bylo uvedeno, jsme kritičtí k sovětskému modelu demokracie. Stejně kriticky se díváme na parlamentní systémy a naše vlastní návrhy vycházejí z přezkoumání mechanismů klasické (athénské) demokracie v moderním kontextu. Kapitola 14 zkoumá otázku majetkových vztahů a rozpracovává specifické formy vlastnictví, které se musí stát základem výše uváděných ekonomických a sociálních forem.

V závěrečné kapitole rozebíráme některé protiargumenty, s nimiž přišli v posledních letech skeptičtí socialisté. V tomto kontextu odpovídáme na argumentaci ve prospěch „tržního socialismu“ jako alternativy k tomu druhu plánování, který zastáváme my.

Hlavní téma, která prostupuje celou knihou a všemi podrobnějšími úvahami je, jak doufáme, jasné. Jako konečný cíl jsme si stanovili co nejvyšší možné naplnění potenciálu každé lidské bytosti jako jednotlivce i jako člena společnosti. Takové naplnění vyžaduje důstojnost, bezpečí a podstatnou rovnost (je ovšem samozřejmé, že ne uniformitu) stejně jako efektivitu produkce. Předpokládá také, že lidé naleznou udržitelné způsoby života v rovnováze s celkovým životním prostředím na planetě. Dokazujeme, že tyto cíle lze nejlépe dosáhnout prostřednictvím kooperativní, plánované formy sociální ekonomiky působící v radikálně demokratickém politickém systému – prostřednictvím post-sovětského socialismu.

KAPITOLA 1 NEROVNOST

Jedním z hlavních cílů socialismu je překonání hrubých nerovností v příjmech, právech a příležitostech, které jsou spojeny s kapitalismem. Socialismus se obrací především k těm, kdo trpí nerovnostmi kapitalismu nejvíc. Naopak ti, kdo mají skutečný nebo domnělý prospěch z nerovnosti a privilegií, se většinou stavějí proti socialismu.

Bohatí snadno dospívají k přesvědčení, že snahy o dosažení společenské rovnosti jsou marné, ne-li zcela zcestné, ale jejich chudší spoluobčané k tomu někdy potřebují trochu domluvy. Za tím účelem se argumentuje, že nerovnost je funkční a také nezbytná. Nerovnost v příjmech je zapotřebí, aby lidé měli pobídky k usilovné a efektivní práci; dokonce i socialistické země bez ohledu na své původní záměry zjišťují, že musí zavádět nerovnost, aby fungovala ekonomika. Je zajímavé, že si obhájci společenské nerovnosti myslí, že bohatí reagují na zcela jiné pobídky, než chudí. Pokud je třeba o nutnosti pracovat přesvědčit bohaté, potřebují jako stimul příslib ještě většího bohatství: z toho plyne prvořadý význam snižování daní z vysokých příjmů. Když se ale jedná s chudými, předpokládá se naopak, že není lepší pobídky k práci než perspektiva ještě větší chudoby: odtud prvořadý význam přísného omezování požitků, na které mají nárok.

Zásadně nesouhlasíme s oběma těmito tvrzeními. Chceme ukázat, že ačkoli trocha ekonomické nerovnosti může být nevyhnutelná, její míra je nepatrná ve srovnání s tím, co existuje dnes. Myslíme si, že je možné uspořádat společnost tak, aby byla efektivní, humánní a v zásadě rovná. V této kapitole načrtneme hlavní principy udržitelného ekonomického mechanismu, který by takovou společnost vytvořil.

ZDROJE NEROVNOSTI

Těm, kdo trpí nynějším omezováním není třeba říkat, jak špatný je stav věcí; to už vědí sami. Důležité jsou následující dvě otázky: jaké jsou příčiny současného protikladu mezi chudobou a bohatstvím a co se s tím dá dělat. Z nich je logicky důležitější první. Co je skutečnou příčinou nerovností v současné společnosti? Nejdůležitější příčiny jsou:

1. vykořisťování těch, kdo pracují
2. dědění bohatství menšinou lidí
3. nezaměstnanost
4. nemoc a stáří
5. podřízené ekonomické postavení žen
6. rozdíly ve zkušenostech a schopnostech.

Vykořisťování

V běžné řeči hovoříme o vykořisťování, když silní využívají slabé. Ekonomické vykořisťování se týká lidí, kteří jsou nedostatečně placeni za vykonanou práci. Může jít o ženu nucenou posluhovat bezplatně svému manželovi nebo zaměstnance pracujícího k obohacení svého zaměstnavatele. Ve vykořisťovatelském vztahu vykořisťovaná osoba nezískává zpět ekvivalent toho, co do vztahu sama vkládá. Tato myšlenka je poněkud nejasná a nepřesná pokud jde o osobní vztahy, ale v peněžním vztahu mezi pracovníkem a zaměstnavatelem nabývá zcela přesný význam. Pracující jsou vykořisťováni, pokud mzda, kterou dostávají, je menší než hodnota produktu, který vytvářejí.

Je to velmi jednoduchá myšlenka. Nejlépe ji objasníme, když si nejdřív představíme situaci, v níž neexistuje vykořisťování. Předpokládejme, že pracující je zaměstnán 40 hodin týdně. Pokud nemá být vykořisťován, pak by mu mzda, kterou za svou práci dostane, měla umožnit nákup zboží a služeb, na jejichž produkci bylo také třeba 40 hodin. I když se na zboží neuvádí jeho obsah práce podobným způsobem, jako je na balíčku s cereáliemi napsáno, kolik má kalorií, lze tento obsah práce v zásadě vypočítat. Je zřejmé, že v takovém případě k vykořisťování nedochází. Týden práce kuchaře anebo řidiče autobusu by se prostě vyměnil za stejné množství práce těch, kdo zásobují zaměstnance tím, co chtějí a potřebují: zemědělců, textiláků, pekařů, herců atd.

V kapitalistické společnosti se tak ale ve skutečnosti neděje. Ačkoli je pracovní smlouva mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem formálně svobodnou dohodou, její podmínky fakticky diktuje zaměstnavatel. Člověk, který byl po nějakou dobu nezaměstnaný, nebo který se bojí nezaměstnanosti, rád přijme jakoukoli práci a nebude příliš trvat na podmínkách. Zaměstnavatel takové omezení nezná. O každou práci je obvykle hodně uchazečů, takže když se někdo snaží vyjednat o vlastní mzdě, najde se někdo jiný, kdo se bude podbízet a podrazí ho.

Ve vzácných případech kdy je pracovní síly nedostatek a mzdy rostou na úroveň, která už neznámá vykořisťování, mají zaměstnavatelé možnost ponechat svůj kapitál v bance a vydělávat na úrocích. Této alternativě dají přednost před najímáním pracovní síly na mzdové úrovni, která by ohrozila jejich zisky. Mohou také zvážit přesun svého podnikání do zahraničí, do rozvojové země s mnohem nižší úrovní mezd.

Všechny tyto faktory se spikly, aby nutily zaměstnance prodávat se za nízké mzdy, které znamenají vykořisťování. Jak dolů jdou, lze vidět na rozboru britského národního důchodu uvedeném v tabulce 1.1. U každého odvětví ekonomiky zkoumáme, jak se hodnota přidaná prací rozděluje na mzdy a zisky. Přidanou hodnotou rozumíme rozdíl mezi celkovým objemem prodeje

podniku a náklady na vstupy do produkčního procesu kromě pracovní síly: na energie, suroviny, odpisy strojů atd.

Tyto údaje jsou převzaty z Modré knihy o národním důchodu a výdajích (*National Income and Expenditure Blue Book*), kterou vydal Ústřední statistický úřad v roce 1983. Ve dvou sloupcích jsou uvedeny celkové mzdy a zisky za jednotlivá hospodářská odvětví. Celková přidaná hodnota se rovná součtu mezd a zisků. Jak vidíme, podíl přidané hodnoty jdoucí na mzdy je v jednotlivých odvětvích značně rozdílný. V energetice dostali pracující v roce 1982 pouze 27 procent celkové přidané hodnoty. To znamená, že pracující v energetice pracovali každou hodinu 16 minut na sebe a 44 minut z hodiny na zisky svých zaměstnavatelů.

V jiných odvětvích je míra vykořisťování nižší. Například v hromadné tovární výrobě (*manufacturing*) jde na mzdy přibližně 75 procent přidané hodnoty. Abychom dospěli k odhadu průměrné úrovně vykořisťování zaměstnanců v ekonomice jako celku, musíme nejdřív sečíst mzdy a zisky různých kapitalistických hospodářských odvětví. Když se podíváme na celkový objem mezd a příjmů z majetku, zjistíme, že pouze asi 60 procent celkové přidané hodnoty dostali pracující, kteří ji vytvořili.

Odvětví, sektor	Mzdy	Zisky a další příjem z majetku minus zhodnocení cenných papírů
Energetika	7241	18769
Hromadná tovární výroba (<i>manufacturing</i>)	44337	14105
Stavebnictví	7774	5706
Distribuce a stravování	21526	8445
Doprava	7443	2868
Komunikace	4359	2494
Bankovníctví atd.	15205	13835
Pronájem	0	14690
Ostatní služby	11176	3367
Zemědělství, lesnictví, rybářství	2044	3708
Celkem	121105 (= 57%)	88014 (= 43%)
Hrubá míra vykořisťování (minuty za odpracovanou hodinu)	pro sebe 34,4 (57%)	pro jiné 25,6 (43%)

Tabulka 1.1: Výpočet míry vykořisťování pro rok 1982

Další rozpis bankovních a finančních služeb:

Mzdy a platy	15205
Poplatky za služby	10589

Obchodní zisk – 4614

Předpokládejme, že plat za práci zaměstnanců bank činí 60% vytvořené hodnoty. Příjem z poplatků za služby je pak rozdělen následovně:

Mzdy a platy	6353,4
Nadhodnota	4235,6
Celkem	10589,0

Upravený příspěvek odvětví bankovníctví:

k celkovým mzdám	6353,4
k celkové nadhodnotě	22686,6

Upravené celkové součty:

Mzdy a platy	112253,4
Příjem z majetku	96865,6

Upravená míra vykořisťování	pro sebe	pro jiné
(minuty za odpracovanou hodinu)	32,2	27,8
	(53%)	(47%)

Všechny číselné údaje jsou v milionech £. Zdroj: *National Income and Expenditure*, 1983 edition, Central Statistical Office.

Bližší zkoumání ukazuje, že objem mezd je v tomto případě nadhodnocen. Jde o to, že banky a finanční instituce nelze považovat za tvůrce hodnoty ve stejném smyslu slova, jako tovární výrobu nebo stravování. Finanční sektor získává příjmy ze dvou zdrojů: z poplatků za služby účtované majitelům účtů a z úroku z půjček. První z nich se nazývá obchodní příjem, druhý neobchodní příjem. Finančnictví poskytuje služby jako je výplata šeků a vedení účtů. Hodnota těchto služeb je dána výší poplatků za ně. Poplatky za služby po odečtení příslušných mzdových nákladů tvoří hrubý obchodní zisk uváděný v oficiálních statistikách. Tento obchodní zisk nelze směřovat s celkovým ziskem banky, který je větší o neobchodní příjem ve formě úroku.

Hrubý obchodní zisk je ve finančním sektoru trvale záporný, což ukazuje, že běžné náklady banky jsou pouze částečně kryty jejich obchodním příjmem. To znamená, že na poskytování nabízených služeb připadá pouze část pracovní doby vynaložené v bance; zbývající vynaložená práce je dodatečný náklad, který vzniká bance při vyřizování a správě půjček a vybírání úroků. Tento náklad nese ta část obyvatelstva, která produkuje bohatství, prostřednictvím placení úroků.

Při výpočtu celkového objemu mezd za kapitalistický sektor musíme započítat pouze mzdy těch zaměstnanců bank, kteří zajišťují nabízené služby; zbytek mezd v bankovníctví je třeba považovat za nadhodnotu. Tyto úpravy

provádíme ve spodní části Tabulky 1.1. Upravené hodnoty dávají poněkud vyšší odhad celkové míry vykořisťování.

Z těchto výsledků můžeme odvodit, jak velká část příjmu se skutečně vrátí zaměstnancům produkujícím bohatství. Plyne to z upravených hodnot objemu mezd a příjmu z vlastnictví. Zjistíme, že pracující v kapitalistických odvětvích hospodářství dostávají zpět pouze 53 procent hodnoty přidané jejich vlastní prací. Fakticky každou odpracovanou hodinu pracují 32 minut pro sebe a 28 minut pro různé vykořisťovatelské nebo neproduktivní společenské skupiny.

Vykořisťování zaměstnanců je spojeno s hrubými nerovnostmi příjmu a bohatství.³¹ Prostředky získané vykořisťováním jdou na dva hlavní účely. Buď jsou rozděleny jako dividendy nebo výplaty úroků, nebo je podnik použije na financování akumulace vlastního kapitálu. V každém případě z toho mají prospěch majitelé akcií, dluhopisů a dalších finančních aktiv. Pokud se zisk věnuje na dividendy, mají prospěch přímo. Pokud je směřován na akumulaci kapitálu, akcionáři získávají nepřímo prostřednictvím zhodnocení svých akcií.

Akcie jsou mezi obyvatelstvem rozděleny velmi nerovnoměrně. Podle zprávy Královské komise pro rozdělení příjmů a majetku (Royal Commission on the Distribution of Income and Wealth) z roku 1975 vlastnilo dolních 80 procent obyvatelstva méně než 4 procenta akcií. Dokonce i dnes v zemi s tak vyvinutým trhem cenných papírů jako je Británie nemá většina příslušníků třídy pracujících vůbec žádné akcie. Jejich hodnota u těch pracujících, kteří je mají, většinou nepřesahuje několik set liber, takže příjem z akcií tvoří jen nevýznamnou část jejich celkových příjmů; částka, kterou získají z akcií bude menší, než kolik zaplatí na úrocích za osobní půjčky a hypotéky. Mimo toho, že je vykořisťují jejich zaměstnavatelé, jsou konec konců zcela nezávisle vykořisťováni také finančními institucemi.

Nerovné rozdělování příjmů se udržuje samo od sebe. Většinu akcií vlastní velmi malá část obyvatelstva. Královská komise ve své zprávě udává, že zhruba 330 000 lidí vlastní 55 procent všech akcií a 58 procent veškeré půdy. Tato část obyvatelstva může žít z příjmu z vlastnictví. Její příslušníci se také mohou rozhodnout pracovat a získat tak další příjem ve formě ředitelských odměn atd. V každém případě mají dost příjmů, které mohou z velké části opět investovat do dalších akcií nebo jiných finančních aktiv. Protože si mohou dovolit ušetřit mnohem větší část svého příjmu než průměrný zaměstnanec,

³¹ Nebylo by zcela správné tvrdit, že nerovnost je „způsobena“ vykořisťováním. Oba jevy se podporují navzájem. Základem je nerovné vlastnictví výrobních statků, které nutí většinu těch, kdo je nevládní, aby se nechali vykořisťovat tím způsobem, že prodávají svoji pracovní sílu majitelům, což pak vyvolává rozsáhlou nerovnost příjmů.

nec, tato třída bude trvale, z jedné generace na druhou, držitelem většiny národního finančního kapitálu.³²

Tato malá menšina je konečným příjemcem výtěžku plynoucího z toho, že pracující obyvatelstvo je systematicky špatně placeno. To zůstane hlavním zdrojem ekonomické nerovnosti tak dlouho, jak bude trvat současný tržní systém.

Nezaměstnanost

Druhotným, ale přesto důležitým zdrojem ekonomické nerovnosti je nezaměstnanost. Ti, kdo mají práci, snadno zapomínají nebo si vůbec nedokáží představit, jak hluboce klesnou příjmy člověka, když přijde o zaměstnání. Desítky běžných drobných výdajů, které připadají zaměstnanému jako maličkosti – koupě šálku kávy, jízda veřejnou dopravou, návštěva kina – se najednou jeví jako urážlivě drahé. Ti dlouhodobě nezaměstnaní, kteří vyčerpají své omezené úspory, nebo nikdy neměli příležitost získat placené zaměstnání, závisí na státních dávkách obratně vypočítaných tak, aby vystačily pouze na holé přežití. V některých kapitalistických zemích, v rostoucí míře také v Británii, jsou i tyto podpory nedostupné celým velkým skupinám nezaměstnaných. Tyto skupiny jsou tlačeny do podsvětí zločinu, prostituce a závislosti na dobročinnosti.

Rozdíly v postavení zaměstnaných a nezaměstnaných přitahují značnou politickou pozornost. Politikové hovoří o vzniku nové podtřídy dlouhodobě nezaměstnaných. Princové vyjadřují šifrovaným jazykem znepokojení nad „vnitřními městy“. Nicméně nezaměstnanost zůstává druhotným zdrojem nerovnosti. Jedním důvodem je, že postihuje jen menšinu pracovní síly; počet nezaměstnaných kolísá, ale obvykle je nižší než jedna sedmina praceschopného dospělého obyvatelstva. Důležitější je, že nezaměstnanost pomáhá udržovat vykořisťování zaměstnaných lidí. Nezaměstnanost způsobuje, že trh práce je trhem kupujícího; na každé volné místo je několik uchazečů. Ti, kteří nemají alternativu, nebudou zpochybňovat vykořisťovatelské mzdy. Odbory budou váhat se stávkami za vyšší mzdy, jestliže vědí, že si zaměstnavatel snadno najme stávkokazy z řad nezaměstnaných. Tak lze propustit i celé osazenstvo podniku a najmout jiné pracovníky za nižší mzdy.

Nezaměstnanost je regulátorem vykořisťování a vládní politika ji udržuje za tímto účelem. Hospodářská opatření, která vedou k plné zaměstnanosti, jsou dobře známa. V Británii se prováděla po druhé světové válce zhruba dvě desetiletí, přičemž nezaměstnanost byla stlačena na 1/30 nebo 1/40 celkové

pracovní síly. Takovou politiku lze aplikovat i dnes. Důvod, proč aplikována není, tkví právě v tom, co se stalo za zmíněných 20 let.

Byly to doby, kdy konzervativní předseda vlády (Harold Macmillan) mohl poctivě říci pracujícím třídám, že se „nikdy neměly tak dobře“. Plná zaměstnanost přinesla bezprecedentní období stálého růstu reálných mezd. Po půl století stagnace se reálná čistá mzda skoro zdvojnásobila.³³ Avšak za tutéž dobu podíl celkového objemu produkce podniků připadající na zisky klesl na polovinu – z 23,4 procenta roku 1950 na 12,1 procenta v roce 1970 (Bacon and Eltis, 1978). Jinými slovy, zaměstnanci využili nedostatek pracovních sil, aby omezili své vykořisťování. Pokusy podniků udržet podíl zisku zvyšováním cen vedly k inflaci.

Počínaje polovinou 70. let dvacátého století přijali politikové obou čelných politických stran názor, že politika plné zaměstnanosti je neschůdná a že pokud by se v ní pokračovalo, vyvolala by opět inflaci. Hospodářství založené na systematickém vykořisťování zaměstnanců vyžadovalo vytvoření převisu nabídky na pracovním trhu, a to vyžadovalo nezaměstnanost.

Neexistuje logický důvod, proč by nezaměstnanost měla mít za důsledek chudobu a deprivaci. Pokud není k dispozici práce, civilizovaná společnost by mohla těm, kdo dočasně nepracují, ale pracovat chtějí, zajistit slušný příjem. Pokud někdo zůstane bez práce bez vlastního zavinění, proč by měl být postižen snížením platu? Pokud by byly zdrojem nezaměstnanosti, jak se mnozí lidé nesprávně domnívají, technologické změny, zavádění robotů a počítačů, takové racionální a humánní politiky by nic nestálo v cestě. Avšak nezaměstnanost způsobují změny veřejné politiky. Jakmile vlády akceptovaly nezaměstnanost jako trvalou nutnost sloužící regulaci trhu práce, vydaly se cestou degradování nezaměstnaných.

Reálná úroveň dávek vyplácených nezaměstnaným rok po roce eroduje, podmínky pro jejich získání jsou neustále přísnější. Zranitelné skupiny jako jsou mladiství o právo na dávky přišly docela; příspěvky na oblečení a vybavení domácnosti byly nahrazeny půjčkami, nezaměstnaní podléhají volební dani atd.

Tím, že vláda odsoudila nezaměstnané k absolutní chudobě, stlačuje dolní konec mzdové křivky. Pokud jsou mladiství nuceni pracovat v tom, čemu se velkomyslně říká školicí programy, za 25 £ týdně, jaký div, že počáteční mzda dospělých činí pouhých 1,70 £ za hodinu? Navíc se tato mzda často uplatňuje u částečných úvazků o rozsahu jedné nebo dvou desítek hodin týdně. Chudoba nezaměstnaných je bránou k chudobě zaměstnaných.

³² Na tom nic nemění fakt, že přímé vlastnictví reálného průmyslového kapitálu je hlavně v rukou neosobních podniků a ne jednotlivých kapitalistů. K tomu viz Cottrell (1984).

³³ Historical Abstracts of Labour Statistics 1886-1968, Department of Employment and Productivity, 1971.

Nemoc a stáří

Člověk nemusí být chudý jen proto, že je starý, má zdravotní potíže nebo je nechopen práce z jiných příčin. Důchodci z vyšších tříd s dostatečným majetkem žijí bohatým životem. Do těžkostí upadají ve stáří nebo po úrazu pouze ti, kdo nemají majetek a závisejí na prodeji své vlastní pracovní síly. Protože se v této situaci nachází většina obyvatelstva, většina starých a hendikepovaných lidí žije v poměrně stísněných podmínkách, v závislosti na skrblické státní penzi.

Nízká úroveň starobních důchodů je výsledkem politického rozhodování. Oficiální politikou je vést lidi k tomu, aby se zaměřili na soukromé penze a pojištění, k čemuž ovšem budou méně ochotni, pokud se budou moci spoléhat na přiměřenou penzi ze zákona. To vyvolává tlak na stlačování úrovně státních penzí. Politikové přijímající taková rozhodnutí vědí, že osobně budou mít při svém odchodu do důchodu dostatečné rezervy, o něž se budou moci opřít. Přestože tento fakt na ně má nesporný vliv, nejednají z čistého sobectví. Když prosazují zavádění soukromých penzí, sledují tím logiku kapitalistického soukromého vlastnictví. Soukromé důchodové pojištění prodlužuje na období důchodu příjmové diferenciací vytvořené za dobu, kdy člověk pracoval; tím pouze zvyšuje bezpečnost a stabilitu základní třídní struktury. Navíc pro střední třídy vytváří pobídku k šetření. Střední třídy tak svými úsporami sázejí na kapitalistický finanční systém a tím získávají politický zájem na jeho pokračování.

Situace by byla rozdílná, kdyby soukromé penze neexistovaly a kdyby rozhodnutí o úrovni státních penzí byla přijímána lidmi, kteří vědí, že na nich jednou budou sami záviset. Potom by se dalo očekávat, že základní státní penze budou ve srovnání s průměrnými výdělky vyšší než dnes.

Podřízené ekonomické postavení žen

Sociální systém západoevropských států je tvořen několika rozdílnými ekonomickými formami. Socialisté si tradičně nejvíce všímali kapitalistického a státně kapitalistického sektoru. Když lidé mluví o smíšené ekonomice, mají na mysli právě směs těchto dvou složek, kombinaci soukromých a národních podniků. Vedle soukromého a státně kapitalistického sektoru existují – a často se s druhým z nich neprávem směšují – čistě socialistické prvky ekonomiky (jako je Národní zdravotní služba a části vzdělávacího systému). Tato forma se považuje za nejdůležitější složku smíšené ekonomiky. Výše uvedené názory ovšem přehlížejí značnou roli, kterou v našem sociálním systému stále hraje ekonomika domácností.

Jsme přesvědčeni, že tak jako kapitalistická ekonomika vytváří jeden soubor ekonomických nerovností – mezi bohatými a chudými –, tak nese ekono-

mika domácností konečnou odpovědnost za jiný soubor nerovností – mezi ženami a muži.

Pro ekonomiku domácností je charakteristické neplacené provádění pracovních služeb v rámci rodiny. Většinu osob přímo produkujících tyto služby tvoří vdané ženy; neprodukujícími osobami, které tyto služby využívají, jsou děti a manželé. Dalším rysem ekonomiky domácností je, že za výsledky práce ani za práci samotnou se neplatí. Když žena uvaří pro svou rodinu jídlo, nedostane zapláceno za čas, který přitom odpracovala a neprodává se ani samotné jídlo. Pokud jde rodina do restaurace, může si dát jídlo se stejnou výživnou hodnotou, jeho sociální povaha bude ovšem zcela odlišná. Jídlo se kupuje jako zboží a je vyrobeno placenými zaměstnanci restaurace.

Protože ekonomika domácností je v zásadě nepeněžní, její příspěvek k domácímu produktu se neobjevuje v oficiálních statistikách. Pokud bychom však jako jeho měřítko použili vynaložené úsilí, pak by obrovský počet žen v domácnosti a dalších zainteresovaných a množství jimi odpracovaných hodin mohly způsobit, že by se ekonomika domácností stala vůbec největším hospodářským odvětvím.

Relativní význam ekonomiky domácností v epoše kapitalismu dlouhodobě klesá. Když klasičtí autoři psali o ekonomii neboli *oikonomii*, měli na mysli řízení domácnosti, organizaci domácí produkce (viz Tribe, 1978). V domácnosti se odehrávala tak velká část ekonomických aktivit, že Aristoteles považoval vydělávání peněz za nepřírozenou činnost. Svou povahou se považovalo za protiklad normálních produktivních aktivit probíhajících v rámci domácnosti. Když Adam Smith formalizoval buržoazní myšlení, došlo k naprostému převratu. Za charakteristickou formu ekonomické činnosti se začala považovat výroba pro trh. Tento pohled na ekonomickou aktivitu jako primárně zaměřenou na trh odráží skutečnost, že kapitalistický systém je reálně nadřazen ekonomice domácností.

V obdobích svého prudkého růstu se kapitalistická ekonomika rozšiřovala na úkor domácího sektoru. Historicky nejvýznamnější fází tohoto procesu bylo nahrazení domácí produkce potravin kapitalistickým zemědělstvím. V Británii byl tento proces dovršen začátkem 19. století, ale v jiných částech Evropy pokračoval až do poslední čtvrtiny 20. století. Je ironií dějin, že k socialistickým revolucím obecně docházelo v zemích jako je Čína, kde v produkci potravin stále ještě dominovala ekonomika domácností. V pokročilé kapitalistické zemi je rozsah ekonomiky domácností mnohem menší. Omezuje se na následující oblasti: (1) konečná příprava stravy; (2) péče o děti v předškolním věku; (3) část péče o děti školního věku; (4) část čištění a údržby prostor domácnosti; (5) část péče o staré a nemocné.

Jak je vidět, v období kapitalistického vývoje ztratila ekonomika domácností skoro úplně své postavení v několika oblastech produkce: (1) pěstování

plodin; (2) chov domácích zvířat; (3) mlynářství; (4) porážení a zpracování zvířat; (5) konzervace potravin; (6) předení a tkaní; (7) stavba domů. Všechny tyto činnosti přešly do kapitalistického sektoru. Uvedený proces pokračuje. Příkladem je šíření restaurací a prodeje hotových nebo předvařených jídel. To dále omezuje rozsah produkce stravy v domácím sektoru. Jiným příkladem jsou internátní školy, jejichž služby si kupují rodiny z řad buržoazie a vyšších středních vrstev.

K těmto přesunům mezi sektory dochází především proto, že tržní sektor je efektivnější. Je pravda, že v některých případech bylo ke spojování pozemků a vyloučení domácího zemědělství používáno donucení (ohrazování pozemků v Anglii, právo průchodu ve Skotsku), ale k úpadku domácího zemědělství došlo i tam, kde se donucení nepoužívalo. Ve všech oblastech, které organizuje, přináší kapitalismus technický pokrok. Konkurence mezi výrobci vede k zavádění neefektivnějších technik, stoupá produktivita práce. Oblasti, které kdysi byly součástí ekonomiky domácností, nyní vyžadují vynaložení mnohem menšího množství práce. Uvolněná pracovní síla je k dispozici celé paletě nových odvětví a výrobních oborů, které vyrostly v moderní éře.

I když se v domácí výrobě pořád ještě vynakládá hodně práce, fyzický objem produkce je poměrně malý. V protikladu k tomu fyzická produktivita tržní ekonomiky neustále roste. Kapitalistický sektor nabízí stále více zboží, zatímco produktivita sektoru domácností relativně stagnuje. Nestagnuje docela; domácí výrobní prostředky se v průběhu času značně zdokonalily. Spalování dřeva nebo kravského lejna nahradil plyn nebo elektrická kamna, studně nahradil vodovod, místo necek jsou k dispozici pračky, takže provádění stejných úkonů dnes vyžaduje mnohem méně práce. Ale tato zdokonalení se zrodila mimo domácí produkci, jsou důsledkem importu kapitalistických technologií. Ekonomika domácností sama o sobě nikdy neprojevovala mnoho schopností k inovaci.

Ekonomika domácností prohrála i se socialismem. V průmyslových zemích je běžné, že stát zajišťuje bezplatné a povinné vzdělávání dětí. To ovlivňuje ekonomiku domácností dvěma způsoby. Do jisté míry to snižuje nároky na práci matky, která už nemá na starosti děti po celý den. Na druhé straně to zbavuje domácí sektor potenciální pracovní síly, protože děti zůstávají ve škole do mnohem pokročilejšího věku, než v jakém by měly začít produktivně pracovat v předchozím ekonomickém systému. Jedním z tragických následků návratu k domácímu zemědělství v Číně je tendence rolnických rodin brát děti ze školy; je užitečnější, když pracují na poli. Domácí pracovní síla je ovšem příliš často ngramotná.

V nedávnější minulosti na sebe stát převzal také část péče o staré lidi. Na rozdíl od neoprávněných zásahů kapitalistického sektoru, k nimž dochází

spontánně, náhrada domácí práce bezplatnými veřejnými službami vyžaduje přímá politická rozhodnutí. Současné konflikty mezi socialistickým a domácím způsobem produkce probíhají v oblastech jako je výživa dětí (bezplatné stravování ve školách) a péče o malé děti (zajištění školek). Existuje značný prostor pro rozšíření částečně socialistického sektoru na úkor domácího sektoru v oblastech výživy, čištění a úklidu a péče o dítě.

Jak již bylo řečeno, pro domácí systém je charakteristické, že vdané ženy vykonávají neplacenou práci pro své manžele a děti. Tato specifická forma vykořisťování se skrývá za řadou mystifikací. Protože je zahalena do ideologie sexuální a mateřské lásky, lidé mají sklon přehlížet ji. Vzhledem k její velmi soukromé povaze mají třídní protiklady mezi vykořisťovatelem a vykořisťovaným tendenci projevovat se ve formě osobních antagonismů. Ekonomický třídní boj se projevuje hádkami, morálním nátlakem, bitím žen, úteků od rodiny a rozvody.

Ekonomické třídní boje, dokonce i boje mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, se účastníkům jeví v zásadě jako soukromé spory. Souhrn soukromých sporů se stává třídním konfliktem, když v něm vystoupí třída jednotlivců se společnými postoji, proti nimž stojí jiná třída jednotlivců. Právě proto, že zájmové konflikty mezi manželem a manželkou nebo mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem se neobjevují pouze jednou nebo dvakrát jako izolované jevy, ale vyskytují se souběžně v milionech případů, musíme je považovat za konflikty mezi třídami lidí.

Účastníkům těchto sporů se stává zřejmým, že jde o záležitost třídní, pokud se spory zpolitizují. To znamená, že se jedna nebo druhá strana obrátí na stát se žádostí o akci, která povede k nápravě. Platí to zejména o třídních rozporech v domácnosti, protože pouze na politické aréně mohou ženy navzájem spolupracovat ve velkém počtu a tak bojovat proti vykořisťování. V tomto případě tak jako v ostatních je v zájmu vykořisťovatelů udržet rozpor v privátní a osobní poloze.

Každý politický třídní boj vyžaduje jak třídně uvědomělé vedení, tak program požadavků, kolem kterých lze třídu sjednotit. Pro politický boj žen byl dosud pravděpodobně nejvýznamnější otázkou boj o právo na potrat. Pokud bude trvat domácí způsob produkce, zůstane kontrola plodnosti základní věcí pro ženy, které si přejí mít kontrolu nad svou vlastní pracovní dobou.

Boj žen jako třídy proti vykořisťování domácností může získat revoluční charakter pouze tehdy, když se jeho cílem stane náhrada domácí ekonomiky pokročilejší formou výrobních vztahů. Pokud nebude existovat systematická propaganda alternativních způsobů vzájemného soužití lidí, přípravy stravy, péče o děti a vzájemného poskytování citové podpory, nebude možné pozvednout rozpor mezi ženami a muži z úrovně osobní politiky na úroveň po-

litického třídního boje. V tomto lze považovat protiklad mezi muži a ženami za zatím ještě stále potlačovaný a latentní rozpor britské politiky.

Jsme přesvědčeni, že bojům žen lze dát revoluční obsah nejlépe tím způsobem, že bude navržena konkrétní představa komunálního způsobu života, která dokáže vytlačit současnou patriarchální rodinu. Tímto úkolem se budeme zabývat v kapitole 12.

SHRNUTÍ

V této kapitole jsme zaměřili pozornost jak na závažné nerovnosti vyvolávané tržní ekonomikou, tak na některé jejich příčiny. Prozkoumali jsme ekonomické kořeny nerovnosti, které spočívají ve vykořisťování pracovní síly. Odmítnutí vykořisťování a snaha o jeho odstranění je morálním jádrem každé socialistické politické ekonomie. V následujících kapitolách ukážeme, že důsledným uplatňováním principu, podle něhož je lidská práce jediným zdrojem hodnoty, lze vybudovat ekonomický systém, který bude spravedlivý a zároveň také efektivní.

KAPITOLA 2

ODSTRAŇOVÁNÍ NEROVNOSTÍ

Cílem naší knihy je popsat soubor principů a ekonomických mechanismů, které mimo jiných přínosů zamezí vzniku nerovností, jež jsme popsali v předchozí kapitole. Jsme přesvědčeni, že nerovnosti způsobené kapitalistickým vykořisťováním zaměstnanců a nezaměstnaností lze účinně odstranit. Jsme přesvědčeni, že by odstranění těchto nerovností mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem vytvořilo příznivé politické podmínky pro odstranění mnoha ekonomických omezení, kterými trápí starší lidé. Myslíme si, že postupné rozvíjení nových forem komunální rodiny může do značné míry odstranit nerovnost mezi pohlavími. Myslíme si také, že ačkoli mohou existovat určité zbytkové ekonomické nerovnosti související s rozdíly ve schopnostech nebo vzdělání, lze je snížit na pouhý zlomek toho, čím jsou dnes.

Ekonomické principy těchto opatření nejsou nové. Pocházejí z raných dnů socialismu na začátku 19. století a v jistém smyslu sahají až ke klasickým ekonomům raného kapitalismu, Adamu Smithovi a Davidu Ricardovi. Základní myšlenkou je, že spravedlivou společnost lze vytvořit pouze na základě principu, podle něhož ti, kdo pracují, mají nárok na celý výtěžek své práce. To byl po dlouhou dobu nejvýraznější a nejoblíbenější socialistický princip. Usiloval o nápravu vykořisťování pracujících tím, že jim přiznával právo dostat ve formě denní mzdy nazpátek vše, co za tento den vynaložili ve formě svého úsilí a času. Souběžně s tím platil druhý princip: pouze práce je legitimním zdrojem příjmu.

To vylučovalo všechny zdroje příjmu jako je renta, dividenda nebo úrok, jež vyplývají z vlastnění majetku a ne z osobního úsilí jeho příjemců. Vyloučení nezasloužených příjmů je zřejmě nutným důsledkem prvního principu, protože ve společnosti, v níž mají výrobci právo na celý výtěžek své práce, nezbude nic na poskytování příjmů nepodložených prací.

Tyto socialistické principy jsou staré, podle některých zastaralé. Avšak stáří samo o sobě nemůže ekonomickou doktrínu znehodnotit. „Nová pravice“, která se dnes dovolává právě ekonomického učení Adama Smitha vzniklého v 18. století, nemá žádné právo kritizovat jako archaismus oživování socialistické doktríny, jež vznikla jako odpověď 19. století na důsledky Smithova kapitalismu *laissez faire*.

Velkou předností těchto principů je, že vytvářejí pevnou základnu pro celý systém zahrnující nejen organizaci ekonomiky, ale také nový právní, morální a sociální řád. Implikují měnový systém založený na čase a nikoli na náhodných a nesmyslných měnových jednotkách jako jsou libry, dolary nebo eura. Namísto peněz budou lidem na konci týdne připsány odpracované ho-

diny. Časovými jednotkami se také bude platit za statky a služby. Za šaty, jejichž výroba si vyžádala dvě hodiny práce, zaplatíte dvěma hodinami své vlastní práce. Ekonomika založená na časových cenách (time-prices) bude mít v sobě zabudován demokratický předpoklad rovnosti lidí.³⁴

Marx načrtnul typ systému, který máme na mysli, následujícím způsobem:

Proto dostává jednotlivý výrobce – po srážkách – přesně to, co společnosti dává. To, co jí dal, je jeho individuální množství práce. Společenský pracovní den je například součtem individuálních pracovních hodin; individuální pracovní doba jednotlivého výrobce je ta část společenského pracovního dne, kterou (tento výrobce) dodal, jeho podíl na něm. Od společnosti dostane potvrzení, že dodal tolik a tolik práce (po srážce z jeho práce pro společné fondy), a na toto potvrzení si ze společné zásoby vezme právě tolik spotřebních prostředků, kolik stojí stejné množství práce. Totéž množství práce, jaké dal společnosti v jedné formě, dostane zpátky v jiné formě. (Marx Karel, Engels Bedřich, *Kritiky programů*, Svoboda, Praha 1949, str. 43.)

Všimněme si, že tato potvrzení o vykonané práci se zásadně liší od peněz. Lze je získat pouze za práci a vyměnit pouze za spotřební zboží. V jiné pasáži Marx dokazuje, že takzvané „pracovní peníze“ Roberta Owena vůbec penězi nejsou:

Zde ještě jen poznamenávám, že např. Owenovy „pracovní peníze“ mají s „penězi“ tak málo společného, jako např. lístek do divadla. Owen předpokládá bezprostředně zespolečenštěnou práci, tj. formu výroby diametrálně protikladnou zbožní výrobě. Pracovní stvrzenka jen zjišťuje individuální podíl výrobcův na společné práci a jeho individuální nárok na část společného výrobku, určenou ke spotřebě. Ale Owena ani nenapadlo, aby předpokládal zbožní výrobu a zároveň aby se snažil odstranit její nezbytné podmínky nějakými kejklemi s penězi. (Marx Karel, *Kapitál*, díl I, SNPL, Praha 1954, str. 112.)

Jestliže Marx říká, že pracovní potvrzení nejsou penězi o nic víc, než lístek do divadla, můžeme z toho vyvodit jisté důsledky:

1. Potvrzení neobíhají, lze je pouze přímo směňovat za spotřební zboží.

2. Podobně jako mnohé vstupenky budou potvrzení nepřenositelná. Může je použít pouze ta osoba, která vykonala práci.
3. Hned po prvním použití budou znehodnoceny stejně jako vstupenka při vstupu do divadla. Poté, co si jednotlivci odnesou statky z obchodu, budou jejich kupóny zneplatněny. Obchody jako komunální organizace nebudou muset statky kupovat, ty jim budou přidělovány, takže pracovní kupóny budou obchodům sloužit pouze pro evidenci.
4. Nebudou sloužit k ukládání hodnot. Mohlo by na nich být datum expirace. Pokud si jednotlivci do konce roku nevyberou svůj podíl na příslušném ročním produktu, bude se předpokládat, že jej nechťejí. Pokud se neutratí všechny pracovní kupóny, pak nebudou statky obsahující příslušnou práci využity. Mnoho statků má krátkou dobu trvanlivosti a bude je třeba nějakým způsobem likvidovat.

Dnes není nutné uvažovat o papírových certifikátech za vykonanou práci. Místo toho můžeme počítat s využíváním nějaké formy pracovních kreditních karet, které budou průběžně zaznamenávat množství práce, kterou jste vykonali. Výběry z vašeho kreditního účtu společenské práce bude možné provádet vyplněním příkazu k úhradě nebo pomocí terminálu pro přímé výběry.

Marx nám předkládá – sice jen v kostře, ale zcela jasně – model socialistické společnosti, v níž neexistuje zboží (tj. statky vyrobené specificky pro směnu na trhu). Lidé jsou odměňováni za vykonanou práci pracovními kredity. Provádějí se odpočty na společné potřeby. Statky se rozdělují na základě obsažené práce s příslušnými výběry z kreditních účtů jednotlivců. Výroba je organizována na přímém společenském základě, přičemž polotovary nikdy nenabývají formu zboží.

Od doby, kdy byl poprvé navržen socialistický princip placení ve formě odpracované doby, byly proti němu vzneseny vážné výhrady. Podle první z nich si lidské bytosti nejsou rovny, takže není spravedlivé ani ekonomicky efektivní platit je stejně. Tento argument podrobně prozkoumáme později. Namítalo se také, že kalkulace na základě odpracované doby se sice výborně hodí pro ostrov, na němž žije nějaký Robinson Crusoe, ale v reálné ekonomice je nebude nikdy možné zavést pro jejich obrovskou složitost. Naše odpověď zní, že moderní počítačová technika bude schopna určovat pracovní obsah vyráběných věcí bez větších obtíží. Tuto otázku zkoumáme v kapitole 3.

Další výhrada proti používání pracovních cen, kterou vyslovil Marx ve své kritice Proudhona (viz Marx, Karel *Bída filosofie*, Praha: Svoboda 1950, str. 64–65) zní, že pracovní peníze jsou neslučitelné s trhem. Pokusy fixovat ceny statků pomocí vynaložené práce ztroskotají na fluktuacích nabídky a poptávky. Tento argument prozkoumáme v kapitole 8.

³⁴ Jaké jsou implikace účetnictví založeného na odpracované době pro demokratickou kontrolu ekonomiky, zkoumáme v kapitole 13.

Nejdříve ale prozkoumáme, jaké by byly praktické výhody socialistického platebního systému.

VÝHODY REDISTRIBUCE PŘÍJMŮ

O co lépe by na tom byl průměrný jednotlivec, kdyby se zavedl socialistický platební systém?

Kolik vyprodukuje jedna hodina práce?

Podle našeho odhadu vyprodukovala v Británii roku 1987 jedna hodina práce statky za přibližně 7,50 £. To znamená, že plat ve formě pracovních peněz by byl ekvivalentní hodinové mzdě 7,50 £ v cenách roku 1987. Ekvivalent za pracovní týden dlouhý 40 hodin by tedy činil asi 300 £, samozřejmě před zdaněním.

Příslušný výpočet je znázorněn v tabulce 2.1 a je založen na údajích z Národních účtů Spojeného království (United Kingdom National Accounts), vydání 1988. Vycházíme z hrubého domácího produktu země, od něhož odečteme spotřebu kapitálu. Spotřeba kapitálu je rovna ročnímu úbytku základních prostředků země (*capital stock*) v důsledku opotřebení nebo chátrání; prozíravost vyžaduje, aby se na jeho obnovu vyčlenila příslušná část hrubého národního produktu. To se v posledních letech důsledně nedělalo, takže se zhoršil stav některých součástí infrastruktury země, jako je dopravní systém, kanalizace a bytový fond. Politika škudlení s obnovou kapitálu přináší krátkodobé úspory, ale nakonec vyjde draho. Potřeby budoucnosti je třeba brát vážně; z tohoto důvodu jsme odečetli spotřebu kapitálu a tím jsme získali čistý domácí produkt. Tato hodnota byla v roce 1987 k dispozici na pokrytí celoročních potřeb společnosti.

Tabulka 2.1: Hodnota vytvořená hodinou práce roku 1987:

Hrubý domácí produkt Spojeného království v tržních cenách	420 miliard £
<i>minus</i> spotřeba kapitálu	48 miliard £
<i>rovná se</i> čistému domácímu produktu	372 miliard £
Počet zaměstnaných osob	25,7 milionu
tedy: čistý produkt na zaměstnanou osobu	14 474 £
Počet odpracovaných hodin za týden	40
Týdnů v roce	48
tedy: celkový počet hodin odpracovaných za rok	1920
tedy: hodnota vytvořená za hodinu = 14 474 £ / 1920	7,53 £

Poznámka: Hodnota vytvořená hodinou práce je v tomto výpočtu nižší, než ve skutečnosti, protože část pracovní síly má jen částečné úvazky a pracuje méně než 40 hodin týdně.

Tuto částku pak vydělíme počtem zaměstnaných osob, takže dostaneme domácí produkt na jednoho zaměstnaného, činící zhruba 14 500 £. To je průměrná hodnota vyprodukováná každou zaměstnanou osobou roku 1987.³⁵ Po vydělení této částky průměrným počtem hodin odpracovaných za rok přicházíme k závěru, že hodina práce vytváří hodnotu přibližně 7,50 £.

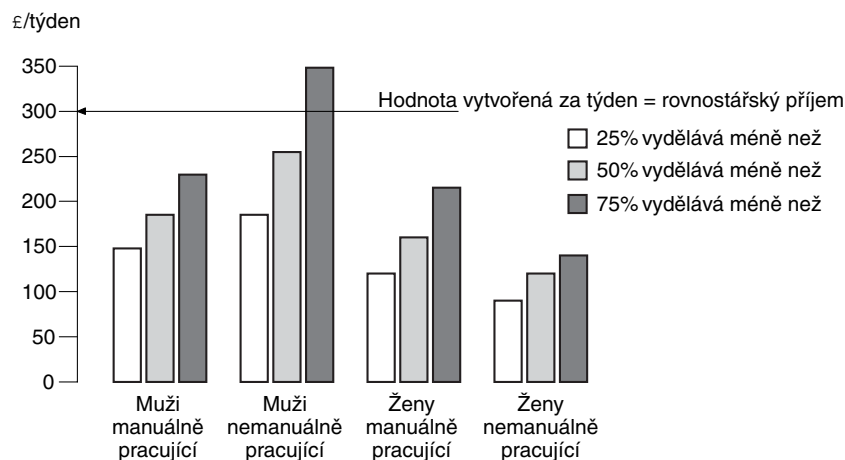
Při 40-hodinovém pracovním týdnu to znamená týdenní příjem 300 £ před zdaněním. Netvrdíme, že všichni lidé budou mít možnost utratit každý týden celou uvedenou částku. V socialistické ekonomice může být úroveň osobního zdanění, z něhož se financuje školství, zdravotnictví, veřejné investice, vědecký výzkum atd., vyšší, než je tomu v současnosti. Na druhé straně bude v socialistické ekonomice s plnou zaměstnaností zapotřebí méně daňových zdrojů na financování sociálního zabezpečení. Rozdělování národního důchodu prostřednictvím daňového systému se však zásadně odlišuje od vykořisťování, protože daňový systém může být podroben demokratické kontrole. V demokracii mohou občané ovlivňovat úroveň zdanění, takže daně budou představovat zdroje alokované na veřejné účely se souhlasem lidí. Naopak rozdělování příjmů, které probíhá v tržní ekonomice, není a nikdy nemůže být výsledkem demokratického rozhodování.

Jestli je rovnostářský příjem 300 liber týdně před zdaněním hodně nebo málo, je věcí úhlu pohledu. Pokud si myslíte, že je to málo, buď neberete v úvahu celkovou inflaci, k níž došlo od roku 1987, nebo nemáte představu, jak bídné platy má většina lidí.

*Nový přehled výdělků (New Earnings Survey)*³⁶ zaznamenává, že mediánový týdenní příjem pracujících žen v roce 1987 byl 145 £. Mediánový příjem je středový bod v rozložení příjmů: polovina žen vydělávala méně než 145 £ týdně, polovina vydělávala více.

³⁵ Měli bychom mít na paměti, že v obdobích vysoké inflace podobná čísla rychle zastarávají. Čtenář by si měl uvědomit, že v okamžiku, kdy čte tyto řádky, je už hodnota vytvořená jedním pracujícím podstatně vyšší.

³⁶ Vydává jej každý rok vláda Spojeného království.

Obr. 2.1: Skutečné výdělky ve srovnání s rovnostářským příjmem, 1987

Podrobnější pohled na strukturu výdělků nabízí obrázek 2.1. Vyplývá z něj, že více než 75% manuálně pracujících žen vydělávalo méně než 145 £ týdně. Dokonce i mezi nemanuálně pracujícími ženami pouhých 25 procent vydělávalo více než 213 £ týdně. Pokud by ale byl zaveden rovnostářský plat 300 £ týdně, polovině pracujících žen by se při odměňování podle socialistických principů plat minimálně zdvojnásobil. Další čtvrtině by vzrostl příjem zhruba o 50 procent a dokonce i u horní čtvrtiny zaměstnaných žen by pravděpodobně došlo ve většině případů k podstatnému vzrůstu platů. Je zřejmé, že pro ženy by zavedení platů podle socialistických principů založených na odpracované době znamenalo nesmírný přínos. Platí totéž i pro muže?

Obrázek 2.1 ukazuje, že ačkoli mají muži obecně asi o třetinu vyšší platy než ženy, velká většina by zavedením socialistického principu odměňování podle práce také získala. Jedinou kategorií vydělávající více než 300 £ týdně byla horní čtvrtina nemanuálně pracujících mužů. Právě to ale ukazuje, že velká většina zaměstnaných lidí je vykořisťována. To, co by získala odstraněním vykořisťování, by podstatně převýšilo případnou erozi platových diferenciálů, kterou by mohla utrpět po zavedení rovnostářského platového systému. Velmi značný přírůstek příjmů u skoro všech zaměstnaných je umožněn tím, že v socialistickém platovém systému je zrušen příjem z majetku. Zaměstnaní lidé za socialismu získávají na úkor akcionářů a jiných majetkových vlastníků.

Rovnost je efektivnější než růst

Pochopit tento bod je velmi důležité, protože se často namítá, že socialistickou redistribucí příjmů lze získat jen málo. Zastánci kapitalismu tvrdí, že

reálnou životní úroveň lidí s nízkými platy lze lépe zvyšovat cestou růstu celé ekonomiky. Při hospodářském růstu budou mít i lidé dole prospěch z bohatství, které k nim „prosákne“ shora. Čísla ale ukazují, že tento argument je falešný.

Dlouhodobý průměrný růst britské ekonomiky činí 2,5 procenta ročně. Kolik let by potřebovala žena s mediánovým platem, aby se při tomto tempu dostala na úroveň £ 300 týdně? Odpověď, kterou si můžete ověřit na své kalkulačce, zní: 30 let. To, co by za těchto podmínek trvalo větší a lepší část celého pracovního života, by socialistická redistribuce dosáhla naráz. Pracující si za socialismu mohou opravdu dopřát plodů své práce. Redistribuce jim všem přinese jednorázové zvýšení příjmů, ale protože se ekonomický růst nezastaví, budou se nadále těšit každoročnímu růstu výdělků.

Zastánci kapitalismu na to odpovídají, že nerovnost je podstatná pro hospodářský růst, protože vytváří pobídky. Jako důkaz uvádějí dopad zvýšených nerovností v Británii od poloviny 80. let. Britská vláda prohlašuje, že v důsledku politiky zaměřené na zvyšování nerovností se tempo růstu trvale zvýšilo na 3 procenta ročně. Ve skutečnosti toto období netrvalo dlouho, i když tempo růstu bylo trochu vyšší než v předchozích letech. Připusťme, že zmíněného půl procenta ročně navíc je plodem nerovnosti (a ne těžby ropy v Severním moři). Jak dlouho by trvalo, než by tato polovina procenta ročně vedla ke stejnému výsledku, jako redistribuce příjmů?

Trvalo by to 150 let. To je šest generací žen. A opomíjí se přitom fakt, že pracující ženy mívají nižší růst příjmů, než je tomu u vyšších příjmových kategorií. Je otázkou, zda by pracující ženy s mediánovými příjmy získaly byt jen část ze zmíněné poloviny procenta.

NEROVNOST PRACOVNÍ SÍLY

Dosud jsme předpokládali, že pracovní síla je v zásadě homogenní. Řekli jsme, že socialismus původně vychází z demokratického předpokladu, že lidské bytosti jsou si rovny a že podobně je třeba přistupovat i k jejich práci. Implicitně předpokládáme, že každá hodina práce vytváří stejné množství hodnoty a že všichni pracující by z toho důvodu měli být odměňováni stejnou sazbou, dejme tomu jednou pracovní poukázkou za hodinu. Ovšem i když můžeme filosofickými argumenty dokazovat, že všichni lidé jsou si rovni, nemůžeme popřít, že existují reálné rozdíly v jejich pracovních schopnostech. Prozkoumejme tedy důsledky této nerovnosti pracovní síly. Chceme zjistit, co z ní vyplývá pokud jde o sociální nerovnost: musí rozdíly ve schopnostech nebo vzdělání vést ke třídním rozdílům?

Myslíme si, že nikoli. Pracující se navzájem liší přinejmenším ve dvou ohledech – co do vzdělání a přípravy, a co do „osobních kvalit“ jako je ochota tvrdě pracovat, schopnost spolupracovat s kolegy atd. Z těchto dvou aspek-

tů vyplývají dva problémy. Jednak jde o to, zda mají být lépe placeni lidé s většinou schopnostmi a dovednostmi. Druhou otázkou je, zda nebude každá socialistická ekonomika, bez ohledu na veškerou svoji filosofii lidské rovnosti, nakonec nucena respektovat různé typy pracovní síly při plánování a rozdělování. Těmito dvěma otázkami se nyní budeme zabývat.

Platové diferenciály za vzdělání a schopnosti?

Prozkoumejme nejdřív vzájemný vztah mezi úrovní vzdělání nebo schopností a individuální odměnou za práci. V kapitalismu jsou relativně dovednější nebo vzdělanější pracovníci celkově placeni lépe. Z jakého důvodu? Do jaké míry to má platit také v socialistické ekonomice?

Jedno obecně přijímané vysvětlení, které zdůvodňuje přinejmenším část tohoto přídatku k platu, říká, že jde o náhradu za výdaje na vzdělání nebo školení a za ušlý výdělek. Rozsah, v jakém si pracující v kapitalistických ekonomikách musí sami financovat vlastní vzdělání je různý, ale prvek ušlého výdělku zde vystupuje v každém případě vzhledem k tomu, že lidé, kteří po skončení základního vzdělání nastupují přímo do zaměstnání, mohou vydělat ze začátku více, než kolik dostanou v průběhu dalšího vzdělávání. Aby byla vytvořena dostatečná nabídka vzdělané pracovní síly, musí být vzdělanější pracovníci po nástupu do práce zaplacení lépe, uzavírá tento druh argumentace.

Jak je ale realistický? Znamená studentské živobytí opravdu „sebeobětování“ ve srovnání s někým, kdo po skončení školy pracuje na stavbě? Ve srovnání s většinou dělnického dorostu mají studenti snadný život. Mají čistou práci, která není příliš náročná, dobrá společenská zařízení a bohatý kulturní život. Vyžaduje vůbec takový způsob života finanční náhradu v pozdějším životě?

I kdyby tato argumentace ve prospěch náhrady přesně odrážela realitu kapitalistických zemí, neznamená to, že by odborní pracovníci měli mít nárok na stejné platové diferenciály také v socialistickém systému. Náklady na vzdělání a odbornou přípravu v tomto případě plně ponese stát. Nejenže bude vzdělání bezplatné, jak tomu doposud bylo v Británii, ale studenti mohou po dobu studia pobírat řádnou mzdu. Studium je plnohodnotná a společensky nutná forma práce. Jako svůj „výstup“ vytváří kvalifikovanou pracovní sílu a podle toho musí být také odměňována. U studentů tedy nemusí docházet k žádným individuálním výdajům nebo ztrátě výdělku, který by vyžadoval nějakou náhradu.

V současné společnosti znemožňuje třídní systém značné části obyvatelstva, aby vůbec dosáhla svého plného potenciálu. V dělnických sídlištích vyrůstají děti beztoho, že by si vůbec uvědomily možnosti, které jim vzdělání nabízí. Jejich životní aspirace jsou omezovány od nejužlejšího věku. Většina

předpokládá – s určitou dávkou realismu –, že jedinou perspektivou je pro ně nekvalifikovaná práce, a k čemu je u ní vzdělání?

Něco z toho je pouhým odrazem pracovních možností rodičů, jak je vnímají jejich děti, a tyto možnosti se ovšem samy od sebe nezmění, i kdyby společenská revoluce zavedla rovné platy. Stejně odměňování nezvýší vzdělanostní a kulturní úroveň lidí z jednoho dne na druhý; ale demokratický princip, který stojí za ním, bude pracovat tímto směrem dlouhodobě. Rovné platy jsou morálním postulátem, který říká, že daný člověk má stejnou hodnotu, jako kdokoli jiný. Říká: „Občané, v očích společnosti jste si všichni navzájem rovni; můžete dělat různé věci, ale už nejste rozděleni na vyšší a nižší třídy.“ Prohlášení o rovném přístupu ke vzdělání jsou prázdné řeči, pokud vám tvrdá ekonomická realita připomíná, že vás společnost považuje za méněcenného. Vedle své kupní síly je plat také symbolem sociálního postavení; vyrovnání platů pak vyvolá revoluci sebedůvěry. Větší míra pohodlí a bezpečnosti masy příslušníků pracující třídy bude doprovázena zvýšením životních očekávání jich samotných i jejich dětí.

Pokud společnost oceňuje lidi stejně v peněžním vyjádření, vybízí je k tomu, aby aspirovali na rovnost také co do vzdělání a kultury. Vzdělání je obohacením, které překračuje peněžní hranice, i když je zatím přístup ke vzdělání vázán na peníze. Jakmile příslušníci pracující třídy dosáhnou ekonomické rovnosti, získají potřebnou sebedůvěru, aby usilovali pro sebe a své děti o rovnost také v oblasti kultury a vzdělání. V tomto procesu se uvolní obrovský ekonomický potenciál. Lidská tvořivost a vynalézavost je našim nejhlubším zdrojem – rozvíjejte ji pomocí vzdělávání a výsledkem bude hospodářský pokrok.

Nedostatek pracovních sil konkrétního typu

Kromě všeobecné tendence k lepšímu odměňování z titulu vzdělání dochází občas v podmínkách kapitalismu k dočasnému zvyšování platů u specifických profesí (nikoli nutně s nejvyšším vzděláním) z důvodu jejich nedostatku na trhu práce. Tyto příplatky jsou vlastně ‘rentou’ plynoucí ze vzácnosti zdroje.

Termín ‘renta’ používáme jako analogii k rentám vybíraným z půdy. V ekonomii je výraz ‘renta’ metaforou označující monopolní cenu, kterou může požadovat vlastník nějakého vzácného zdroje. Podstatu renty vystihuje rada Marka Twaina: ‘Investujte do půdy. Už ji přestali vyrábět’. Protože půdy je nedostatek a protože je v soukromém vlastnictví, majitelé mohou od lidí, kteří ji potřebují k hospodaření nebo bydlení, vymáhat zvláštní poplatky. Pokud existuje vzhledem k poptávce nedostatečná nabídka nějaké specifické dovednosti nebo kvalifikace, lidé, kteří ji mají, se podobají majitelům půdy.

Ekonomika nemůže bez jejich dovednosti existovat, takže mohou za svou práci požadovat příplatek.

Za určitých okolností může tento příplatek přitáhnout do nedostatkového oboru nové pracovníky. V jiných případech může platové zvýhodnění přetrvávat. Pro vstup do profese mohou existovat určité překážky. Sdružení amerických lékařů (The American Medical Association) má značný vliv na lékařské školství vychovávající nové lékaře a na pravidla platící pro imigraci lékařů z ciziny, a toto své postavení využívá ke kontrole počtu nových příchozích do oboru. To umožňuje lékařům, aby si účtovali vyšší odměny.

K nedostatku specifických dovedností při dané poptávce může samozřejmě docházet i v socialistické ekonomice a proto v ní musí existovat mechanismus, který zvýší nabídku. V socialistickém systému vzdělávání, zvyšování kvalifikace a rozmisťování pracovníků by mělo být snazší jak předvídaní potenciálního nedostatku pracovních sil, tak získávání zájemců o potřebné specializace příslibem většího výběru pracovních projektů, pokud se vydají na požadovanou profesní dráhu. Pokud toto opatření nezajistí dostatečný příliv nových lidí do příslušné profese, pak bude třeba sáhnout buď k řízení pracovních sil nebo k vyplácení 'renty' nad základní sazbu v pracovních poukázkách.

Termín řízení pracovních sil zní drakonicky, a tuto představu dotvrdilo využívání nucené práce na stavbách v Sovětském svazu ve 30. a 40. letech minulého století (i když široké využívání nucené práce šlo ruku v ruce s růstem mzdových diferencíálů a pobídek, které měly přesvědčit lidi, aby dobrovolně přecházeli do nových průmyslových profesí). Jak mzdové pobídky, tak řízení pracovních sil byly motivovány toutéž potřebou realokace pracovní síly v období rychlé industrializace. Obě opatření byla nepopulární, takže se Chruščovova vláda v podstatě vzdala řízení pracovních sil a podstatně omezila mzdové rozdíly. Toto omezování mzdových diferencíálů pokračovalo i za Brežněva (viz Lane, *David Soviet Economy and Society*, New York: New York University Press, 1985).

V socialistické společnosti budou asi lidé vždy nelibě nést pokyn, aby přijali nějaké konkrétní zaměstnání nebo vyplácení velkých mzdových diferencíálů. Občané socialistické země mají sklony k silnému rovnostářskému cítění. Dokazuje to také všeobecný odpor, který v Rusku údajně vyvolávají vyšší příjmy členů nových družstev.

Řízení pracovních sil v jemnější podobě je každodenní praxí kapitalistických zemí. Pracující ze severní Anglie musí jezdit za prací do Londýna a své rodiny vidí pouze o víkendech. Pracovní úřady mají pokyn, aby odebíraly podpory lidem, kteří odmítnou nabízenou práci. Neřká se tomu sice řízení pracovních sil, ale výsledek je stejný: člověk zjistí, že nemá jinou možnost, než přijmout konkrétní nabídku práce. K tomuto skrytému donucování do-

chází vždy, když je nedostatek pracovních míst. Nezaměstnanost vás pak přinutí vzít to, co se nabízí. Staré sovětské techniky zvláštních mzdových příplatků a otevřeného řízení pracovní síly byly nutné vzhledem k plné zaměstnanosti. Když za Brežněva tato opatření neexistovala, lidé měli tendenci k častému střídání zaměstnání, takže podniky měly potíže s udržováním stabilního kádru pracovníků. Podobná situace existovala ve Velké Británii v 60. letech minulého století, když byla velmi nízká nezaměstnanost. Pokud je víc pracovních míst než pracovníků, někteří zaměstnavatelé jsou ochotni vyplácet pobídky, aby odlákali lidi z jejich dosavadních zaměstnání. Odbornosti, kterých je zvlášť velký nedostatek, budou mít zvlášť vysoký kurs. Pokud k tomu dojde v kapitalistické zemi a některé skupiny manuálních pracovníků začnou dostávat plat na úrovni odborníků, vyvolá to na krátkou dobu mediální senzaci.

Hospodářský plán v socialistické ekonomice by měl být vypracován tak, aby plně využil existující zdroje pracovní síly bez převisu poptávky nebo nabídky. Nicméně celková rovnováha mezi nabídkou pracovní síly a poptávkou po ní neřeší problém případného deficitu konkrétních odborností. Předpokládejme, že je nedostatek elektrikářů. Jestliže je důvodem nedostatek školicích zařízení pro jejich přípravu, potom zvýšení platů elektrikářů problém nevyřeší. Zapotřebí je rozšíření příslušných výukových programů. Dále předpokládejme, že je nedostatek hloubkových potápěčů. V průmyslové škole pro podmořské technologie v Aberdeenu jsou sice volná místa, není ale dost zájemců. Život potápěče samozřejmě přitahuje některé lidi s dobrodružnou povahou, ale jiní o něj nemají zájem, protože se bojí nebezpečí a obtížnosti tohoto zaměstnání. Co dělat v takové situaci?

V tržní ekonomice je odpověď jednoduchá. Zaplaťte potápěčům více, než činí mzda průměrného manuálního pracovníka. Pak najdete lidi, kteří za tyto peníze navíc budou ochotni riskovat. Je to ale uspokojivá odpověď? Alternativním přístupem může být přijetí faktu, že jen málo lidí je ochotno riskovat život při práci pod vodou, a pozastavit další rozvoj těžby ropy z mořského dna do doby, než budou pro tuto práci k dispozici automatické stroje.

Potápěči jsou krajní případ. Zůstává však fakt, že existují i méně příjemné práce. Socialistická společnost se musí rozhodnout, zda bude tento problém řešit zlepšováním podmínek a kvality práce, nebo vyplácením pobídek lidem, kteří dělají nepříjemnou práci. Jestliže je celá ekonomika založena na pracovních penězích, pak vyplácení pobídek znamená určité riziko. Je nebezpečí, že pokud budou někteří lidé dostávat za každou odpracovanou hodinu dvě hodinové poukázky, dojde k devaluaci „hodiny“. Pobídkové platby půjdou na úkor ostatních, kterým se sníží výdělek. Aby se zabránilo inflaci a veřejnost získala určitou kontrolu nad mzdovými diferencíály, bude je třeba „financovat“ z obecných daňových příjmů.

Je možné, že „nedostatková renta“ bude mít širší využití. Socialistická ekonomika musí zajistit, aby její investice do kvalifikované práce nevyšly nazmar buď emigrací odborníků nebo tím, že odborníci budou věnovat svou energii lépe placené „neoficiální“ činnosti. Pokud necháme stranou morální tlak, který předpokládáme, ale který nemusí stačit, existují pouze dvě metody, jak zajistit, aby kvalifikovaní pracovníci trvale pracovali podle původního záměru – dohled nebo přiměřené odměňování. Nerovnost příjmů je nežádoucí, ale stejně nežádoucí je rozsáhlé donucování, takže existuje pragmatický důvod pro vyplácení určité „renty“ v těch případech, kdy státu hrozí, že plánovací systém přijde o některé typy pracovní síly.

Platové diferenciály za „osobní kvality“?

V každé dané vrstvě pracujících definované úrovni a formou jejich vzdělání přetrvávají zřetelné rozdíly co do schopností, energie, ochoty ke spolupráci atd. Mají se tyto rozdíly promítat do mzdových diferenciálů?

Předtím, než se pokusíme o odpověď, zvažme širší souvislosti této otázky. Dotýkáme se zde problému dobývání nadproduktu za socialistických podmínek. Výrazem „nadprodukt“ míníme přebytek produkce přesahující množství potřebné pro obživu samotných pracujících. V kapitalistické ekonomice tento přebytek vystupuje v podobě výtěžku vykořisťování: zisku, úroku a renty.

Kategorii vykořisťování nelze použít v socialistické ekonomice, kde se o nakládání s nadproduktem rozhoduje demokraticky. Přesto zde ale existuje nutnost zajistit „dobývání“ nadproduktu od produktivních pracujících, aby se zajistila spotřeba neproduktivních obyvatel (vojáků, důchodců, dětí, nemocných atd.) a také akumulace výrobních prostředků. V námi navrhovaném systému se toho dosahuje z formálního hlediska zdaněním pracovních příjmů a vybíráním pozemkové renty (tj. z těchto „příjmů“ státu se „financují“ transfery neproduktivním obyvatelům, do sociálního zabezpečení a na akumulaci, což se dále rozebírá v kapitole 7). Existence takového formálního mechanismu ale vůbec nezaručuje, že se potřebný přebytek opravdu vyprodukuje; jde především o to, aby pracující byli dostatečně pilní a produktivní (nebo pokud se rozhodnou pro nižší produktivitu, aby se odpovídajícím způsobem omezila jejich osobní spotřeba). Jakými metodami to lze zajistit?

Pro srovnání uvažujeme o situaci v kapitalistické ekonomice. Imperativ vytváření nadproduktu zde nabývá formu nutnosti, aby firma vytvářela zisk. Pobídkové nebo donucovací mechanismy, které zajišťují dosažení úrovně produktivity potřebné pro vytváření zisku, jsou dobře známé. Pracovník uzavírá pracovní smlouvu obsahující buď implicitně nebo explicitně princip minimálního přijatelného výkonu; tato smlouva je pak vymáhána těmi, kdo v podniku provádějí dohled (manažeři, mistři atd.), vymáhání má oporu v konečné sankci propuštění zaměstnance, pokud by neplnil požadované výkon-

nostní normy, nebo by jinak nebyl dostatečně poslušný. Síla této sankce propuštění samozřejmě do značné míry závisí na podmínkách, na které jednotlivá firma nemá vliv, především na celkovém stavu nezaměstnanosti v ekonomice a úrovni zajištěných příjmů nezaměstnaných pracovníků. Kromě této „negativní“ kontroly pracovní síly má podnik určité pozitivní nástroje, jak zvyšovat produktivitu: prémie a platové stupnice, možnost povýšení, veřejné ocenění vynikajících individuálních výkonů a vytváření prostředí, v němž pracující cítí, že jejich zlepšovací návrhy budou vítány a odměňovány. Míra, v jaké kapitalistické podniky využívají tyto „osvícenější“ strategie, je ovšem velmi rozdílná.

V socialistické ekonomice je sankce nezaměstnanosti zcela úmyslně zrušena. V čem dalším se ještě liší situace od kapitalismu?

Mohli bychom argumentovat tím, že socialismus bude vytvářet příznivé celkové společenské podmínky po vytváření přebytku, pokud budou pracující cítit, že pracují „pro dobro všech“ a ne pro zisky svého „šéfa“. Bylo by ovšem naivní předpokládat, že se tím vyřeší všechny problémy. Kromě širokého využívání strategií „osvícených“ kapitalistických podniků (veřejné ocenění vynikajících výsledků pracujících, vytváření demokratického pracovního prostředí) může přetrvávat i potřeba určité vazby individuální odměny na produktivitu. Pokud se lidé domnívají, že vydávají úsilí nad obvyklou míru „pro nic“, nebo že jejich kolega zahálí na úkor svých spolupracovníků, mohou vznikat morální problémy.

Jedním ze způsobů, jak vázat odměňování na úsilí, je systém hodnocení pracovního úsilí zavedený v celé ekonomice. Mohou například existovat tři stupně úsilí, A, B a C, kde práce stupně B představuje průměrnou produktivitu, A nadprůměrnou a C podprůměrnou. Noví pracovníci mohou začínat na stupni B; po nějaké době se vyhodnotí jejich výkonnost (buď na vlastní žádost nebo na podnět projektu, pro který pracují) s možností přesunu na stupeň A nebo C. Je třeba si uvědomit, že tyto stupně nemají nic společného s úrovní vzdělání nebo dovedností, ale týkají se výlučně produktivity pracujícího ve vztahu k průměru jeho oboru nebo profese.

Pro účely plánování se k těmto stupňům práce přiřadí různá úroveň „tvůřivé hodnoty“. Těmto diferenciálům produktivity budou odpovídat také mzdové sazby: pracovníci „B“ dostanou za hodinu jednu pracovní poukázku, pracovníci „A“ o něco víc, pracovníci „C“ o něco méně. Vzájemný poměr jednotlivých mzdových sazeb bude stanoven takovým způsobem, aby byl celkový objem vydaných pracovních poukázek rovný celkovému počtu odpracovaných hodin. Přesné hodnoty příslušných koeficientů budou automaticky určovat počítače na základě celkového počtu lidí v jednotlivých stupních.

Příslušnost ke stupni „C“ nemusí pro pracujícího znamenat žádné stigma: prostě se rozhodl pracovat poněkud volnějším tempem a přijímá odpovídající, o něco nižší úroveň spotřeby. Ne každý se musí stát stachanovcem a méně produktivním pracovníkům není důvod cokoli vytýkat, pokud ze sebe nedělají něco jiného. Tímto způsobem se ovšem oceňují a dále stimulují výsoce výkonní pracovníci a současně plánovači získávají přesnější údaje o distribuci společenské práce.

KVALIFIKOVANÁ PRÁCE JAKO „VYPRODUKOVANÝ VSTUP“

Jak jsme uvedli výše, pracující mohou být rozděleni do skupin s rozdílnou produktivitou a toto rozdělení lze využít i pro účely plánování. Plánovači pak budou například vědět, že daný projekt vyžadující 1000 člověkohodin práce s průměrnou produktivitou bude vyžadovat dejme tomu pouze 800 člověkohodin práce stupně A. V souvislosti s tím vzniká nyní otázka, zda mají plánovači brát v úvahu také existenci různých stupňů kvalifikace, a pokud ano, jak to všechno zorganizovat.

Problém diferenciacie práce podle kvalifikace je důležitý v krátkodobé až střednědobé perspektivě, kde jej nelze nijak obejít. Kvalifikace důlního inženýra, chirurga a počítačového programátora je navzájem nezaměnitelná. Z toho vyplývá, že v uvedeném časovém horizontu nemohou plánovači jednoduše uvažovat o alokaci „práce“ jako takové, ale musí brát v úvahu omezení plynoucí z dostupnosti konkrétních kvalifikací. Z toho plyne, že je třeba vést podrobné záznamy o počtech lidí s kvalifikací pro jednotlivé speciální obory. Co se pak ale stane s celou koncepcí pracovní hodnoty a s používáním odpracované doby jako účetní jednotky?

Je pravda, že v dlouhodobé perspektivě lze pracující přeškolit a že podle „demokratického“ předpokladu socialismu je – s výjimkou jistých krajně náročných úkolů a některých zdravotně poškozených jednotlivců – skoro každý člověk schopen dělat skoro cokoli. Z hlediska dlouhodobého plánování nezáleží na současné dostupnosti konkrétních typů kvalifikované pracovní síly, ale na nákladech na vyprodukování těchto kvalifikací. Tak, jako lze vypočítat hodnotu strojů na základě množství pracovní doby nutné pro jejich výrobu, lze pro účely dlouhodobého plánování vypočítat i hodnotu kvalifikace lidí.

Můžeme si představit, že bude zavedena základní úroveň všeobecného vzdělání: pracovníci s touto úrovní vzdělání budou považováni za „prostou pracovní sílu“, přičemž práce lidí, kteří navíc získali speciální vzdělání, se bude považovat za „vyprodukovaný vstup“ podobně, jak je tomu u jiných výrobních prostředků. Tuto koncepci kvalifikované práce jako vyprodukovaného vstupu lze ilustrovat následujícím příkladem.

Předpokládejme, že pokud se někdo chce stát kvalifikovaným technikem, musí studovat po ukončení základního vzdělání ještě další čtyři roky. Tento

čtyřletý proces produkce kvalifikované technické pracovní síly vyžaduje řadu různých pracovních vstupů. Prvním z nich je práce samotného studenta – účast na výuce, studium v knihovně, laboratorní práce atd. Jak již bylo řečeno, to vše se považuje za plnohodnotnou produktivní práci s příslušnou odměnou. Započítává se jako „prostý pracovní vstup“. Dále je zde práce učitelů, která je rozložena na celkový počet studentů školy. V tomto případě jde o kvalifikovaný pracovní vstup. Třetí součástí je „režijní“ práce spojená se vzděláváním (knihovníci, technici, úředníci). V tomto případě může jít o směs kvalifikované a prosté práce.³⁷

Tento příklad ukazuje, že obecně vzato produkce kvalifikované pracovní síly vyžaduje vstupy jak prosté, tak kvalifikované pracovní síly. Měření běžného vstupu prosté pracovní síly je v principu zcela jednoduché. Obtížnější otázkou je, jak se vyrovnáme se vstupy kvalifikované pracovní síly. Pokud kvalifikovaná práce v sobě zahrnuje dřívější pracovní vstupy, můžeme to zohlednit pomocí určitého násobku prosté práce. Jak ale určit tento koeficient?

Stejná otázka vzniká při vyhodnocování kvalifikovaných vstupů (např. výuky) do produkce kvalifikované pracovní síly, a také v následném ohodnocování práce kvalifikovaného technika. Oba aspekty probereme společně v následující diskusi a v dodatku této kapitoly. Vyjdeme přitom ze zjednodušujícího předpokladu, že všechny „kvalifikované“ pracovní síly vyžadují pro svou produkci stejné množství pracovních vstupů.

Pomožme si analogií s neživotnými výrobními prostředky. Standardní metoda kvantifikace obsahu práce, který „přechází“ z těchto výrobních prostředků do produktu spočívá v „rozložení“ práce obsažené ve výrobních prostředcích na celkový objem výstupů, na nichž se tyto prostředky podílejí. Jestliže například stroj ztělesňující 1000 pracovních hodin se využije až do úplného opotřebení při výrobě jednoho milionů produktů typu X, potom lze říci, že se ze stroje přenáší na každý jednotlivý výrobek X $1000/1000000 = 0,001$ hodiny práce. Abychom šli ve výpočtech ještě o krok dále, předpokládejme, že náš stroj vyrábí tempem 100 výrobků X za jednu hodinu. Z toho plyne, že stroj „předá“ za hodinu svého provozu $100 \times 0,001 = 0,1$ hodiny práce, která je v něm ztělesněna.

Vraťme se nyní k našemu kvalifikovanému technikovi a použijme stejný princip. Předpokládejme, že po dokončení studia pracuje 35 hodin týdně a 45 týdnů za rok, tj. 1575 hodin ročně. Předpokládejme navíc, že „odpisový horizont“ jeho technické kvalifikace je 10 let. (To znamená, že po uplynutí této doby bude potřebovat nebo mu vznikne nárok na další řádné studium za úče-

³⁷ Připomínáme, že práce potřebná k zajištění živobytí studenta není součástí nákladů na produkci kvalifikované pracovní síly. Tuto práci musí někdo vykonat, ať se studuje nebo ne.

lem aktualizace znalostí a dovedností nebo rekvalifikace.) Za zmíněných 10 let odpracuje 1575x10 hodin, takže jeho koeficient přenosu ztělesněné práce za tuto odpracovanou dobu určíme tak, že vydělíme celkový pracovní obsah jeho vzdělání číslem 15 750.

V dodatku k této kapitole ukážeme, jak lze stanovit celkový pracovní obsah kvalifikované pracovní síly s použitím prosté práce jako účetní jednotky. Podle těchto výpočtu může mít „koeficient přenosu“ přibližnou hodnotu

0,50 při odpisovém horizontu 10 let,
0,33 při odpisovém horizontu 15 let,
0,25 při odpisovém horizontu 20 let.

To například znamená, že náš technik, jehož kvalifikace bude odepsána v horizontu 15 let, přenáší za každou jím odpracovanou hodinu 0,33 hodiny práce ztělesněné v jeho kvalifikaci. Na rozdíl od stroje, který přenáší pouze minulou ztělesněnou práci, náš technik sám za každou hodinu odpracuje právě jednu hodinu. Jeho celkový přímý a nepřímý přínos činí 1,33 hodiny za hodinu, tedy 1,33-násobek sazby za prostou práci. Jinými slovy, jestliže plánovači uvažují při tvorbě dlouhodobého pracovního plánu o využití milionu hodin kvalifikované technické práce, musí je vzít v úvahu tak, že započítají 1.33 milionu hodin prosté práce.

Tím nechceme říci, že jestliže kvalifikovaný pracovník stojí společnost o třetinu více než pracovník s průměrnou kvalifikací, měl by mít také o třetinu vyšší plat. Zmíněná třetina navíc představuje dodatečné společenské náklady na využívání kvalifikované pracovní síly. Společnost už zaplatila tuto „třetinu navíc“ tím, že uhradila náklady na pracovníkovo vzdělání, takže nevzniká žádný důvod, aby dostával něco navíc také jednotlivec. I když tedy koeficient kvalifikované práce nemá žádný dopad na osobní příjem, je důležitý pro stanovení skutečných společenských nákladů na jednotlivé projekty. Úkol, který vyžaduje kvalifikovanou pracovní sílu, je pro společnost nákladnější, i když jsou kvalifikovaní pracovníci placeni stejně jako nekvalifikovaní.

SROVNÁNÍ S HISTORICKY EXISTUJÍCÍM SOCIALISMEM

V závěru této kapitoly považujeme za účelné srovnat marxovský model s tím, co bylo uskutečněno v socialistických zemích. Podle našich znalostí byly jediným případem aplikace marxovských principů v těchto zemích čínské lidové komuny v 60. a 70. letech 20. století. Tam byly statky přidělovány na základě systému pracovních bodů. Zaznamenával se počet hodin odpracovaných členy komuny v průběhu roku a podle toho se stanovil jejich podíl na sklizni. Je možné, že se tento princip aplikoval i v jiných socialistických zemích, my však o tom nevíme.

Socialistické země si vcelku podržely peníze. Vydávaly papírové peníze i mince, které přicházely do oběhu. Tyto peníze se používaly v pěti odlišných formách oběhu:

1. Směna mezi socialistickými státními podniky. Důvodem byla relativní nezávislost provozu a řízení státních podniků.
2. Směna mezi sektorem kolektivního zemědělství a státem.
3. Směna mezi kolektivními farmami a pracujícími v městech na trzích pro zemědělské produkty.
4. Prodej produktů rodinných farem pracujícím v městech, jehož základem byla pokračující produkce na rodinných záhumencích.
5. Směna mezi státními maloobchodními organizacemi a zaměstnanci státních podniků.

Často se argumentuje, že v prvním případě nejde o peníze, protože nedochází ke změně vlastnictví. Pokud podnik A dodá nějaké statky podniku B, nedojde ke skutečné změně vlastnictví, ani když podnik B za ně zaplatí, protože oba podniky jsou ve vlastnictví státu.³⁸ Na tomto tvrzení je něco pravdy, protože většina dodávek probíhá podle plánu, ale zmíněná racionalizace je správná pouze zčásti. Pokud nedochází k žádné reálné změně vlastnictví, proč by mělo docházet byť jen k nominální peněžní směně?

Pokud by byla výroba socializována přímo, nebyl by žádný důvod k tomu, aby podnik B platil podniku A za dodané statky. Namísto toho by jednotka B – dejme tomu nemocnice – mohla dostat rozpočet v objemu x hodin práce. Z tohoto rozpočtu by se čerpala veškerá práce, kterou v dané jednotce vykonávají ošetřovatelky, pracovníci úklidu a lékaři. Z rozpočtu by se odpisovaly také veškeré léky, strava a zdravotnické potřeby dodávané jednotce z veřejně vlastněných farmaceutických závodů atd. Nechozí by ale k žádným peněžním platbám nemocnice jejím pracovníkům nebo dodavatelům. Pracovníci by za vykonanou práci dostali od státu nebo komuny příslušné pracovní kredity a farmaceutické podniky by nepotřebovaly žádné „platby“, protože by měly své vlastní rozpočty pracovní doby.

Zárodky tohoto systému nacházíme v britské Národní zdravotní službě, kde před reorganizací provedenou konzervativci nemocnice neplatily za služby jako jsou laboratorní a rentgenová vyšetření, pokud byly poskytnuty v rámci téhož zdravotního úřadu (Health Board).

Ve srovnání s tím si průmyslová odvětví v socialistických ekonomikách podržela zbožní formu v mnohem větším rozsahu, než bylo podle všeho nutné při existujících socialistických vlastnických vztazích. Stalin argumen-

³⁸ Otázky související s majetkovými vztahy, kterých se dotýkáme v několika následujících odstavcích, se podrobněji rozebírají v kapitole 14.

toval³⁹ tím, že nutnost pokračování zbožní formy vyplývala z jiných typů směny, zejména ze směny mezi kolchozy a státem. Tak tomu mohlo být na začátku, ale v některých socialistických zemích – připomenout lze zejména Bulharsko – kolektivní zemědělství zcela ztratilo svou nezávislost na státu už koncem 60. let minulého století. Používání peněz však ve všech případech přetrvalo. Pokud by v ekonomice jako celku převládalo účetnictví založené na pracovní hodnotě, dalo by se uvažovat o přechodných formách zemědělské výroby, při kterých by zemědělské družstvo dostávalo kredity za průměrný pracovní obsah dodávaných produktů. Tím by práce v zemědělském družstvu sice ještě zůstala jeden krok před stadiem přímé společenské práce, byla by však v souladu s požadavkem odstranění peněz.

Klíčový význam má koncový směnný systém – trh spotřebního zboží. Právě zde zásadní třídní protiklady znemožnily dokončení marxovského socialistického programu. Marxův pohled na socialismus byl totiž radikálně rovnostářský. Neměl existovat jiný zdroj příjmu než práce a s veškerou prací se mělo nakládat stejně. Přechod do tohoto stadia by vyžadoval odstranění všech požitků a výhod, kterým se těšila byrokracie. Marxovský program byl neslučitelný s udržením jakékoli elitní vrstvy. Marx nadšeně schvaloval princip zavedený Pařížskou komunou, podle něhož funkcionáři neměli dostávat víc, než činil průměrný dělnický plat.⁴⁰ V nedávnější době se proti takovým výhodám stavěl Mao a čínská levice, která zdůrazňovala, že Čínu čeká ještě dlouhá cesta k vytvoření socialistického systému rozdělování a že osmistupňová tarifní platová stupnice zůstává překážkou socialismu.

Čína byla výjimečná v tom, že zrušení buržoazního systému pracovních diferenciálů se stalo žhavým politickým problémem. Byla to jedna z klíčových otázek kulturní revoluce. Vzhledem k porážce levice v Číně a hegemonii Tengovy linie se další pokrok směrem k realizaci marxistického programu stal nemožným. Ve většině ostatních socialistických zemí se otázka přechodu k platům založeným na odpracované době vůbec nedostala na pořad dne.

Socialističtí politikové, ať na Východě nebo na Západě, mají jen vzácně zájem na dosažení skutečné rovnosti. Staví se sice proti extrémnímu bohatství, ale jsou za zachování určité úrovně rozdílnosti. Je mnohem snadnější zdůvodňovat ideologicky diferenciály, pokud se všechno vyjadřuje penězi. Pokud je účetnictví založeno na odpracované době, pak se podvod se zvýhodňováním odborníků stane o něco nápadnější. Proč by měla sekretářka dostat z každé odpracované hodiny zaplacenou pouze 30 minut, když profesionálové

ve vedlejší kanceláři dostanou za každou hodinu práce zaplacenou dvěma hodinami?

Sekretářky a uklízečky by zakrátko začaly říkat: „Moment, co je to za socialismus, když každý z vás v něm má čtyřikrát větší hodnotu, než my?“ Ke slovu by přišly notoricky známé proletářské rovnostářské tendence (pro některé lidi tak primitivní a zjednodušující), demokratický cit ležící v srdci každého revolučního proletářského hnutí. Koncem 19. století se tvrdilo, že práce všech lidí má stejnou hodnotu, stalo vůdčí doktrínou tehdejší sociální demokracie. Zatímco buržoazní demokracie hlásala, že „všichni lidé jsou si navzájem rovni“, ovšem s dodatkem „před zákonem“, sociální demokracie šla dál a požadovala skutečnou ekonomickou rovnost. Čím bylo pro buržoazní demokracii rovné hlasovací právo, tím byla pro proletariát rovnost práce. Nepřátelé politické demokracie jako jsou např. běloši v Jižní Africe nesouhlasí s doktrínou „jeden člověk – jeden hlas“, protože údajně ignoruje přirozenou nerovnost mezi lidmi. Je vůbec možné srovnávat civilizovaného bělocha s negrem, který právě vyšel z buše? Nepřátelé ekonomické demokracie nesouhlasí s marxistickou teorií pracovní hodnoty, protože falešně homogenizuje lidi. Jak řekl jednomu z nás hostující čínský student: jak by on s tolika lety vzdělání neměl platit za víc, než nevědomý a opilý dělník?

Je pravda, že lidé jsou různí. Práce vysokoškolského profesora se liší od práce nádeníka. Kultura Búrů je jiná než kultura Zulů. Muž je jiný než žena. Pro ty, kdo se nacházejí na vrcholu pyramidy, tyto rozdíly opravňují platové diferenciály. Zdola ale věci vypadají jinak.

DODATEK: NÁZORNÝ PŘÍKLAD VÝPOČTU KOEFICIENTU KVALIFIKOVANÉ PRÁCE

V tomto dodatku podrobněji vysvětlíme výpočet koeficientu kvalifikované práce, o němž jsme hovořili v textu kapitoly. Nejdřív ukážeme výpočet celkového obsahu práce ztělesněného v kvalifikované pracovní síle.

1. Ze strany studenta. Předpokládejme 4 roky studia při 40 hodinách týdně a 45 týdnech za rok. Celkem 7200 hodin
2. Společná výuka. Předpokládejme 15 hodin týdně, 35 týdnů za rok, učitel pracuje se studijní skupinou o průměrné velikosti 30 osob (průměr z větších přednáškových skupin a menších laboratorních cvičení, seminářů atd.), na kterou se jeho práce rozděluje rovnoměrně. Celkem připadá na jednoho studenta 70 hodin.
3. Individuální vedení a konzultace. Předpokládejme 2 hodiny týdně a 30 týdnů za rok. Za 4 roky celkem 240 hodin.
4. Režijní náklady vzdělávání. Předpokládejme, že jejich podíl je stejný jako podíl společné výuky. Celkem 70 hodin.

³⁹ Viz Stalin, Joseph *Economic Problems of Socialism in the USSR*, New York: International Publishers, 1952.

⁴⁰ Viz Občanská válka ve Francii, v publikaci Marx, Karl *The First International and After* (Political Writings, Volume 3, ed. D. Fernbach), Hammondswoth: Penguin, 1974

Nyní se podívejme, jak se na těchto výsledných hodnotách podílí prostá a kvalifikovaná práce. Příspěvek samotného studenta je jednoduchá práce, příspěvek učitele je práce kvalifikovaná. Pro naše účely dále předpokládejme že „režijní náklady“ se skládají s prosté a kvalifikované práce v poměru 50:50. Dojdeme pak k následujícímu výsledku: celkový pracovní obsah kvalifikované pracovní síly činí přibližně 7 600 hodin (po zaokrouhlení), z čehož kvalifikovaná práce tvoří přibližně 5 procent (opět se zaokrouhlením).

Výše uvedený pracovní obsah je pouze prvním přiblížením (jak později uvidíme, je ve skutečnosti podhodnocen). Označme tuto aproximaci symbolem TH_0 . Pomocí TH_0 můžeme vypočítat v prvním přiblížení koeficient přenosu ztělesněné práce u kvalifikované pracovní síly:

$$R_0 = TH_0/AH.D,$$

kde AH představuje počet hodin odpracovaných za rok kvalifikovaným pracovníkem po získání kvalifikace a D je odpisový horizont v letech. Nyní můžeme použít R_0 k novému výpočtu celkového množství ztělesněné práce (vycházejíce z předpokladu, že koeficient přenosu u učitelů a dalších kvalifikovaných pracovníků přispívajících k produkci kvalifikované pracovní síly je stejný, jako u jejich studentů po dosažení kvalifikace). Jestliže podíl TH_0 připadající na kvalifikovanou práci označíme SP , druhá aproximace celkové ztělesněné práce je

$$(1 + R_0)SP.TH_0 + (1 - SP)TH_0 = (1 + R_0SP).TH_0.$$

Tuto novou hodnotu ovšem můžeme použít pro nový přibližný výpočet koeficientu přenosu, což umožní další upřesnění celkového počtu hodin, a stejný cyklus výpočtu lze libovolně dlouho opakovat. Výsledná postupná přiblížení celkového množství práce ztělesněné v produkci kvalifikované pracovní síly tvoří geometrickou posloupnost, jejíž n -tý člen je roven

$$[1 + R_0SP + (R_0SP)^2 + (R_0SP)^3 + \dots + (R_0SP)^n]TH_0.$$

Poroste-li n do nekonečna, bude konečná limitní hodnota celkového množství práce rovna $(1 - R_0SP)^{-1}TH_0$ a odpovídající konečný odhad koeficientu přenosu pro ztělesněnou práci bude

$$R_f = (1 - R_0SP)^{-1}TH_0/AH.D.$$

Vzhledem k tomu, že $R_0 = TH_0/AH.D$, lze R_f napsat ve tvaru

$$R_f = TH_0/(AH.D - SP.TH_0),$$

což nám umožní přímo vypočítat výsledné koeficienty přenosu. S použitím hodnot z výše uvedeného příkladu, kde $TH_0 = 7600$, $AH = 1575$ a $SP = 0,05$ zjistíme, že

$$R_f = 0,50 \text{ pro } D = 10,$$

$$R_f = 0,33 \text{ pro } D = 15,$$

$$R_f = 0,24 \text{ pro } D = 20,$$

jak je uvedeno v textu. V každém z těchto případů je koeficient kvalifikované práce roven 1 plus R_f .

KAPITOLA 3

PRÁCE, ČAS A POČÍTAČE

Roční práce každého národa je fond, který je původním zdrojem všech nutných a příjemných životních statků, jež národ za rok spotřebuje. (Adam Smith, *Bohatství národů*).

V této kapitole zdůvodňujeme tvrzení, že racionální ekonomická kalkulace by měla být založena na aritmetice času, konkrétně pracovní doby. To napomáhá nejen sociální spravedlnosti, ale také technickému pokroku. Ukážeme, že oceňování věcí na základě odpracované doby je nejen hezký nápad, ale také zcela reálná možnost, pokud využijeme moderní počítačovou techniku. Čtenáře seznámíme s některými pojmy z oblasti počítačů, které mají vztah k organizaci ekonomiky.

V předchozí kapitole jsme ukázali, že pokud by se lidem platilo pracovními penězi, takže každá odpracovaná hodina by byla zaplacená jednou hodinou pracovních peněz, bylo by zrušeno vykořisťování. Takový obrovský sociální pokrok by sám stačil ke zdůvodnění, proč by se měly pracovní peníze přijmout. Právě to bylo klasickým zdůvodněním socialismu – že zrušil otroctví práce za mzdu a vrátil pracujícím plody jejich úsilí. Taková spravedlnost a poctivá hra ovšem není jedinou předností této metody ekonomické kalkulace. Podporuje totiž také technický pokrok.

Lidský život je bohužel konečný. Množství produktů, které mohou lidé vytvořit za svůj život, a tedy také bohatství jejich společnosti závisí na tom, jak velké části svého života jsou nuceni se vzdát, aby vyráběli. Čím delší je čas a čím větší úsilí, které musí společnost vynaložit na výrobu životně nutných statků, tím je chudší a méně schopná podporovat pohodlí, umění a kulturu, které známe pod jménem civilizace. Je to tedy stále rychlejší přijímání zařízení šetřících práci a čas, co je základní příčinou rostoucího blahobytu, který zažil průmyslový svět v průběhu posledních dvou století.

ÚSPORA ČASU

Základní ekonomické oprávnění každé nové výrobní technologie spočívá v její schopnosti vyrábět věci s menším úsilím, než dřív. Pouze neustálým aplikováním podobných vynálezů v celé ekonomice můžeme získat více času, který pak věnujeme buď odpočinku, nebo uspokojování nových a rafinovanějších zálib. Socialistický výrobní technik musí neustále usilovat o úsporu času. Je to, jak řekl Adam Smith, naše „původní měna“, a každý její okamžik, který zbytečně promrháme, je navždy ztracen. Socialismus prokáže

svou nadřazenost nad kapitalismem pouze tehdy, když dokáže lépe hospodřit s časem.

V kapitalistické ekonomice jsou výrobci poháněni snahou o zisk a proto se snaží minimalizovat náklady. Součástí těchto nákladů jsou mzdy. Firmy často zavádějí nové technologie, aby snížily počet zaměstnanců a snížily náklady na pracovní sílu. Ačkoliv takové využití technologie jde často proti bezprostředním zájmům pracujících, kteří jsou na věci přímo zainteresováni a kteří přicházejí o práci, pro společnost je to koneckonců výhodné. Přínosy technologického pokroku jsou rozděleny nerovnoměrně – zaměstnavatel z nich získá víc, než zaměstnanec, ale je to koneckonců právě schopnost podporovat technologický pokrok, na níž kapitalismus zakládá svůj nárok na titul pokrokového systému. Nutnost přijímat nové technologie šetřící práci obecně uznávají také odborové svazy, které usilují pouze o regulování podmínek jejich zavádění tak, aby se členové svazů podíleli na jejich výhodách.

Je velmi naivní ta forma socialismu, která kritizuje technické změny, protože se domnívá, že způsobují nezaměstnanost. Kapitalistické ekonomiky lze v tomto ohledu reálně kritizovat za to, že zavádějí zařízení šetřící lidskou práci příliš pomalu, protože se její cena uměle udržuje na příliš nízké úrovni.

Dějepisci už dlouho dokazují, že důvodem, proč lidé v antice nedokázali vytvořit průmyslovou společnost, přes všechny vědecké poznatky Řeků a technickou zdatnost Římanů, byla instituce otroctví. Skutečnost, že veškerá průmyslová výroba byla přenechána otrokům, odrazovala od racionálních výpočtů pracovních nákladů. Otrok nebyl placen od hodiny, takže pána nic nevedlo k tomu, aby počítal, kolik hodin jeho služebník pracuje. Bez takových výpočtů bylo málo pobídek k tomu, aby se pracovní dobou šetřilo. Takže i když například Římané znali vodní kolo, nikdy neučinili krok k širokému využívání mechanické energie (White, 1962).

Kapitalismus znamenal oproti otroctví jasný pokrok. Kapitalista si kupuje práci po hodinách a nemá chuť s ní plýtvat. Provádí ergonomické studie (time and motion study), aby měl jistotu, že dobře využívá to, co koupil. Přesto ale kupuje práci lacino – kdyby tomu tak nebylo, neměl by z ní zisk. Zde je paradox: co se levně kupuje, není nikdy správně oceněno. Čím nižší jsou mzdy, tím vyšší zisk; ale když jsou mzdy nízké, zaměstnavatel si může dovolit prací mrhat. Co do racionality je kapitalista o krok před otrokářem, ale tento krok je možná malý.

Britské železnice byly technickým zázrakem. Kopce byly urovnány pomocí tunelů a zářezů, údolí překonána násypy a viadukty.

Jejich znamení na této zemi je stále vidět a stále znát
Cesta obchodu, který vytvořil obrovská bohatství
Zásobující říši, nad níž slunce nezapadalo

Která je nyní hluboko v temnotách, ale železnice je pořád zde⁴¹

... a její stopy zde nepochybně zůstanou po tisíciletí, tak jako silnice a akvadukty jiného impéria. Kopáči neboli „navigátoři“, kteří stavěli železnice, pracovali se stejnými nástroji jako římský otroci při stavbě akvaduktů. Ty byly postaveny silou svalů, krompáčem a lopatou. Velkým technickým pokrokem dvou tisíciletí se stalo kolečko, vynalezené v Číně. Angličtí navvies ho měli, otroci ne.⁴²

Železnice byla produktem strojevého věku. Stevenson nebo Brunel měli určitě dost důvtipu na to, aby zkonstruovali mechanické rypadlo poháněné parou. To je ovšem nezajímalo, protože námezdní otroci byli za babku.

Podobně ještě v dvacátém století se dělníci v britských docích dělali při vykládání lodí za pomoci techniky, která se od středověku vůbec nezměnila. Byli najímáni na den a dělali otrockou práci dokonce bez sociální jistoty, která byla spojena s otroctvím. Bylo třeba plné zaměstnanosti, silných odborů a lepších mezd, aby kapitalistická třída dospěla k přesvědčení, že stojí za to investovat do buldozerů, nakladačů a kontejnerizace.

Oba tyto příklady se týkají skupin manuálně pracujících nádeníků, tradičně nejvykořisťovanější součásti pracujících tříd. Podobné příběhy lze vyprávět o spoustě jiných oborů podnikání založených na lopotě a nízkých mzdách, jako je výroba oděvů, hraček atd. V těchto oblastech výrobní technologie stagnuje a podnětů k inovaci je málo. Můžeme vyslovit obecné pravidlo, že čím nižší jsou mzdy, tím méně je pravděpodobné, že zaměstnavatelé budou modernizovat. Lze to ilustrovat na příkladě, uvedeném v tabulce 3.1.

Tabulka 3.1.: Dva způsoby, jak vykopat příkop

metoda	Množství přímé práce	Množství ne- přímé práce	Celkové pra- covní náklady	Celkové peněžní náklady
stará	100 hod.	100 hod.	200 hod.	1053,00 £
nová	50 hod.	125 hod.	175 hod.	1091,25 £

Předpoklady:

Hodnota vytvořená prací 7,73 £ za hod.

Mzda 3,00 £ za hod.

V této tabulce jsou srovnány dva způsoby, jak vykopat rýhu napříč silnicí. U staré metody stavitel najme dva dělníky, z nichž každý odpracuje za týden 50 hodin. Kromě toho si objedná kompresor a dvě pneumatické sbíječky.

⁴¹ Gaston, P., „Navigator“, *Rum, Sodomy and the Lash* (Rum, sodomie a bič), The Pogues, Stiff Records (hudební nahrávka – pozn. překl.).

⁴² V Evropě bylo kolečko zavedeno v době nedostatku pracovních sil po „černé smrti“ (morová rána v polovině 14. století – pozn. překl.).

Dělníci s nimi vybourají vozovku a materiál pak vybírají lopatami. Opotřebením kompresoru a sbíječek včetně paliva pro motor kompresoru stojí dalších 100 hodin práce. U moderní metody si stavitel najme bagr s jedním člověkem, který zvládne celou práci za 50 hodin. V tomto případě opotřebením bagru a palivo pro něj stojí 125 hodin práce. Moderní technika potřebuje na provedení úkolu pouze 175 hodin přímé a nepřímé práce ve srovnání se 200 hodinami u staré techniky.

Předpokládejme, že tak jako v Británii roku 1987 hodina práce vytvoří zboží, které se prodá za 7,53 £ a že hodinová mzda dělníků činí 3,00 £. Když spočítáme peněžní náklady u obou způsobů, zjistíme, že situace je opačná, že stará metoda je levnější. Protože práci lze koupit levně, starší metoda s větším nárokem na práci má menší náklady. Kapitalistům se proto vyplatí plynout lidskou prací.

Dobry příklad na tuto situaci nabízí počítačový průmysl. V 50. letech 20. století IBM vyvinulo automat na výrobu počítačových pamětí. S růstem poptávky se továrny IBM stále více automatizovaly. V roce 1965 pak IBM uvedlo do provozu zcela novou linku na výrobu strojů, které měly vyrábět počítače. Uspokojit poptávku se jí však pořád nedařilo.

Vznikla zoufalá situace. Pak ale nově jmenovaný manažer v Kingstonu, který strávil několik let v Japonsku, přišel s nápadem, že na Východě lze najít dělníky natolik manuálně zručné a trpělivé, že budou schopni navíjet paměťové desky ručně. Odjel do Japonska s pytli paměťových jader, cívkami drátu a paměťovými rámečky a za deset dnů se vrátil s ručně navíjenými paměťovými deskami, které byly stejně kvalitní, jako desky navíjené automaty v kingstonském závodě. Byla to zdlouhavá a namáhavá práce, ale náklady na pracovní sílu na Východě byly tak nízké, že výrobní náklady byly ve skutečnosti nižší, než v automatizovaném závodě v Kingstonu. (Pugh et al., 1991, str. 209)

Jedním z důvodů, proč ekonomičtí reformátoři v 70. a 80. letech kritizovali strukturu cen a platů v SSSR, byla skutečnost, že nízká úroveň platů vedla ke stejnému plýtvání pracovní silou. Mzdy byly v SSSR udržovány dole a lidé dostávali podstatnou část svých příjmů ve formě silně dotovaného bydlení a veřejných služeb. Závody zaměstnávající lidi za tyto služby neplatily. Reformátoři navrhovali zvýšení cen služeb a odpovídající růst mezd, který by toto zvýšení kompenzoval. Podle jejich názoru by vyšší cena práce působila jako pobídka k inovacím.

Tento argument je správný, ale nejde dostatečně daleko. Problém spočívá v tom, že se při výpočtu nákladů vychází ze mzdy, tj. z ceny placené za práci, nikoli ze samotné pracovní doby. To znamená, že výsledek každého pokusu

o srovnání nákladů na různé techniky výroby bude ovlivněn úrovní mezd. Pokud budeme počítat v penězích, kdy náklady výroby zahrnují mzdy, pak nemůžeme dospět k měřítku ekonomické efektivity nezávislému na distribuci příjmů. Abychom se tomu vyhnuli, potřebujeme nějaké objektivní měřítko množství práce použité na výrobu věcí. To se snadno řekne, ale udělat to je těžší.

OBJEKTIVNÍ SOCIÁLNÍ ÚČETNICTVÍ

Trh poskytuje firmám informace o cenách, na kterých mohou založit své vlastní výpočty nákladů. Firmy tak získávají určitou racionální bázi k rozhodování o tom, co se zdá být nejlevnějším způsobem výroby, i když bude toto rozhodování systematicky zkresleno ve prospěch technik, které plývají prací. Jestliže chceme získat objektivnější zdroj údajů o nákladech, potřebujeme systém shromažďování dat, který nebude záviset na trhu. Právě zde nastupuje počítačová technologie. Potřebujeme počítačový informační systém, který dá výrobním technikům nezkrácené odhady potřeby pracovní síly u různých technologií.

V kapitalistických zemích se používají jako indikátor nákladů tržní ceny, které jsou ovšem do určité míry věcí libovůle. Umělec umírá v bídě. Za pár desetiletí se jeho obrazy prodávají za miliony. Trhy s cennými papíry přepadně panika. Za několik hodin klesnou ceny akcií o stovky miliard. Farmáři ničí úrodu, protože ceny jsou příliš nízké. Projděte se chudými čtvrtěmi některého britského nebo amerického města a uvidíte propadlé tváře a zakrnělé postavy lidí, pro které jsou potraviny příliš drahé.

Tržní ceny jsou hračkou v rukou nabídky a poptávky. Poptávka nezávisí na lidských potřebách, ale na schopnosti a ochetě zaplatit. To znamená, že poptávka ovlivňuje rozdělení bohatství, vrtochy a móda. Nabídka je omezena pozemějším způsobem: zdroji, které se vynakládají na výrobu věcí.

Chcete-li nové plátno od Van Gogha, potřebujete umělce osobně. Kde ho ale najdete? Nabídka originálních Van Goghů nemůže vzrůst. Jejich cena jako předmětů subjektivního rozměru nezná hranic, tak jak je nezná bláznovství a marnivost boháčů.

Nabídka rajčat závisí na lidské práci, půdě, slunci, vodě, sklenících, topném oleji atd. Náklady na jejich výrobu jsou dány stavem zemědělské technologie a cenou potřebných vstupů. Jejich nabídka podléhá objektivním omezením, což stanoví určité hranice pro jejich cenu.

Nemáme naději, že bychom někdy dokázali racionálně stanovit cenu některých Leonardových malby, ale socialistická ekonomika by měla mít k dispozici určitou objektivní míru nákladů na různé produkty. V zásadě bychom tyto náklady mohli poměřovat pomocí jakéhokoli obecně užívaného zdroje. V průmyslové ekonomice by mohlo být rozumné oceňovat zboží pomocí

energie potřebné na jeho výrobu. Takový postup by mohl být vhodný tehdy, když má společnost velké potíže se získáním energie pro své potřeby, například z ekologických důvodů. My zastáváme jako základní účetní jednotku pracovní dobu, protože si myslíme, že společnost jsou především lidé, a že přinejmenším v tomto okamžiku je způsob, jakým lidé tráví svůj život, důležitější, než jakýkoli přírodní zdroj. K ekologické argumentaci kritizující přílišné spoléhání na toto jediné měřítko se vrátíme v kapitole 5.

JAK DEFINOVAT OBJEM PRÁCE

Abychom mohli určit hodnotu věcí pomocí práce, musíme určit, kolik práce je obsaženo v tom či onom statku. Pokud chceme zjistit, kolik práce je v jednom rajském jablíčku, nestačí prostě změřit množství vteřin, které strávil farmář při jeho ošetřování a sběru. Musíme také započítat nepřímou použitou práci: práci lidí, kteří postavili skleník, v němž rajče vyrostlo, naftařů, kteří vyrobili palivo pro jeho vytápění atd. Vypadá to, že se začínáme pohybovat v začarovaném kruhu: abychom mohli určit práci obsaženou v každém statku, potřebujeme znát pracovní obsah několika dalších.

Abychom si poradili s touto komplexní vzájemnou závislostí, potřebujeme takzvanou tabulku vstupů a výstupů, která zaznamenává, jak se výstupy z jedné oborů používají jako vstupy do jiných. Příklad uvedený v tabulce 3.2. znázorňuje potravinářský podnik s produkcí 40 000 bochníků chleba týdně, který spotřebovává 2000 barelů topného oleje a zaměstnává 2000 pracovníků. Na výrobu zmíněných 2000 barelů týdně potřebuje naftařská společnost 1000 dělníků a sama spotřebovuje 500 barelů topného oleje. Čisté výstupy tohoto malého ekonomického celku činí 40 000 bochníků chleba a navíc 500 barelů topného oleje, čímž je zásobováno celkem 3000 pracujících obyvatelů.

Tabulka 3.2: Jednoduchý systém vstupů a výstupů

Odvětví	Vstupy		Brutto výstupy
	Pracující	Topný olej	
Výroba chleba	2000	2000	40 000 bochníků
Výroba topného oleje	1000	500	3 000 barelů
Celkem	3000	2500	

Netto výstupy:

Chléb 40 000 bochníků
Topný olej 500 barelů

Vztahy znázorněné v tabulce 3.2 lze použít k výpočtu obsahu práce v topném oleji a bochnících. Začneme chlebem. Chceme zjistit, kolik pra-

covní doby vyjádřené v osobách a týdnech je zapotřebí na výrobu jednoho bochníku. Jednotkou hodnoty bude práce jednoho člověka za týden, tj. člověkotýden. Z výše uvedené tabulky vyplývá:

$$\text{hodnota } 40\,000 \text{ bochníků} = 2000 \text{ člověkotýdnů} + 2000 \times \text{hodnota barelu topného oleje} \quad (3.1)$$

To znamená, že celková hodnota vyrobeného chleba se rovná přímé pracovní době v tomto odvětví plus celkové nepřímé pracovní době, která odpovídá vstupu topného oleje. Rovnici (3.1) můžeme upravit, aby dávala hodnotu jednoho chleba v člověkotýdnech:

$$\text{hodnota chleba} = (2000 + 2000 \times \text{hodnota oleje}) / 40\,000 = (1 + \text{hodnota oleje}) / 20 \quad (3.2)$$

Pokud bychom tedy znali hodnotu oleje vyjádřenou v pracovní době, mohli bychom stanovit také pracovní hodnotu chleba. Z tabulky vidíme, že

$$\text{hodnota } 3000 \text{ barelů} = 1000 \text{ člověkotýdnů} + \text{hodnota } 500 \text{ barelů} \quad (3.3)$$

Z toho plyne, že 2500 barelů má hodnotu 1000 člověkotýdnů, tj. že jeden barel má hodnotu 0,4 člověkotýdne. Pomocí (3.2) můžeme nyní určit hodnotu chleba:

$$\text{hodnota chleba} = (1,40) / 20 = 0,07 \text{ člověkotýdne}$$

Konečný výsledek tedy zní, že pracovní hodnota bochníku chleba a barelu oleje je 0,07 resp. 0,4 člověkotýdne.⁴³

PROBLÉM MĚŘÍTKA

Ve své knize *The Economics of Feasible Socialism* (Ekonomika uskutečnitelného socialismu) vydané v roce 1983 zdůraznil Alec Nove význam ob-

⁴³ Jde o velmi jednoduchý příklad s pouhými dvěma vstupy a dvěma výstupy. V reálné ekonomice by šlo o statisíce různých komodit. Princip ovšem zůstává stejný bez ohledu na rozsah ekonomiky. Z tabulky vstupů a výstupů lze odvodit soustavu lineárních rovnic

$$L_1 + I_{11} v_1 + I_{12} v_2 + I_{13} v_3 + \dots + I_{1n} v_n = Q_1 v_1$$

$$L_2 + I_{21} v_1 + I_{22} v_2 + I_{23} v_3 + \dots + I_{2n} v_n = Q_2 v_2$$

...

$$L_n + I_{n1} v_1 + I_{n2} v_2 + I_{n3} v_3 + \dots + I_{nn} v_n = Q_n v_n$$

kde L_i je množství práce spotřebované v i -tém oboru, I_{ij} je množství výstupů oboru j použité v oboru i , v_i je pracovní obsah jednotky produkce v oboru i a Q_i je celkový výstup oboru i . Máme n rovnic s n neznámými, hodnotami v_i . Protože se počet neznámých rovná počtu nezávislých rovnic, můžeme z nich v zásadě neznámé v_i vypočítat. Ale právě to jsou pracovní obsahy všech statků, o které nám jde.

rovského rozsahu moderních ekonomik. Uvedl, že sovětská ekonomika měla přibližně 12 milionů typů různých produktů a citoval názor jistého O. Antonova, podle něhož by si vypracování úplného a vyváženého hospodářského plánu pro Ukrajinu vyžádalo práci veškerého obyvatelstva naší planety po 10 milionů let.

Stejný argument platí také pro výpočet pracovních hodnot. Řešení rovnic v našem ukázkovém případě tabulky vstupů a výstupů je jedna věc, ale řešení 12 milionů rovnic o 12 milionech neznámých je něco úplně jiného. Nestačí ovšem říci, že výpočet pracovních hodnot ve velké ekonomice je složitý úkol; musíme vědět, *jak* je složitý. Příklad, který uvádí Nove, vyvolává dojem obrovské a nevládnutelné složitosti vylučující jakoukoli další diskusi o této otázce. (Měli bychom zdůraznit, že Nove není s touto svou námitkou zdaleka osamocen. Mezi oponenty socialismu jsou tyto argumenty běžné. Citujeme Novea, abychoom ukázali, že dokonce i ekonomové s levicovými sklony mají tendenci dávat ruce vzhůru tváří v tvář složitostem socialistického plánování.) My ovšem potřebujeme poznat zákony určující, jak dlouho bude trvat výpočet pracovních hodnot v ekonomikách s různým stupněm složitosti.

Je asi nemožné sestavit takový plán (nebo vypočítat pracovní hodnoty) ručně, ale z toho nevyplývá, že by se tak nedalo učinit pomocí počítačů. Abychom si o tom mohli udělat úsudek, musíme zjistit kvantitativní vztahy mezi rozsahem ekonomiky, kterou chceme plánovat, a množstvím potřebného počítačového času. Podobné výpočty jsou předmětem jedné části nauky o počítačích, která se nazývá teorie komplexity.

Myšlenka komplexity

Teorie komplexity se zabývá otázkou, kolik jednotlivých kroků je zapotřebí k provedení nějakého výpočtu. Počet takových kroků se zhruba rovná počtu instrukcí, které je třeba provést při výpočtu v počítačovém programu. Jako příklad uveďme následující problém.

Dostanete balíček 99 karet. Karty jsou označeny čísly od 1 do 99, v balíčku jsou v libovolném pořadí. Máte za úkol uspořádat je ve vzestupném pořadí. Jak to uděláte? Jedno z možných řešení se řídí následujícími pravidly.

1. Porovnejte první kartu balíčku s druhou. Pokud má první vyšší číslo, než druhá, přehodte jejich pořadí.
2. Opakujte krok 1 s 2., 3., 4. párem karet atd., až dojdete na konec balíčku.
3. Pokud je balíček ve správném pořadí, skončete. Pokud ne, vraťte se ke kroku 1.

Jak dlouho bude přitom trvat uspořádání balíčku? To závisí na výchozím rozložení karet. Nejlepší případ nastane, když je balíček správně uspořádaný už na samém počátku. Pak bude stačit jedno kolo, to jest 98 srovnání. Nej-

horší je, když je balíček na počátku uspořádán sestupně. První karta balíčku má číslo 99. Po provedení kroku 1 se dostane v balíčku na 2. místo, krok 1 se pak opakuje tak dlouho, až karta dorazí na konec balíčku. To se stane po 98 opakovaných krocích 1.

Z toho plyne, že při jednom průchodu balíčkem se dostane na správné místo jedna karta. Na začátku jsme měli na nesprávných místech všech 99 karet. Balíček tedy musíme projít 99-krát, což znamená celkem 99×98 srovnání. Pokud bychom měli 50 karet, bylo by třeba 49×50 kroků. Počet operací bude v nejhorším případě přibližně rovný číslu n^2 , kde n je počet karet. V jazyce vědy o počítačích říkáme, že tato technika má časový řád n^2 . Znamená to, že čas potřebný na vyřešení problému bude řádově rovný druhé mocnině n .

Existuje lepší řešení.

1. Rozdělte balíček na 10 hromádek tak, aby v nich všechny karty měly stejnou poslední číslici 0,1,2, ... nebo 9.
2. Vytvořte nový balíček tak, že hromádky složíte za sebou počínaje hromádkou 0 a konče hromádkou 9.
3. Znovu rozdělte balíček na 10 hromádek podle prvních číslic na kartách, začnete přitom na spodku balíčku.
4. Opakujte krok 2. Tím je balíček je uspořádán.

Při použití druhé metody se na každou kartu musíme podívat pouze dvakrát. Počet kroků se tedy rovná $2n$, kde n znamená počet karet. Metoda je zřejmě mnohem rychlejší, než předchozí. Říkáme, že má časový řád n .

Problémy s časovým řádem n se řeší snadněji než problémy s časovým řádem n^2 . Nejhorší jsou takové problémy, které k řešení vyžadují exponenciální počet kroků. Exponenciální problémy se všeobecně považují za příliš složité pro praktický výpočet s výjimkou velmi malých hodnot n .

Chceme-li prozkoumat problém ekonomického plánování a proveditelnosti potřebných výpočtů na počítačích, musíme stanovit časový řád těchto výpočtů a objem vstupních dat (n).

Zjednodušení problému pracovní hodnoty

Vraťme se k otázce výpočtu pracovních hodnot všech komodit v nějaké ekonomice. Podmínky výroby lze znázornit pomocí tabulky vstupů a výstupů a tak u výše uvedených příkladů lze odvodit soustavu rovnic. Je zřejmé, že tyto rovnice jsou v zásadě řešitelné – máme stejný počet rovnic, jako počet hledaných pracovních hodnot. Otázkou je, zda je možné takový systém vyřešit prakticky.

Standardním způsobem řešení soustavy lineárních rovnic je Gaussova eliminační metoda⁴⁴ popisovaná v běžných učebnicích. Tato metoda dává přesné výsledky za dobu, která je úměrná třetí mocnině počtu rovnic (viz Sedgewick, 1983, kapitola 5).⁴⁵

Předpokládejme, že počet různých výstupů v ekonomice, která se má plánovat je řádově rovný milionu (10^6) V takovém případě by Gaussova eliminační metoda při aplikaci na tabulku vstupů a výstupů vyžadovala třetí mocninu 10^6 , neboli 10^{18} (milion milionů milionů) výpočetních kroků, z nichž každý by se skládal dejme tomu z deseti jednoduchých počítačových instrukcí.

Předpokládejme, že bychom měli k dispozici moderní japonský superpočítač jako je Fujitsu VP200 nebo Hitachi S810/20. Jak dlouho by trvalo řešení problému? Tyto stroje mají při práci na velkých datových souborech výkon zhruba 200 milionů aritmetických operací za vteřinu (viz Lubeck *et al.*, 1985).⁴⁶ Čas potřebný na výpočet všech pracovních hodnot ve zmíněné ekonomice by tedy byl přibližně 50 miliard vteřin, neboli 16 tisíc let. Je zřejmé, že takové řešení pro svou pomalost vůbec nepřichází v úvahu.

Pokud narazíme na podobný problém měřítka, bývá často vhodně přeformulovat úkol jiným způsobem. Tabulka vstupů a výstupů nějaké ekonomiky bude mít prakticky většinu políček prázdných. Ve skutečnosti potřebuje každý produkt při své výrobě v průměru jen několik desítek, v krajním případě stovek vstupů, rozhodně ne milion. Vzhledem k tomu bude vhodnější vyjádřit systém nikoli jako matici, ale jako vektor, jehož složky tvoří dílčí seznamy vstupů. Objeví se pak zkratky, kterými lze dojít k výsledku rychleji. Můžeme použít jiný přístup, metodu postupného přibližování.

Základní myšlenka spočívá v tom, že jako první přiblížení budeme ignorovat všechny vstupy do procesu s výjimkou přímo vynaložené práce. Tak dostaneme první aproximativní odhad pracovní hodnoty každého produktu. Tento odhad bude příliš nízký, protože ignoruje všechny nepracovní vstupy do produkčního procesu. Abychom získali druhou aproximaci, přidáme nepracovní vstupy ohodnocené pomocí pracovní hodnoty vypočítané v první

⁴⁴ Začínáme s n rovnicemi o n neznámých. Tuto soustavu lze redukovat na $n-1$ rovnic o $n-1$ neznámých tím, že ke každé z prvních $n-1$ rovnic přičteme vhodně zvolené násobky n -té rovnice. Tento postup opakujeme, až zůstane jediná rovnice s jedinou neznámou. Tuto rovnici lze okamžitě vyřešit. Výsledek dosadíme do bezprostředně předcházejícího systému 2 rovnic se 2 neznámými atd.

⁴⁵ Lze to ukázat jednoduchým úsudkem. Pro každou z proměnných musíme provést $n(n-1)$ vynásobení. Eliminovat musíme n proměnných, tudíž komplexita problému je řádu n^3 .

⁴⁶ Je třeba mít na paměti, že počítačová technologie učinila od poloviny 80. let podstatné pokroky. V polovině 90. let výrobci vyslovovali naději, že budou schopni vytvořit stroje o výkonu 1 milion milionů operací za vteřinu.

fázi. Tím se dostaneme o krok blíže ke skutečným pracovním hodnotám. Opakováním tohoto procesu dostaneme řešení s požadovaným stupněm přesnosti. Pokud přímé pracovní vstupy tvoří zhruba polovinu hodnoty průměrného produktu, pak každé nové kolo aproximace zvýší přesnost řešení o jedno ciferové místo v binární soustavě. Odpověď správná na čtyři ciferová místa v desetinné soustavě (což je lepší, než dokáže trh) bude vyžadovat přibližně 15 iteračních kol.

Časový řád komplexity tohoto algoritmu⁴⁷ je úměrný počtu produktů vynásobenému průměrným počtem vstupů na produkt a žádaným počtem přesných ciferových míst výsledku. Za výše uvedených předpokladů by superpočítač zvládl takový výpočet nikoli za tisíce let, které by vyžadovala Gaussova eliminační metoda, ale v průběhu několika minut.⁴⁸

ŠPIČKOVÁ TECHNICKÁ ŘEŠENÍ A ŘEŠENÍ STŘEDNÍ ÚROVNĚ

Výpočet pracovních hodnot pro celou ekonomiku lze dnes pomocí nejmodernějších počítačů provést za několik minut. Tyto počítače jsou drahé, ale ne natolik, aby se o nich nedalo uvažovat. Už dnes se používají k předpovídání počasí, projektování atomových zbraní, zkoumání nalezišť ropy a v jaderné fyzice. Nebylo by nerozumné dát národnímu plánovacímu úřadu stejnou výpočetní kapacitu, jakou má meteorologická služba. Až donedávna mělo možnost využívat superpočítače jen několik zemí, především USA a Japonsko. Británie už je také schopna stavět stroje s touto kapacitou na principu vysoce paralelních procesorů: Edinburská univerzita právě staví stroj s kapacitou

⁴⁷ Slovo „algoritmus“ vzniklo zkomolením jména al-Kowarzimihho, perského matematika z devátého století, který napsal knihu propagující používání hindského desetinného systému pro jednoduché aritmetické výpočty. To, čemu říkáme školní aritmetika se v době svého zavádění v Evropě nazývalo algoritmika. V aritmetice se tehdy používal abakus (početní tabulka podobná počítadlu – pozn. překl.) a římský číselný systém. Podstatnou výhodou algoritmiky bylo, že vycházela z několika prostých pravidel a základních tabulek pro sčítání a násobení, které se po rutinním zvládnutí daly používat na čísla libovolné velikosti. Obecněji znamená algoritmus proceduru složenou z řady následných kroků, které lze aplikovat bez dalšího usuzování a dojít tak k určitému řešení. Příkladem algoritmu je postup při delším dělení čísel nebo výpočtu druhé odmocniny. Z formálního hlediska je algoritmus opakovaná procedura, u níž lze dospět k řešení problému v konečném počtu kroků. Pokud lze problém vyjádřit algoritmem, lze ho vyřešit strojem.

⁴⁸ Hodgson (1984, str. 170) se domnívá, že nejlepší metoda řešení tabulky vstupů a výstupů vyžaduje n^2 výpočetních kroků. I když pro toto tvrzení neuvádí žádné vysvětlení, předpokládáme, že musel počítat s použitím nějaké iterační techniky (jinak by komplexita byla rovna n^3), ale neuvědomil si, že matrice koeficientů tabulky vstupů a výstupů bude obsazena jen řídce. Pokud lépe využijeme strukturu dat, komplexita se podstatně sníží, jak dokážeme výše.

10 000 milionů instrukcí za vteřinu. V SSSR se v roce 1988 pracovalo na několika projektech vývoje podobných superpočítačů, ale nezdá se, že by některý z nich dospěl do stadia sériové výroby (viz Wolcott a Goodman, 1988).

Stojí ovšem za zmínku, že v podstatě stejných výsledků lze dosáhnout i s technologií značně nižší úrovně. Stručně načrtne, jak by se to dalo udělat.

Řešení střední úrovně musí mít čtyři součásti. První z nich je teletext, který zná britská veřejnost pod názvy Cefax a Oracle. Jsou to veřejné informační služby využívající volnou část frekvenčního spektra televizních stanic k přenosu stránek digitálních informací věnovaných zpravodajství, sportu, počasí atd. Druhou složkou je veřejná telefonní síť. Třetí tvoří osobní počítač s adaptérem pro příjem teletextu, což stojí dohromady při dnešních cenách několik stovek liber. Čtvrtým prvkem je univerzální systém kódování produktů, který byl vyvinut pro potřeby maloobchodu. Tyto kódy jsou čísla nacházející se pod čárovým kódem a najdete je prakticky u všeho prodávaného zboží.

S výjimkou zcela malých firem se už staly běžnou praxí analýzy nákladů, prováděné na osobních počítačích pomocí tabulkových procesorů. V naší hypotetické socialistické ekonomice by každá výrobní jednotka vytvořila pomocí této softwarové aplikace model svého vlastního produkčního procesu. Do tohoto počítačového modelu by se zadávaly údaje o množství spotřebované práce za předchozí týden, množství všech ostatních vstupů a celkovém objemu výstupů. Na základě aktualizovaných údajů o pracovních hodnotách různých vstupů by tabulkový procesor rychle vypočítal pracovní hodnoty vlastních výstupů.

Odkud by se vzaly aktualizované pracovní hodnoty? Na teletextu by je neustále vysílala veřejnoprávní televize. Jestliže jako předtím předpokládáme milion různých produktů, mohl by teletext vysílat revidované pracovní hodnoty každých 20 minut. K identifikaci produktů by sloužily jejich univerzální kódy. Osobní počítače by sledovaly změny hodnot a podle nich by aktualizovaly vlastní počítačový model.

Jestliže osobní počítač na pracovišti zjistí, že se z nějakého důvodu změnila pracovní hodnota produktu vyráběného vlastním podnikem, připojí se na centrální počítač teletextu a tuto změnu nahlásí. Takové změny mohou být způsobeny změnami technologie výroby v samotném podniku nebo změnou hodnoty některého ze vstupů zjištěnou z vysílání teletextu. Celý systém by fungoval jako obrovský distribuovaný superpočítač, neustále zjišťující pracovní hodnoty metodou postupného přibližování.

Ačkoli tento přístup využívá levnou a jednoduchou technologii, má ve srovnání s centralizovaným superpočítačem několik výhod. Nejenže provádí výpočty, ale také shromažďuje data, což – jak je všeobecně známo – je jeden

z nejobtížnějších aspektů každého plánovacího systému. Za druhé by takový systém byl mnohem robustnější. Jestliže bude mít poruchu několik malých počítačů, údaje o pracovních hodnotách některých produktů mohou mírně zastarávat, ale systém jako celek přežije. Jediným zranitelným bodem by byl centrální vysílací systém teletextu, který by ovšem byl mnohem levnější, než centrální superpočítač, takže by mohl být zálohován potřebnými stroji.

Pomocí takového distribuovaného výpočetního systému by měla každá produkční jednotka k dispozici údaje o současných nákladech společenské práce na své výrobky, údaje aktualizované ne-li každou minutu, tak určitě každou hodinu. Tedy podstatně rychleji, než jak to dokáže jakýkoli kapitalistický trh.

KAPITOLA 4

ZÁKLADNÍ POJMY PLÁNOVÁNÍ

Myšlenka plně plánované ekonomiky není v módě. Když sledujeme současný stav světa, můžeme snadno získat dojem, že hospodářské plánování je ideou, jejíž čas pominul. Ekonomický růst v USA sice slábne a ve Spojeném království po odchodu Thatcherové mají příznivci nespoutaného trhu méně důvodů k sebedůvěře, než kolik se jich zdáli mít v 80. letech, ale na druhé straně někdejší „železné opony“ došlo k úplnému zhroucení plánovaných ekonomik sovětského typu. I když má kapitalismus zcela zřejmé závady, zdá se, že plánování nenabízí žádnou alternativu. Sebedůvěra socialistů dosáhla historicky nejnižšího bodu.

Plaveme proti proudu, ale jsme přesvědčeni, že z dobrých důvodů. „Selhání“ hospodářského plánování v tradičním sovětském stylu nebylo iluzorní, ale nabízejí se dva protiargumenty. Zaprvé, systém opuštěný v Rusku byl jednou konkrétní realizací plánování. Byl to systém utvářený potřebami vojenské výroby ve státě zavlečeném do závodů ve zbrojení, systém vycházející z mnohem nižší úrovně hospodářského rozvoje, než jakou měli jeho nepřátelé – nejdřív Německo, pak USA. Závody ve zbrojení a s nimi spojená obchodní embarga byly součástí otevřené a úmyslné politiky USA usilující o zhroucení SSSR. Militarizovaná struktura sovětské ekonomiky nebyla podstatným rysem socialismu o nic víc, než je militarizace ekonomiky Izraele podstatným rysem kapitalismu. Možné jsou i jiné modely a naší snahou je předložit náčrt systému, který dokáže efektivně uspokojovat přání spotřebitelů a současně řídit ekonomiku směrem k rovnosti, sociální spravedlnosti a udržitelnému začlenění do životního prostředí na planetě Zemi. Zadruhé považujeme cenu, kterou je třeba platit za nový dravý kapitalismus, za společensky nepřijatelnou a očekáváme, že tento názor bude sdílet stále více lidí. Deformování distribuce příjmů, bohatství a ekonomické bezpečnosti směrem ke stále větší nerovnosti, zanedbávání sociálního zabezpečení a veřejných statků, překotné drancování životního prostředí – všechny tyto negativní odkazy éry Reagana a Thatcherové bude třeba napravit. Jsme přesvědčeni, že nový socialistický plánovací systém je formou ekonomiky, která má největší naději na řešení těchto hluboce zakořeněných problémů.

V této kapitole představujeme vlastní koncepci zmíněného nového systému plánování. Probíráme hlavní obecné rysy hospodářského plánování a ukazujeme, v čem se liší od rysů kapitalistické ekonomiky. V následujících kapitolách pak podrobněji popíšeme plánovací mechanismy, u nichž lze podle nás nejspíše očekávat, že budou funkční a efektivní. Ukážeme, v čem se odlišují od tradičního „byrokratického plánování“ v SSSR a jakou úlohu

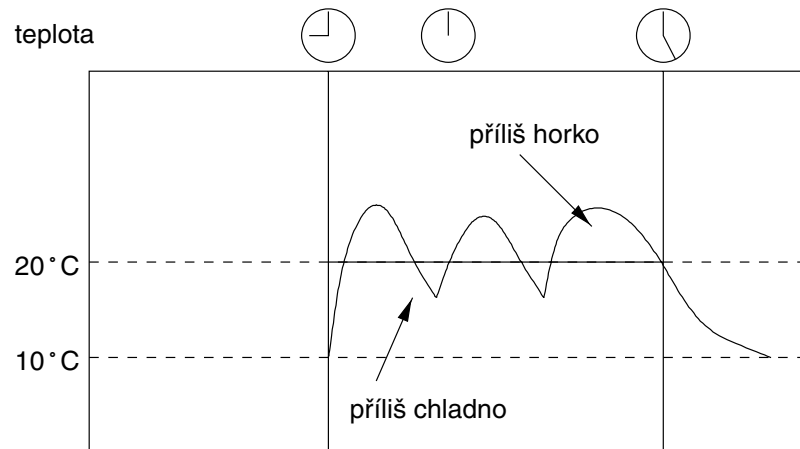
v námi navrhované alternativě mohou sehrát pozoruhodné schopnosti nejnovější generace počítačů.

PLÁNOVÁNÍ A REGULACE

Plánování můžeme považovat za součást teorie regulace, která zkoumá, jak se regulují různé systémy. Předmětem teorie regulace bývá nejčastěji řízení automatizovaného průmyslového podniku. Proces automatické regulace se obvykle znázorňuje smyčkou zpětné vazby; příkladem takového systému se zpětnou vazbou může být regulátor ústředního topení. Jeho úkolem může být udržení vhodné teploty na pracovišti v průběhu pracovní doby, dejme tomu od devíti ráno do šesti odpoledne. Tuto požadovanou teplotu můžeme považovat za plánovací cíl. Výstupem podniku (v našem případě systému ústředního topení) je okamžitá teplota v budově, která se porovnává s cílovou teplotou a chybový signál (rozdíl mezi okamžitou a žádanou teplotou) se posílá zpět do regulátoru. Ten pak ovládá přítok paliva do kotle ústředního topení a tím reguluje teplotu v budově.

Hrubý regulátor ústředního topení se omezí na zapínání nebo vypínání dávky paliva podle toho, je-li teplota nižší, nebo vyšší než cílová teplota. Výsledkem je kolísání teploty znázorněné na obr. 4.1.

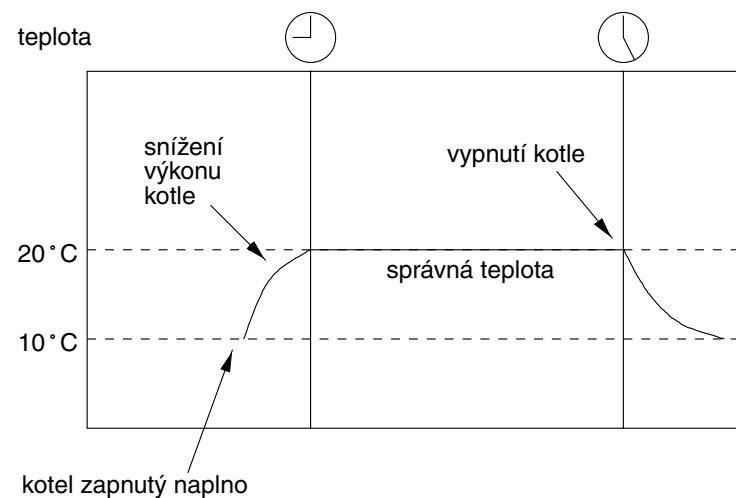
Obrázek 4.1: Hrubý regulátor

V našem příkladě se topení zapíná v 9 hodin dopoledne, ale budově je dostatečně teplo až v 10. Pak se budova nějakou dobu přehřívá, až se topení vypne. Budova pak chladne, až se v 11.30 topení opět zapíná, což vede k dalšímu přehřátí kolem 12.30. Teplota kolísá dál po celý zbytek dne. Podobný systém vytápění pracoviště známe všichni ze své vlastní zkušenosti.

Potíž s tímto druhem regulátoru je, že neumí předjímat a nebere v úvahu, jakým způsobem reaguje budova. Dokonalejší regulační systém by musel znát parametry budovy. Věděl by, jaký je tepelný výkon kotle, jaké jsou ztráty tepla způsobené prostupem stěnami a okny, znal by specifické teplo budovy. Vycházející z rozvrhu vytápění by pak věděl, kdy má zapnout topení, aby bylo v budově dostatečně teplo už v 9 ráno. Dokázal by také vypočítat, jak postupně přiškrcovat kotel podle toho, jak se teplota v místnostech blíží zadané hodnotě, aby nebylo příliš horko. Dokonalejší regulátor by mohl zajistit průběh teploty znázorněný na obr. 4.2.

Obrázek 4.2: Dokonalejší regulátor

V tomto případě by musel být regulátor složitější, než pouhá kombinace hodin a termostatu, jakou najdeme ve většině systémů ústředního vytápění. Musí mít interní model jím regulovaného systému a časový rozvrh žádaných teplot. Podle toho, co ví o regulovaném systému, pak vytvoří plán zajišťující dodržení rozvrhu. Zapne systém o pár hodin dříve, aby bylo dostatečně teplo, a včas ho ztlumí, aby se nepřetápělo. Dokáže to díky tomu, že pomocí interního modelu simuluje, jak se bude reálný systém chovat při různých změnách vstupů. Tato schopnost interně simulovat chování a charakteristické vlastnosti regulovaného systému mu umožňuje, aby nepostupoval metodou pokusu a omylu jako první regulátor.

Existuje zde analogie s fungováním tržní ekonomiky. Kapitalistické podniky reagují na signály trhu, jako je poměr mezi cenou a náklady výroby. Podle těchto signálů přizpůsobují svoji výrobu s obecným cílem, aby maximalizovaly zisk. Model řízení je v tomto případě stejný, jako u hloupého re-

gulátoru ústředního topení: jenom reaguje, neumí předjímat. Proto musí nutně docházet k ekonomickým výkyvům a nestabilitě. Ve skutečnosti je situace ještě horší, protože není žádný důvod předpokládat, že by velký počet podniků, z nichž každý reaguje na odlišné zpětné vazební signály, byl schopen nějakého logického a cílevědomého chování. I hloupý systém ústředního topení má určitý a jasný celkový cíl. V tržní ekonomice takový cíl neexistuje. Zejména nemohou sloužit jako cíl nebo řídicí vstup přání spotřebitelů, protože se mohou uplatnit pouze tehdy, jestliže spotřebitelé mají k dispozici peníze na nákup věcí. Kupní síla spotřebitelů je však vnitřní ekonomickou proměnnou, která sama kolísá v důsledku nezaměstnanosti, podmínek na trhu úvěrů atd. Je to podobné, jako kdyby nastavení termostatu záviselo na tom, jaká je spotřeba paliva v kotli.

Adam Smith přišel s mocnou metaforou „neviditelné ruky“ tržních sil. Podle ní se předpokládá, že když jednotlivé firmy budou sledovat vlastní zisk a spotřebitelé své soukromé výhody, výsledkem bude systém „jakoby“ nastavený na maximalizaci blaha všech zúčastněných. Moderní teoretické analýzy celkové rovnováhy však ukázaly, jak velká omezení musí platit, aby se ekonomika chovala podle Smithových předpokladů (viz Hahn, Frank *Equilibrium and Macroeconomics*, Oxford: Basil Blackwell, 1984). Ekonomické dějiny 20. století se svými epizodami masové nezaměstnanosti, pádivé inflace a ničení životního prostředí pak názorně ukázaly, že nelze spoléhat na to, že by hra tržních sil vedla ke společensky žádoucím výsledkům.

KAPITALISTICKÉ CÍLE DRUHÉHO ŘÁDU

Jestliže přání spotřebitelů nesehrávají v kapitalistickém systému úlohu vnějšího řídicího vstupu, může tuto roli hrát vládní politika? Pouze ve velmi omezeném smyslu, protože typické ekonomické cíle, které si před sebe staví kapitalistické vlády, jsou druhého řádu. Nejde u nich o přímé uspokojování přání a potřeb lidí, místo toho se zaměřují na vlastnosti a nedostatky samotného hospodářského systému. Tak například inflace a platební bilance, což jsou dva hlavní cíle vládní politiky, se přímo netýkají lidských potřeb. U inflace jde o to, jaká čísla spojujeme se statky; je to problém měření. K inflaci může dojít v podmínkách velké materiální chudoby, jak tomu bylo v Číně ve 40. letech 20. století, nebo v dobách poměrně hmotné prosperity jako v Británii let sedmdesátých. Hodnota inflace sama o sobě nám vůbec neříká, do jaké míry ekonomika uspokojuje lidské potřeby. Platební bilance je také jev druhého řádu; udává stupeň, v jakém se občané a vláda nějaké země stávají dlužníky nebo věřiteli zbytku světa. Je to agregát smluvních vztahů, který také není mírou toho, jak dalece jsou uspokojovány potřeby obyvatelstva. To neznamená, že inflace a obchodní bilance není důležitá, ale že jsou to pro-

blémy druhého řádu, týkající se fungování samotného ekonomického mechanismu. Totéž platí o nezaměstnanosti.

Nezaměstnanost bezpochyby nepřímou ovlivňuje uspokojování potřeb. Nezaměstnaní jsou postiženi poklesem životní úrovně a totéž, i když méně zřetelně, platí pro obyvatelstvo jako celek v důsledku ztráty statků, které mohly být vytvořeny, pokud by nezaměstnaní produktivně pracovali. Ale i zde jde o problém, který vzniká v důsledku institucionální struktury kapitalistické ekonomiky. Lidé mohou být nezaměstnaní a potřeby mohou zůstat neuspokojeny, přičemž stroje a zařízení potřebné k jejich uspokojení zahálejí, protože firmy si počítaly, že uspokojování těchto potřeb nepřinese zisk.

Jediným cílem prvního řádu, který kapitalistické vlády vytyčují pro ekonomiku, je tempo růstu. To ovlivňuje agregátní schopnost ekonomiky uspokojovat potřeby, ale v procesu agregace lze ukrýt spoustu věcí. Co vlastně znamená tempo růstu? „Reálný růst“ se běžně chápe jako růst celkové peněžní hodnoty výstupů minus inflace. Co to znamená ve skutečnosti, je ovšem jiná věc. Dá se říci, že jestliže ekonomika roste tempem 5 procent, naroste za rok o 5 procent také lidské štěstí? Co když k růstu dochází na úkor kvality života nebo společenské rovnosti? Co když se za tento růst platí znečišťováním vzduchu a moře? Do jaké míry měřené výstupy ekonomiky skutečně přispívají ke štěstí? Lze vůbec říci, že růst reklamy nebo půjčování peněz skutečně zvyšuje něčí spokojenost kromě lidí, kteří z toho mají přímý zisk?

JAKÉ BY BYLY CÍLE PRVNÍHO ŘÁDU?

Dáváme přednost takové charakteristice socialistického hospodářského plánování, která se soustřeďuje na schopnost plánovacího systému prosazovat v procesu ekonomického vývoje cíle, k nimž se dospělo demokratickým rozhodováním. Zvažme, jaký druh politicky stanovených cílů by plánovaná ekonomika měla dokázat trvale sledovat.

Historicky prvním cílem plánování v socialistických ekonomikách bylo prosazení programu intenzivní industrializace jako prostředku k dosažení kolektivní bezpečnosti a vytvoření infrastruktury, která by byla schopna zajistit růst sociálních výdajů a individuální spotřeby. Podle pečlivých výzkumů Paula Gregoryho (Gregory, Paul *Socialist and Nonsocialist Industrialisation Patterns: A Comparative Appraisal*, New York: Praeger, 1970) lze sotva pochybovat o tom, že plánované ekonomiky byly schopny dosahovat vyššího tempa industrializace než tržní ekonomiky ve srovnatelném stadiu vývoje.

Pro ekonomiku, která už byla industrializována, by se ovšem socialistické plánování mělo zaměřit mj. na následující ekonomické cíle.

1. Celkový růst kulturní a životní úrovně lidí, s důrazem na příslušníky dělnické třídy po tu dobu, dokud bude „dělnická třída“ jako zřetelná skupina existovat. To zahrnuje rozšiřování a zkvalitňování sociálního zajištění (kolektivní spotřeby), zvětšování výběru a zvyšování kvality spotřebního zboží, obecné zkracování pracovní doby a nárůst volného času, jakož i snahu učinit samotnou práci příjemnější a osobně uspokojivější.
2. Vytyčení dlouhodobé vývojové dráhy s ohledem na omezenost zdrojů, tj. trajektorie ekonomického rozvoje, která bude respektovat ekologická omezení a nebude do budoucna vytvářet neřešitelné problémy v důsledku vyčerpání zdrojů nebo destrukce životního prostředí.
3. Změna ekonomické struktury tak, aby zaručovala skutečnou ekonomickou rovnost pohlaví cestou postupného odstraňování patriarchálních ekonomických forem.
4. Snižování nerovnosti mezi třídami a regiony (a v méně vyvinutých ekonomikách také mezi městem a venkovem).

Je zřejmé, že tyto cíle jsou značně obecné (i když jsou konkrétnější než typické ekonomické cíle kapitalistických vlád). Bude je třeba dále specifikovat v rámci tvorby operačního plánu. V následující části budeme zkoumat různé aspekty tohoto procesu.

ÚROVNĚ PLÁNOVÁNÍ

Rozhodování činěná při plánování lze rozdělit do tří úrovní: makroekonomické plánování, strategické plánování a detailní plánování výroby. Tyto úrovně navzájem souvisejí následujícím způsobem.

Zprv *makroekonomické plánování* stanoví některé obecné parametry, kterými se řídí vývoj ekonomiky v čase. Konkrétně v něm jde o rozepsání celkové produkce (nebo, podle nás správněji, rozepsání celkové pracovní doby) na různé vysoce agregované kategorie koncové spotřeby. Jak velká část práce společnosti se má věnovat na výrobu spotřebních statků? Kolik na zajištění společenských statků jako je zdravotnictví, vzdělávání, nebo socializovaná péče o děti? Kolik na akumulaci výrobních prostředků s cílem zvětšit do budoucna výrobní kapacitu ekonomiky? A kolik (pokud vůbec) na splácení zahraničního dluhu nebo nákup zahraničních aktiv? Na tyto otázky musí dát makroekonomické plánování odpověď. Musí také vyřešit otázku, jak intenzivně se má využívat existující výrobní kapacita ekonomiky. Odpověď totiž nezní nutně „až na maximum“, pokud zrovna není válka. Kapitalistická vláda se například může rozhodnout omezit agregátní poptávku a vyvolat nezaměstnanost, aby snížila inflaci – i to je svého druhu makroekonomické plá-

nování. Socialistický plánovací úřad nebude mít zájem na vytváření nezaměstnanosti, ale také nemusí chtít, aby obyvatelstvo pracovalo tak tvrdě, jak jen lze. Poměr mezi produktivní prací a volným časem je věcí kompromisu a makroekonomičtí plánovači budou v tomto ohledu muset brát v úvahu přání lidí, až budou určovat, kolik pracovní doby má být k dispozici pro rozličné účely.

Zadruhé je zde *strategický plán*, který se zabývá změnami průmyslové struktury ekonomiky. Jestliže se předpokládá, že tolik a tolik pracovní doby bude věnováno na pořízení veřejných statků, tolik na spotřební statky a tolik na výrobní statky, pak otázka zní, která konkrétní odvětví bude třeba rozvíjet a za použití jakých technologií. Které typy statků bude třeba importovat, protože je lze jinde vyrobit levněji? Která období mají být v dlouhodobé perspektivě utlumena? V rámci strategického plánování je nutno vyřešit otázky jako např. ekologické dopady různých průmyslových odvětví a technologií nebo vhodná kritéria pro posuzování potenciálních investičních projektů.

Zatřetí, v rámci vytvořeném makroekonomickém a strategickým plánem se provádí *detailní výrobní plánování* týkající se přesné alokace zdrojů: které specifické statky je třeba vyrobit a v jakém množství, s použitím jakého množství práce, na kterých místech? Které produkční jednotky mají dostávat vstupy od jiných a od kterých konkrétně? Atd. atd.

Vlády v kapitalistických ekonomikách jsou schopny provádět do určité míry makroekonomické a strategické plánování průmyslu (mimo válečnou dobu se zřejmě nepokoušejí o podrobné plánování výroby). Protože ale tyto vlády nemají vlastnické právo k hlavním výrobním prostředkům, jejich schopnost plánovat je omezená a závisí na spolupráci kapitalistických podniků a jiných soukromých činitelů. Uvažujme o makroekonomickém plánování. Vlády například mohou zvýšit nabídku peněz a snížit úrokové sazby s úmyslem stimulovat výdaje na investice a tím vyvolat realokaci zdrojů ve prospěch akumulace výrobních prostředků. Pokud ale kapitalistické podniky nebudou považovat investování za dostatečně ziskové, snížení úrokových sazeb nemusí mít velký účinek. Nebo může vláda snížit daně v naději, že se zvýší celkový výkon ekonomiky a zaměstnanost, ale jestliže se spotřebitelé rozhodnou utratit peníze získané díky daňovým úlevám za importované zboží, výsledkem může být namísto domácí expanze obchodní deficit.

Pokud jde o strategické plánování průmyslu v kapitalistické ekonomice, mimořádným úspěchem je příběh japonského MITI (ministerstva mezinárodního obchodu a průmyslu). MITI dokázalo prosadit velmi prozíravé úpravy struktury japonského průmyslu jako reakci na změny struktury světové produkce a konkurenčních výhod. Průmyslové obory, které podle výpočtů MITI měly nejlepší vyhlídky na dlouhodobý růst konkurenční schopnosti, byly budovány s pomocí výzkumu a vývoje financovaného ze státních zdrojů. Po-

měrně dobrý popis tohoto procesu najdeme v díle Keitha Smitha (Smith, Keith *The British Economic Crisis*, Harmondsworth: Penguin, 1984). Ukázalo se, že úspěch MITI není snadné napodobit. Závisel totiž na ochotě kapitalistických podniků v Japonsku spolupracovat s ministerstvem, a klima spolupráce ve vztahu mezi průmyslem a vládou se nedá nastolit zákonem.

Socialistická vláda, která má vlastnická práva k výrobním prostředkům, by měla být v zásadě mnohem lépe schopna provádět důsledně a účinné makroekonomické a strategické plánování průmyslu. Skutečnost, že taková vláda má dost moci, aby mohla utvářet tyto aspekty ekonomiky, samozřejmě nezaručuje, že bude svou moc používat moudře. Jestliže ale plánovací proces bude otevřen diskusi, a to demokratické diskusi kdekoli to bude možné, a jestliže bude systematicky a v co největší míře využívat schopnosti vědecké komunity, lze právem doufat, že svými výsledky předčí kapitalistický trh.

V dalších pěti kapitolách rozvineme koncepci plánování různými způsoby. V kapitole 5 se rozpracovává problematika strategického plánování; kapitola 6 stanoví požadavky na efektivní detailní plánování. Kapitola 7 pojednává o makroekonomickém plánování, kapitola 8 o marketingu spotřebního zboží. V kapitole 9 se zkoumá otázka informačních potřeb plánovacího procesu jako celku.

KAPITOLA 5

STRATEGICKÉ PLÁNOVÁNÍ

Výraz strategické plánování používáme jako svého druhu souhrnný termín. V této kapitole zkoumáme řadu aspektů plánování týkajících se hlavně celkové struktury ekonomiky, které nespádají přirozeně pod makroekonomické plánování nebo detailní výrobní plánování (těmi se budeme zabývat v následujících dvou kapitolách). Nejdůležitější otázky, o kterých pojednává tato kapitola, jsou:

1. plánování struktury odvětví
2. ekologické úvahy
3. plánování investic a časová dimenze výroby
4. plánování způsobu distribuce statků a služeb
5. plánování zemědělské výroby.

PLÁNOVÁNÍ STRUKTURY ODVĚTVÍ

Je řada oblastí, v nichž si lze realisticky představit dlouhodobé cíle produkce jako výsledek politického rozhodnutí: bydlení, doprava, energetika, komunikace, turistika, restrukturalizace průmyslu. V každém z těchto případů je třeba přijímat rozhodnutí týkající se velkého počtu lidí. Tak např. podoba a forma nové bytové výstavby je správně záležitostí demokratické debaty a rozhodování. Nebo vezměme otázku osobní dopravy.

Rozhodnutí o tom, jestli se země bude spoléhat na soukromé automobily nebo na veřejnou dopravu, má na společnost obrovský a dlouhodobý dopad. Přitom suma individuálních soukromých rozhodnutí nemusí nutně vést ke společensky optimálnímu výsledku. V dobách, kdy místní dopravu ve velkých průmyslových městech zajišťovaly vlaky a tramvaje, byla její rychlost v městských centrech vyšší než dnes. Ti, kdo si mohli dovolit vlastní automobil, získali výhodu, protože auto nemuselo zastavovat, aby nabralo další cestující. Ale jak aut na ulicích přibývalo, byly častější zácpy a výsledkem bylo zpomalení jak automobilů, tak veřejné dopravy. Automobil si ovšem i v tomto případě zachoval před veřejnou povrchovou dopravou určitou výhodu, takže pobídka k jeho individuálnímu používání trvala nadále. Tím klesla poptávka po jízdě autobusem a tramvají a tak došlo i ke zhoršení těchto služeb. Konečným výsledkem jsou nebezpečné a ucpané ulice, znečištěný vzduch a dlouhé přepravní doby. V tomto případě společenské rozhodování o podobě ekonomiky může přinést podstatně lepší výsledky, než souhrn soukromých rozhodnutí.

Rozhodnutí zda rozšiřovat nebo omezovat používání automobilů má zásadní důsledky pro průmysl. Ve velké zemi zaměstnává automobilový průmysl přímo nebo nepřímo miliony lidí, kteří vyrábějí automobily a jejich součásti, zajišťují dodávky paliva, servis, stavbu a opravu silnic. Podíl vlastníků automobilů na obyvatelstvu ovlivňuje také urbanistické řešení měst a formy maloobchodu. Strategické plánování by mělo být schopno brát v úvahu tyto okolnosti systematickým způsobem. Pokud bude přijato rozhodnutí, že se používání soukromých automobilů bude omezovat, plán musí počítat s přemístěním pracovních sil zaměstnaných v automobilovém průmyslu.

Uvedený příklad se týká technologie, která je už dobře známa. Jiné problémy staví před strategické plánování průmyslu nové technologie. Když se podíváme na dějiny vývoje průmyslu, vidíme řadu vln, ve kterých hrály vedoucí úlohu různé obory: textilní průmysl, železnice, těžké strojírenství, chemie, automobily, zboží dlouhodobé spotřeby, elektronika. Úspěch každé průmyslové ekonomiky závisel na její schopnosti rychle rozvíjet tyto pionýrské průmyslové obory. První dvě vlny vynesly do čela Británii, třetí a čtvrtá Německo, průkopníkem masové výroby automobilů a zboží dlouhodobé spotřeby se staly USA, s elektronikou přešlo vedení na Dálný Východ.

Nově se industrializující ekonomiky mají poměrně snadný úkol: začínají bez průmyslové základny a mohou soustředit všechno své úsilí na výstavbu nejmodernějších oborů. SSSR tak v období 30. až 50. let 20. století dosáhl pozoruhodné úspěchy v rozvoji těžkého průmyslu; o 40 let později dosáhl Tchaj-wan a Jižní Korea podobných výsledků v elektronice. Tento typ počátečního průmyslového rozvoje se dobře hodí pro plánování, protože plánovací úřady mohou kopírovat průmyslovou strukturu vedoucích zemí.

Pro industrializovanou zemi je restrukturalizace a hledání nových cest mnohem obtížnějším úkolem. Není koho napodobovat. Staré obory je třeba utlumit ve prospěch oborů, jejichž perspektiva závisí na technologii, kterou je ještě třeba vyvinout. To vyžaduje předvídaní: do přípravy plánů je třeba promítat výsledky soudobého vědeckého výzkumu do budoucnosti, kdy na nich budou spočívat celé průmyslové obory. Je třeba určit, jaké znalosti, technologie a dovednosti k tomu budou zapotřebí a také vytvořit výzkumné a vývojové organizace, které promění výsledky vědy v technologie. Je třeba reorganizovat vzdělávání a odbornou přípravu tak, aby produkovala pracovní sílu schopnou ovládat tyto nové technologie. Je třeba vymyslet a zkonstruovat spotřební produkty využívající tyto technologie. Je třeba vynalézt výrobní technologie, vyvinout výrobní zařízení a zajistit dodávky, postavit výrobní linky a uvést je do provozu.

Pokud nemá ekonomika stagnovat, musí se podobná restrukturalizace provádět opakovaně, na základě restrukturalizačních plánů přijímaných na období 10 až 15 let. Není jasné, do jaké míry může být takové plánování demo-

kratické. Znalosti toho, jaké technologie budou pravděpodobně relevantní za 10 nebo 20 let, jsou na začátku soustředěny v malém společenství výzkumníků a pro lidi bez speciálních znalostí je obtížné udělat si o takových otázkách úsudek. Bylo by ovšem možné, aby techničtí specialisté formulovali určitý počet schůdných variant budoucího průmyslového rozvoje, které by pak mohly být předloženy k veřejné diskusi.

Složení plánovacích byr, která odpovídají za vypracování strategických plánů, se musí řídit časovým dosahem příslušných plánů. Plány na nejdelší období by měly formulovat malé výbory ekonomů s podporou vědců a výzkumníků, kteří by dávali k dispozici výsledky své běžné práce. Pro plány s perspektivou 5 až 7 let by bylo třeba vytvářet větší skupiny ekonomů podporovaných výrobními inženýry. Krátkodobé plány by se pak měly sestavovat na základě mnohem rozsáhlejších vstupů přicházejících od konstruktérů a designérů produktů a průmyslových manažerů.

Pro úspěch strategických plánů je klíčovým prvkem jejich schopnost zapřáhnout do práce inovaci. To je inherentně paradoxní záležitost, protože inovace ze své definice je nepoznatelná, dokud k ní nedojde. Proces přechodu od nové koncepce k jejímu normálnímu průmyslovému využití však vyžaduje čas. Pokud nebude možné plánovat inovační proces na začátku, s postupem procesu bude možnost uplatnění plánování neustále vzrůstat. Každá moderní průmyslová ekonomika potřebuje trvalý proces umožňující, aby se to, co je zatím neznámé, stalo poznatelným, a aby se poznatelné začalo využívat. Vědecký výzkum a vývoj se stávají odvětvími společenské dělby práce, která jsou z technického hlediska relativně nezávislá na dominantní formě vlastnictví v ekonomice.

Tím nechceme říci, že společenské vztahy nemají žádný vliv na proces inovace – jejich vliv je nesporný. Ale to, zda je ekonomika socialistická nebo kapitalistická, je podle všeho méně důležité, než celá řada jiných faktorů. Inovace je odvětvím dělby práce, v němž se daná ekonomika může specializovat, ale také nemusí. Kapitalistických zemí je mnoho a jejich výsledky pokud jde o průmyslové aplikace nových technologií jsou velmi rozdílné. Británie je stejně známa pro své nízké tempo technologických inovací, jako je Japonsko velebeno pro jejich rychlost. Tato skutečnost nemá jednoduché vysvětlení a její příčiny určitě nelze redukovat na jednoduchou formulu: čím větší svoboda trhu, tím vyšší stupeň inovace. Součástí rovnice jsou patrně nevypočitatelné prvky národní psychologie a kultury – postoj společnosti k novému.

Souběžně s těmito nepostižitelnými vlivy sehrávají svoji úlohu také objektivní faktory, které lze identifikovat: jak kvalitní je vzdělávací systém dané společnosti, jak velký podíl národního důchodu se dává na výzkum, kolik na vývoj. Z jiného pohledu jde o to, kolik se vynakládá na civilní výzkum a ko-

lik na vojenský. Důležité také je, zda má společnost instituce schopné integrovat všechny aspekty vývojového cyklu od výzkumu „s hlavou v oblacích“ až po konečný produkt.

Existují jasně prokazatelné vazby mezi částkami, které společnost dává na vzdělání a civilní výzkum a vývoj na jedné straně, a jejím tempem inovace na straně druhé. Zavedení demokratického plánovacího systému, v němž by hlavní kapitoly národního rozpočtu jako je obrana, vzdělání a výzkum a vývoj podléhaly každoročnímu lidovému hlasování, nezaručí, že se společnost rozhodne vynaložit na výzkum a vývoj značné částky. Občané jim mohou přisoudit nízkou prioritu s následnými dopady na jejich vlastní ekonomiku, bude to ovšem výsledek vědomé a svobodné volby a nikoli vedlejší efekt úzkoprsého rozhodování podnikových účetních.

Aby byl výzkum a vývoj efektivní, musí ve společnosti existovat transmise, jejíž řemen pohání všechna jeho stadia od základního výzkumu přes aplikovaný výzkum a vývoj produktů až po hromadnou výrobu. Ekonomické výsledky asijského kapitalismu naznačují, že mimořádný význam mají zejména pozdější fáze tohoto procesu. Západní kapitalismus má více základního výzkumu financovaného z veřejných fondů, avšak příliš velká část aplikovaného výzkumu a vývoje produktů je orientována na vývoj zbraní. Jeho výsledek, bojové letouny a rakety, je zázrakem technického důmyslu, ale schopnost inovovat produkci zboží pro civilní spotřebu skoro zcela vymizela. Británie a USA nebyly v aplikaci nových technologií na videorekordéry, motocykly nebo kamery o nic lepší, než SSSR. Zbrojní průmysl byl jediným odvětvím, v němž veřejně financovaný aplikovaný výzkum a vývoj produktů pokračoval až do stadia výroby. Aby mohla socialistická ekonomika využít vědu ke zlepšení civilních průmyslových oborů, absolutní prioritou je pro ni vytvoření soustavy civilních institucí, které nahradí instituce vojensko-průmyslového komplexu.

ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ A PŘÍRODNÍ ZDROJE

V kapitole 4 jsme se zmínili o tom, že socialistická ekonomika vyžaduje ekologicky zdravou politiku růstu. V tomto oddíle probereme některé konkrétní implikace tohoto cíle a posoudíme výhody a nevýhody tržního a plánovaného systému ve vztahu k problematice životního prostředí. O některých dalších relevantních aspektech pak budeme hovořit v kapitole 14, kde se zaměříme na povahu vlastnických vztahů nutných pro pečlivé hospodaření s přírodními zdroji.

Až do tohoto okamžiku jsme předpokládali, že náklady na produkci jakéhokoli statku nebo služby jsou adekvátně vyjádřeny celkovou pracovní dobou lidí, vynaloženou na produkci. Ve své nedávné kritice socialistického plánování vystoupil Don Lavoie (*Lavoie, Don Rivalry and Central Planning*, Cam-

bridge: Cambridge University Press, 1985) se starou námitkou o neschopnosti pracovní teorie hodnoty vypořádat se s cenou neobnovitelných přírodních zdrojů. Argumentuje tím, že určování ceny na základě pracovní hodnoty si nedokáže poradit s přírodními nebo nepracovními vstupy. V tržním systému mají přírodní zdroje svou cenu, která je zahrnuta do výrobních nákladů; podle pracovní teorie hodnoty jsou zdarma. V důsledku toho prý pracovní teorie hodnoty podhodnocuje cenu statků vyráběných ze vzácných přírodních zdrojů.

Jde opravdu o závažnou otázku. Avšak tuto námitku, kterou původně vyslovil von Mises, lze obrátit proti obhájčům trhu, protože racionální využívání přírodních zdrojů je nejslabší stránkou kapitalismu a (potenciálně) nejsilnější stránkou socialismu.

Jak se určuje cena přírodních zdrojů na „svobodném trhu“? Klasická odpověď zní, že vyplývá z diferenciální pozemkové renty. V tomto případě jsou marginální pozemky, rotná pole nebo lesy zdarma a náklady marginální produkce⁴⁹ jsou dány pracovními vstupy (a v neoklasické teorii také vstupy kapitálovými). Avšak ropa z marginálního vrtu je také zdrojem, který se ztenčuje, a v tržním systému nemá toto ztenčování cenu. Existuje pouze konečné množství ropy, což ovšem její tržní cena nebere v úvahu. Ve skutečnosti vidíme, že kapitalismus bezohledně ničí všechny přírodní zdroje, které se staly marginální. Stojí zato připomenout Marxovu zmínku o „americkém pohraničí“ (American frontier), kde kolonisté na své cestě z pobřežních států na vnitrozemní pláň nacházeli stále lepší půdu. Protože se z geografického hlediska marginální půda stávala nejproduktivnější (a byla navíc zdarma, protože byla ukradena indiánům), padla všechna omezení na využívání přírodních zdrojů. Používané zemědělské praktiky (žádná obměna plodin, monokultury) vedly k rychlému vyčerpání půdy. V nejtržněji orientované ekonomice světa to vedlo ke katastrofální půdní erozi a vzniku prašných pustin. Totéž platí pro těžbu dřeva v marginálních oblastech. Jak na západním pobřeží Severní Ameriky, tak v džunglích Amazonky nebo Bornea kradou kapitalistické společnosti místním obyvatelům dřevo a zacházejí s ním jako s bezplatným zdrojem. Lesy, které vyrůstaly po dlouhé věky, jsou vymýceny za několik desetiletí.

Jediným případem, kdy tržní systém vede k péči o půdu a zachování její úrodnosti je situace, v níž existuje třída pozemkových vlastníků s příjmy pocházejícími z pozemkové renty a která má přirozeně zájem na jejich zachování. Technicky to předpokládá diferenciální rentu plynoucí z klesajících vý-

⁴⁹ Pojem marginální produkce a marginálních výnosů má svůj původ v teorii pozemkové renty. Tam výraz *margin* (pokraj) znamenal doslovně hranici, kam sahalo zemědělství. Marginální byla nejhorší země, která přicházela pod pluh až nakonec.

nosů marginální výroby. Politicky to předpokládá, že třída pozemkových vlastníků je bohatá, politicky kultivovaná a podporovaná státní mocí. Taková situace vzniká pouze za specifických historických podmínek. Za kapitalistické éry na většině světových území drželi zemi převážně chudí rolníci nebo lovci a sběrači s velmi malým politickým vlivem. Jejich přírodní zdroje byly prostě vyvlastněny. Navíc o tom, zda je pro pozemkové vlastníky racionální pečovat o své pozemky nebo na nich začít dolovat a přitom zničit půdu atd., závisí na diskontní sazbě. Pokud je diskontní sazba⁵⁰ kladná, má smysl čerpat z neobnovitelných zdrojů. Pokud jsou diskontní sazby nízké a stabilní, může být ekonomicky výhodné investovat do zvýšení kvality půdy, jak to dělala třída britských pozemkových vlastníků v 18. století. Zde jde ovšem o pomalu obnovitelné a nikoli o neobnovitelné zdroje.

Vcelku vzato bude trh vždy plýtvat marginálními zdroji, ať výnosy stoupají nebo klesají. Bude pečovat o pomalu obnovitelné zdroje v obdobích nízké diskontní sazby v kombinaci s klesajícími marginálními výnosy. Bude ale vždy vyčerpávat neobnovitelné zdroje.

Zavedení připsaných rent⁵¹, prosazované sovětskými „reformátory“ je ekvivalentní provádění výpočtů pracovní hodnoty na základě marginálních namísto průměrných nákladů, a to za předpokladu klesajících výnosů práce. Avšak vzhledem k výše uvedeným argumentům nebudou připsané renty za socialismu o nic účinnějším nástrojem péče o zdroje, než jsou reálné renty za kapitalismu. My zastáváme radikálnější stanovisko, podle něhož je ekologická destrukce nutným důsledkem každého „ekonomického“ rozhodovacího mechanismu, tj. každého rozhodovacího mechanismu založeného na jediné cílové funkci. Žádná rozhodovací procedura založená na cenách nedokáže zprostředkovávat informace o důsledcích zvoleného jednání pro životní prostředí, protože tyto důsledky jsou komplexní a nedají se redukovat na účetní položku. Každé nekvalitativní posuzování ekologických dopadů je zavádějící. Ekologické dopady dané akce je třeba určit vědeckým výzkumem a roz-

⁵⁰ Diskontní sazba je abstrakcí pojmu úrokové míry. Pokud mi v kapitalistické ekonomice někdo slíbí, že mi za rok pošle poštovní poukázku na £ 1000, má to pro mě okamžitou hodnotu o něco menší než tisíc liber. Pokud bych chtěl tyto peníze utratit nyní a ne až za rok, musím si vzít na rok půjčku. Předpokládejme, že úvěrová společnost si účtuje úrok 25%. Když si v takovém případě vypůjčím £ 800, budu za rok, kdy mi přijde poštovní poukázka, schopen splatit tuto půjčku plus £ 200 úroku. Budoucí příjem £ 1000 by tak diskontoval současnou hodnotu £ 800. Možnost takového postupu je zřejmě důsledkem existence úvěrových ústavů, ale kapitalistická ekonomie abstrakcí odtrhává tuto ideu od jejího institucionálního rámce a prosazuje ji jako všeobecný princip ekonomické kalkulace.

⁵¹ Při připsané rentě v socialistické ekonomice stát jedná, jako by ho tvořili dva soukromí jedinci, majitel půdy a průmyslník. Stát jako pozemkový vlastník požaduje od státu jako průmyslníka rentu za používanou půdu. Jelikož stát vlastní jak půdu, tak průmyslové podniky, jde o čistě účetní operaci.

hodnout o nich musí politický boj. Příkladem toho jsou kampaně za zastavení průmyslové výstavby na březích Bajkalu a za zrušení plánů na odebrání vody ze sibiřských řek k zavlažování střední Asie, organizované vědeckou komunitou v SSSR.

Nikde není zaručeno, že se o těchto otázkách bude rozhodovat moudře. Maximálně lze požadovat, aby existovaly politické podmínky umožňující svobodnou a informovanou debatu v této oblasti současně se svobodou vědeckého výzkumu a publikování, a aby konečné rozhodnutí bylo přijato svobodným hlasováním. V kapitalistické společnosti se skoro výlučně přijímají taková rozhodnutí, která vyhovují komerčním zájmům velkých podniků schopných kupovat si politický vliv. V socialistické demokracii by se o zásadních ekologických otázkách mělo rozhodovat v referendu po dlouhodobé a otevřené debatě v médiích. Jestliže se navrhuje výstavba vodní elektrárny, která zaplaví krásné údolí a současně jedinečné místo výskytu některých zvířat či rostlin, nemá žádný smysl hledat nějaký ekonomický vzorec, který by rozhodl, zda se má tento projekt uskutečnit nebo ne. Je to politický a nikoli ekonomický problém. To znamená, že rozhodování vychází z vědomého stanovení priorit a nemůže být redukováno na prosté porovnávání čísel, ať vyjadřují množství pracovní doby nebo peněz.

Otázka vyčerpávání zdrojů je paradoxní, protože ke stejným výsledkům vede jak politika rychlého vyčerpání, tak krajní konzervace. Pokud spotřebujeme ropu nacházející se v Severním moři v jednom velkém rozmachu trvajícím několik let, potom o ni přijdou následující generace, ale pokud ji necháme v zemi natrvalo, nikdo z ní nebude mít vůbec nic. Rozumnou alternativou je naplánovat využívání ropy takovým tempem a takovým způsobem, aby bylo možno ještě před jejím vyčerpáním vyvinout náhradní zdroje. Je málo důkazů, že by to dělal trh. Na druhé straně existují určité důkazy, že se tak systematicky postupovalo v SSSR. Po dobu posledních třiceti let Sověti důsledně věnovali značné částky na výzkum termojaderné reakce v naději, že získají náhradu za fosilní paliva. Na Západě vzniklá zařízení jako je Joint European Torus (JET) měla jako předlohu sovětský *Tokamak*. A když v roce 1987 poprvé odstartovala nová těžká nosná raketa *Enérgija*, prosákla na veřejnost zpráva, že významným cílem sovětského kosmického programu je rozvoj využívání sluneční energie.⁵² Předpokládalo se například, že tyto nosné rakety vynesou na oběžnou dráhu zrcadla, která budou v zimních měsících osvětlovat pracoviště v Arktidě, a že na oběžné dráze budou postaveny solární elektrárny, které budou vysílat energii ve formě mikrovlnného vlnění dolů na Zemi. Socialistická ekonomika může přikročit k podobným dlouhodobým projektům v rámci normálního plánovacího mechanismu. Tržní mechanismus

⁵² Viz *The Times*, 10.8.1987.

to dokázat nemůže. Kapitalistické země jsou schopny v této oblasti soutěžit pouze tehdy, jestliže vytvoří speciální státní organizace napodobující socialistické plánování jako je NASA nebo CEGB.

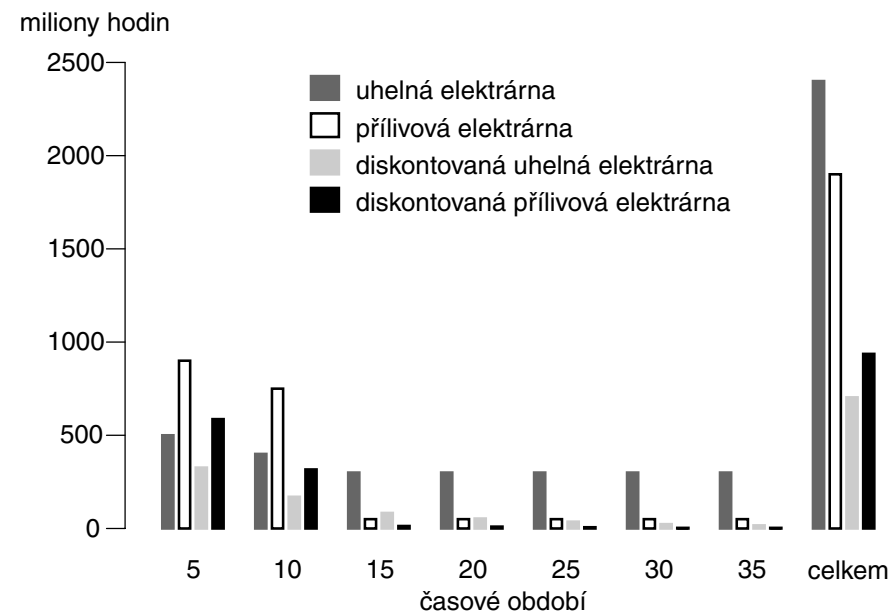
ČASOVÁ DIMENZE VÝROBY

V našich dosavadních úvahách o využívání pracovní hodnoty jsme předpokládali, že zítřejší pracovní den bude mít stejnou hodnotu jako den odpracovaný o 10 let později. Lze namítnout, že je to nerealistické a že takový systém kalkulací by vedl k přijímání projektů s nadměrnou kapitálovou intenzitou. Můžeme to znázornit na konkrétním příkladu. Existuje návrh na výstavbu přehrady s vodní elektrárnou napříč ústím řeky Severn, která by jednak vyráběla elektřinu, jednak nesla dálnici spojující Anglii s Walesem. Toto dílo by po svém dokončení vyrábělo elektřinu s velmi nízkými pracovními náklady, protože „palivo“ má podobu neobvykle vysokého, přibližně 7-metrového rozdílu hladin mezi přílivem a odlivem a bylo by tedy zdarma. Velký objem inženýrských prací ale způsobuje, že náklady na výstavbu jsou vyšší než výstavba uhelných elektráren o stejném výkonu.

Situace je znázorněna na obrázku 5.1, v němž se porovnává množství práce vynaložené na oba projekty v pětiletých intervalech. Za období 30 let bude celkové množství práce potřebné na výrobu stejného množství elektřiny z uhlí větší, než u přílivové elektrárny. Pro prvních 10 let, zahrnujících období výstavby, bude ale cena elektřiny z uhlí nižší. Pokud bychom rozhodovali o výrobě elektřiny jen z hlediska minimalizace vynaložené práce, jasným vítězem by byla přílivová elektrárna. Ve skutečnosti se ale anglický výbor pro výrobu elektřiny rozhodl přílivovou elektrárnu nestavět, protože úroky, které by musel platit z půjčky na výstavbu přehrady, by převážily úsporu paliva dosahovanou v pozdějších letech. Při nižší úrokové sazbě by rozhodnutí vypadalo jinak. Stanovení nákladů na obě alternativy na základě obsahu práce, tj. s použitím čisté pracovní hodnoty, je ekvivalentní předpokladu, že úroková nebo diskontní sazba je rovna nule.

Proti nulové diskontní sazbě lze vznést námitky jak ze subjektivních, tak z objektivních důvodů. Podle principu, že dnešní koláč je lepší než příslib koláče na zítřek, může být lepší ušetřit na výkonech tento rok, i když to bude znamenat víc práce v budoucnu. Taková subjektivní diskontní sazba by se mohla určovat politicky (lidé by mohli hlasovat vždy po několika letech, jestli chtějí diskontní sazbu zvýšit, snížit, nebo ponechat na dosavadní úrovni). Možný je ale objektivnější přístup: jako diskontní sazba by se dala použít průměrná míra růstu produktivity. Racionálním důvodem pro tento postup je, že pokud se za každých deset let produktivita práce zdvojnásobí, pak hodina dnešní práce bude ekvivalentní půlhodině práce vykonané koncem 90. let. Protože budoucnost nikdy nemůžeme znát přesně, bylo by nutné odhadovat

budoucí růst produktivity na základě jeho nedávné historie. Lze poznamenat, že z tohoto hlediska bylo rozhodnutí energetického výboru nestavět přehradu přes Severn ekonomicky iracionální, protože výbor ve svých výpočtech používal o hodně vyšší diskontní sazbu, než byla skutečná průměrná míra růstu produktivity ekonomiky. Také tento případ hovoří ve prospěch argumentu, že racionální ekonomická kalkulace bude reálně možná pouze v socialistickém státě.

Obr. 5.1: Důsledky diskontu ve výši 9% pro náklady na dva projekty elektráren

V kapitalistických ekonomikách je diskontní sazba určována náhodnými událostmi na peněžním trhu, které nemají nic společného s aktuálními možnostmi výroby. Sazba se řídí spekulativními pohyby mezinárodního kapitálu a nedemokratickými rozhodnutími monetárních institucí; je nestabilní a kolísá z měsíce na měsíc. Používání takové proměnné v ekonomickém rozhodování je neobhajitelné jak z hlediska ekonomické efektivity, tak z hlediska demokracie.⁵³

⁵³ Je třeba zdůraznit, že používání diskontní sazby v socialistickém plánování v žádném případě nepředpokládá existenci peněžního trhu, úvěrů a placení úroku z úvěrů. Je to pouze parametr používaný v počítačových programech, jehož pomocí se ohodnocují sociální náklady různých alternativ výroby.

TRŽNÍ A NETRŽNÍ DISTRIBUCE

Jedno strategické rozhodnutí ovlivňující celkovou podobu ekonomiky se týká otázky, které statky mají být alokovány přímo prostřednictvím plánu a které mají být v nějakém smyslu „dány na trh“. Počítáme s plně plánovanou alokací produkčních statků, existující společně s trhem spotřebních statků. Přesnou povahu tohoto trhu popíšeme v kapitole 8; jak uvidíme, odlišuje se zcela od trhu v kapitalistických ekonomikách v tom, že je podřízen plánovité alokaci sociální pracovní doby. Pořád ale ještě stojíme před otázkou, kudy má přesně probíhat dělicí čára mezi tržní a netržní distribucí, nebo lépe řečeno o jaké principy se má opírat rozhodování v této věci.

Tato otázka má čtyři důležité aspekty. Probereme je pod tituly práva občanství, svoboda volby, jak se vypořádat s nedostatkem a náklady měření.

Práva občanství

Prvním principem je, že na statky a služby, které tvoří základní předpoklady pro plnou účast na výrobě a životě komunity v rámci společnosti, má mít člověk právo a že tyto statky a služby mají být financovány ze všeobecných daní. Nejdůležitějšími příklady jsou školství, zdravotnictví a péče o děti (v kapitole 13 ukážeme, že součástí občanských práv musí být také přístup k televizi s hlasovacím zařízením, což umožní plnou účast na politické demokracii). Aby mohl člověk fungovat jako aktivní a produktivní člen společnosti, musí mít dobré vzdělání, být zdravý a zbaven povinností zůstávat doma po celý den kvůli péči o děti. Tyto statky jsou nutné k tomu, aby byla jednotlivcům dána „pozitivní svoboda“ umožňující jim být pány svého vlastního života.⁵⁴ Je navíc v zájmu společnosti jako celku, aby každý její člen byl vzdělaný, zdravý a produktivní; kladné účinky vzdělání, zdravotní péče a péče o děti nejsou omezeny jen na jednotlivce. (Řečeno jazykem ekonomiky, je zde vnější přínos neboli „pozitivní externalita“, přičemž se všeobecně uznává, že trhy nepřinášejí optimální výsledky tam, kde externality sehrávají významnou roli.)

Svoboda volby

Druhým principem je, že jakmile jsou vytvořeny základní předpoklady občanství, jednotlivci (nebo rodiny či obce) mají mít maximální svobodu rozhodování o tom, v jaké podobě chtějí užívat plody své práce. Státní rozdělování nebo přiděly se k tomuto cíli hodí špatně; potřebujeme nějakou formu „trhu“, na kterém budou lidé moci utratit své pracovní poukázky. (Jak již bylo řečeno, takový trh popisujeme v kapitole 8). Tento způsob distribuce se

bude používat u potravin, nápojů, zábavy, knih, oblečení, dovolených a tak dále – statků, u nichž „externality“ neexistují nebo jsou nevýznamné. Zatímco je z hlediska společnosti nesmyslné nechat své členy upadat do nevědomosti nebo nemoci, které by se dalo vyhnout, nebo je nechávat uvězněné doma s malými dětmi, je naprosto rozumné nechat je, aby si vybrali mezi kaviárem, vínem, knihami, košilemi nebo výletem do hor.

Jak se vypořádat s nedostatkem

Třetí aspekt se týká statků, jejichž nabídka je relativně stálá a kde poptávka překračuje nabídku při nulové ceně. Vezměme jako příklad přeplněný úsek dálnice. Je možné vybudovat novou dálnici nebo rozšířit existující, ale bude to trvat určitou dobu a projekt může být sporný z ekologických důvodů; pro tuto chvíli předpokládejme, že nabídka dálnice je fakticky stálá. Pokud není na používání dálnice stanovena žádná cena, zahltí se natolik, že nikdo po ní nedokáže jezdit rychle. V tomto případě je rozumným opatřením mýtné. Je to způsob, jak „šetřit“ využívání vzácného zdroje. Lidé, pro něž je důležitá rychlá individuální přeprava, zaplatí mýtné, zatímco jiní se možná rozhodnou pro veřejnou dopravu.

Mýta tohoto druhu také poskytují užitečné informace plánovačům. Předpokládejme, že se zvažuje výstavba nové dálnice. Stavební práce si vyžádají velké náklady ve formě odpracované doby. Jestliže je existující silnice přeplněna a přitom se na ní nevybírání mýtné, neznamená to samo o sobě, že nová dálnice bude nákladově efektivní. Pokud se ale na ní vybírá mýtné odpovídající nákladům na novou stavbu a silnice je nadále přeplněná, může to být důvodem ke stavbě dalších silnic (pokud pro opačný závěr nehovoří závažné ekologické důvody).

Obecně jde o to, že opozice vůči kapitalismu nemusí nutně znamenat opozici vůči „tržním řešením“ problému nedostatku – mohou se dokonce vyskytnout dobré důvody k tomu, aby byly zavedeny ceny u některých statků, které zatím byly dodávány v současné společnosti „zdarma“ (tj. byly financovány z daní).

Náklady měření

V předchozím jsme už doporučili, aby spotřební statky, které nemají významné externí dopady, byly dávány na trh výměnou za pracovní poukázky. V zájmu základní ekonomické racionality je třeba tento princip v některých případech uplatňovat podmíněně. Nemá např. smysl požadovat od lidí, aby platili za nějaký statek, pokud náklady na měření spotřeby a fakturaci přesahují eventuální příjem a statek je přitom oceňován svými výrobními náklady bez těchto dodatečných nákladů. V tomto světle, i když pomineme ideologické úvahy, je privatizace vodovodů v Británii pravděpodobně iracionální.

⁵⁴ K pojmu pozitivní svobody viz Parta Dasgupta, „Positive freedom, markets and the welfare state“, *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 2, no. 2, Summer 1986, 25–36.

Voda je produkt s velmi nízkými náklady a vůbec není jasné, zda mají náklady na měření a účtování nějaké oprávnění. (Pokud by se čistá voda stala vzácnou a drahou komoditou, situace by byla odlišná.)

ZEMĚDĚLSTVÍ

Svobodný trh zemědělských produktů je v rozvinutém světě skoro neznámý. Západní vlády, které obhajují zavedení volného trhu jako řešení potravinového problému v Polsku, se úporně brání všem pokusům o jeho zavedení ve vlastních zemích. Trh potravin je silně regulován v Japonsku, Evropském společenství i USA. Účelem této regulace je jednak dosažení stabilní nabídky, a co je ještě důležitější, ochrana vlivné zemědělské lobby před tvrdostmi trhu. Používané metody se v detailech liší, ale jejich obecným důsledkem je udržování cen potravin nad úrovní volného trhu v zájmu ochrany příjmů farmářů.

Předvídatelným důsledkem takového postupu je stimulace nadprodukce. Vyrábí se nadměrné množství potravin, které se pak vykupují za dotované ceny a hromadí ve skladištích a obilných silech. Otázka, jak naložit s těmito přebytky, je skutečný hlavolam. Jednoduchou odpovědí by bylo prodat je levně spotřebitelům, ale to je vyloučeno, protože by se tím prudce snížily ceny a tím i příjmy farmářů. Takže se vymýšlejí speciální triky. Penzisté dostávají máslo k Vánocům. V pobočkách Armády spásy dochází ke scénám, když se ošumělí staří lidé stavějí do front a rvou se o svou bezplatnou libru másla. Což je ještě horší, potraviny se ničí. Velké zásoby brambor se vědomě znehodnocují červenou barvou, aby byly nepoživatelné pro lidi. Farmářům se vyplácí prémie za to, že místo pěstování plodin nechají ležet půdu ladem.

Současně s tím jsou vysoké ceny pro farmáře pobídkou, aby rozorávali i marginální půdu. Mokřiny, křovinaté pozemky a lesy mizí, aby udělaly místo obilným prériím. Při dotovaných cenách stojí za to zalévat půdu chemikáliemi a tím kontaminovat potraviny, zabíjet divokou zvěř a otravovat vodní zdroje nitráty a pesticidy. Vrcholem absurdity je, když jsou majitelé pozemků placeni za to, že neničí místa s vědeckým významem tím, že na nich vysázejí jehličnany, což by je ovšem nikdy nenapadlo, kdyby se na výsadbu stromů nevyplácely dotace.

To, co dnes existuje na Západě, je šílený amalgam veřejné regulace a soukromého sobectví, v němž všechno spolupůsobí k obohacování pozemkového vlastníka. Bez ohledu na to mohou apologeti tohoto systému ukazovat prstem na Východ a říkat: „Přinejmenším u nás nejsou fronty na potraviny jako v Rusku.“ K lidové představě o komunistickém zemědělství patří neustálý nedostatek zboží, ruské fronty a polské nepokoje kvůli masu.

Před pádem komunismu na Východě existovaly mezi zemědělskými systémy značné rozdíly. Polsko mělo převážně soukromé zemědělství, zatímco

Češi na druhé straně hranice měli socializované zemědělství. V Polsku měla řeznictví prázdné regály, zatímco státní obchody v Praze překypovaly salámy a klobásami.⁵⁵ SSSR měl také socializované zemědělství, ale současně byl nechvalně znám nedostatkem potravin.

Jak ukazují tyto příklady, věc nespočívá v prosté otázce, zda jsou soukromá hospodářství lepší nebo horší než socializovaná. Svoji roli sehrává řada jiných faktorů – cenová politika, distribuční systém, kulturní úroveň venkova. Navíc to, zda jsou obchody plné nebo prázdné, je jen velmi nedokonalé měřítko efektivnosti zemědělské politiky. Pokud jsou ceny dostatečně vysoké, budou obchody vždy plné. Na světě je množství zemí, které mají plné obchody a hladové obyvatele. Pokud budete naopak uměle držet ceny na nízké úrovni, obchody budou vyprodány.

Lepším způsobem, jak posuzovat systém produkce a distribuce potravin, je pohled na nutriční standardy obyvatelstva jako celku a ekologické dopady daného systému. Dnes je k dispozici obrovské množství vědeckých poznatků o výživě. Ještě před druhou světovou válkou odborníci určili, jaké množství bílkovin, tuků, uhlohydrátů a vitaminů má obsahovat vyvážená strava. Tyto znalosti byly v Británii vhodně využity ke stanovení válečných přidělů potravin. I když byly tradiční zdroje dodávek narušeny, racionální plánování a přidělování toho, co zbylo, mělo za následek, že nutriční standardy obyvatelstva jako celku se ve skutečnosti zvýšily.

Některá z nutričních doporučení 40. let dnes už mohou vypadat trochu zastarale. Epidemiologické studie výživy a kardiovaskulárních onemocnění vedly k moderním doporučením, podle nichž se má o něco omezit spotřeba másla a živočišných tuků a o něco zvýšit spotřeba komplexních uhlohydrátů. Základní princip však zůstává zachován: pokud se obyvatelstvo jako celek stravuje v souladu s nejnovějšími vědeckými poznatky, jeho celkový zdravotní stav se bude zlepšovat. Už při něm nepůjde o prevenci onemocnění jako je rachitis nebo tuberkulóza, ale o zadržení velkých zabijáků moderní doby – rakoviny a srdečních onemocnění – vyvolávaných nesprávným stravováním.

Výše uvedené úvahy naznačují, že dodávky potravin nejen lze, ale je také nutno plánovat. Pro danou velikost a věkovou strukturu obyvatelstva lze celkové požadavky na potraviny vypočítat velmi snadno. Potraviny mohou přicházet ze tří zdrojů: importu, socializovaných hospodářství a rybářských podniků a soukromých farem a rybářských podniků. Budeme předpokládat,

⁵⁵ Bulharské zemědělství bylo českého typu. Jeden z autorů navštívil Bulharsko začátkem 80. let, kdy vrcholil rozruch kolem polské Solidarity. Jeho rozložití a dobře živení hostitelé neskrývali své pohrdání Poláky: „Žádný div, že jsou v průšvih, když v roce 1956 zpětně privatizovali zemědělství.“

že import potravin je regulován dlouhodobými dodavatelskými smlouvami s různými produkčními zeměmi, což s výhradou velkých klimatických katastrof zajistí spolehlivé základní dodávky těch potravin, které nelze ekonomicky vyrobit doma.

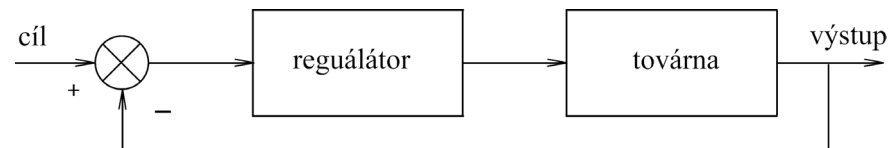
Z těchto údajů pak lze odvodit úkoly pro domácí produkci. Pokud předpokládáme, že zemědělství tvoří kombinace státních statků, družstev a rodinných hospodářství, spočívá problém v tom, jak dosáhnout pomocí těchto zdrojů plánovanou úroveň produkce. Zemědělství více podléhá vlivům počasí, než jiná odvětví. Jeho produkce z roka na rok kolísá a přesné roční plánování je proto nemožné. Tyto fluktuace se však v průběhu několika let vyrovnávají a vytvářením rezervních zásob lze zaručit pravidelnost dodávek. Pro zemědělskou produkci bude rozumné stanovovat průběžně cíle na tři nebo čtyři roky dopředu. Rodinná hospodářství a družstva budou žádána, aby se ucházela o zakázky na dodání určitých množství plodin v průběhu tří let. Bude se na nich požadovat, aby specifikovaly, jaké vstupy budou potřebovat pokud jde o stroje, energii, hnojiva atd. a kolik přidané hodnoty si budou účtovat za svou vlastní práci. Pak bude možno uzavírat dodavatelské smlouvy, které budou brát v úvahu jak náklady (ve formě přímé a nepřímé práce), tak ekologické dopady plynoucí z použití konkrétních množství chemických přípravků a hnojiv.

System nabídek by zabránil nadprodukcí, která je takovou pohromou pro systém zemědělského plánování na Západě. Potřeby spotřebitele a životního prostředí by byly nadřazeny potřebám výrobce. System by podporoval efektivitu a urychlil by uzavírání marginálních, neekonomických hospodářství. Pro hospodářství, která by získala dlouhodobé dodávkové smlouvy, by byly odměnou dlouhodobě stabilní ceny a trhy.

KAPITOLA 6 DETAILNÍ PLÁNOVÁNÍ

V kapitole 4 jsme představili plánování jako případ regulace pomocí zpětné vazby. Rekapitulací této základní myšlenky je obrázek 6.1. Tuto obecnou koncepci lze nyní rozpracovat tak, aby brala v úvahu konkrétní vývody týkající se socialistického plánování, k nimž jsme dosud dospěli.

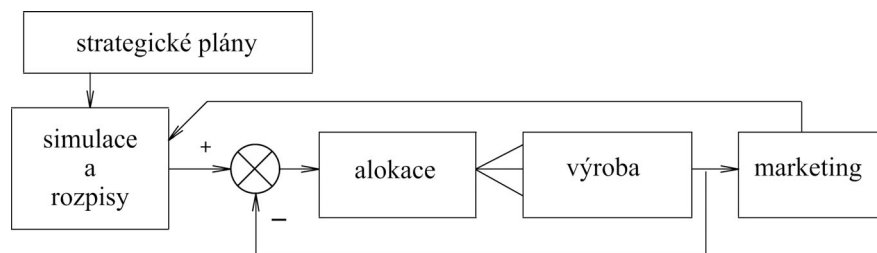
Obrázek 6.1: Regulační mechanismus

Jak jsme viděli, strategické plánování se zabývá celkovou strukturou odvětví dané ekonomiky. Námětem této kapitoly bude detailní plánování, které řeší otázku, jaké množství každého jednotlivého produktu je třeba vyrobit, aby byly splněny obecné cíle vyplývající z celkové struktury. Strategický plán například stanoví, že se má na výrobu elektronického spotřebního zboží alokovat 7 procent národního důchodu. Detailní plán musí říci, kolik to bude znamenat televizních přijímačů podle jednotlivých modelů, kolik jednotlivých typů zesilovačů atd. Aby byly dosaženy tyto cíle celkové produkce, plán musí také specifikovat počty všech typů součástí potřebných k sestavení zesilovačů a televizorů: 500 000 barevných obrazovek s diagonálou 14“, 300 000 s diagonálou 20“, 12,5 milionu 10-mikrofaradových keramických kondenzátorů atd.

Obrázek 6.2 znázorňuje vstupy do detailního plánování. Blok „simulace a rozpisy“ zahrnuje sestavení podrobného modelu provozu celé ekonomiky, aby bylo možné předpovědět, kolik polotovarových vstupů bude třeba pro výrobu požadované kombinace konečných výstupů. Marketing – který vstupuje do detailního plánování nepřímo – poskytuje zpětné informace o tom, zdali je cena, kterou jsou lidé ochotni zaplatit za daný produkt, dostatečně vysoká na to, aby byl produkt nadále začleňován do plánu. Pokud lidé nejsou ochotni zaplatit ve formě pracovní doby tolik, kolik pracovní doby bylo třeba na jeho výrobu, pak je třeba výrobu tohoto konkrétního produktu omezit nebo ukončit a přesunout zdroje na něco jiného. Podrobnosti této námi navrhované zpětné marketingové vazby popíšeme v kapitole 8; pro tuto chvíli se soustředíme na simulaci a alokaci.

Obrázek 6.2: Struktura plánování

V kapitole 3 jsme zavedli tabulky vstupů a výstupů v souvislosti s výpočtem celkového pracovního obsahu jednotlivých komodit. Tato metoda znázornění ekonomických skutečností je velmi vhodná také pro formulaci a pochopení problémů detailního plánování. Jeden možný příklad takové tabulky vstupů a výstupů je uveden v tabulce 6.1. Čtenář se také může vrátit k příkladu znázorněnému v tabulce 3.2. Připomeňme, že tabulka neboli matice vstupů a výstupů zaznamenává tok produktů z každého jednotlivého odvětví ekonomiky do všech ostatních odvětví. Každé odvětví v ní vystupuje dvakrát, je mu přidělen jeden řádek a odpovídající sloupec. V podobě, jakou používáme zde, jsou v řádku daného odvětví uvedena množství produktů daného odvětví, která plynou jako vstupy do všech odvětví. Jestliže se např. řádek 1 týká ropného průmyslu, čísla v tomto řádku představují množství ropy dodaná samotnému ropnému průmyslu, pak výrobě elektřiny, výrobě nákladních automobilů atd. Každý sloupec pak udává kvantitu produktů, které dané odvětví potřebuje jako své vstupy. Např. jestliže sloupec 3 představuje výrobu nákladních automobilů, najdeme v tomto sloupci odshora dolů množství ropy, elektřiny atd., které je k výrobě nákladních automobilů zapotřebí.

Tabulka 6.1: část tabulky vstupů a výstupů

	ropa	elektřina	nákladní automobily	atd.
ropa	1 000	50 000	800	...
elektřina	50	20	40	...
nákladní automobily	30	10	20	...
atd.

Řádky znázorňují, kam jdou výstupy z každého odvětví. Sloupce znázorňují u každého odvětví jeho potřebné vstupy. Čísla v tabulce jsou v příslušných fyzických jednotkách (např. barelech nafty, kilowatthodinách, počtech nákladních vozů vyřazených z důvodu opotřebení, vše za jeden rok).

Pro pochopení toho, co se zde děje, se bude hodit něco základních termínů. Především je to hrubý objem výroby daného odvětví, což je celkový ob-

jem výroby odvětví bez ohledu na její následné využití. Hrubý objem výroby se dělí na objem výroby polotovarů a finální neboli čistý objem výroby. Objem výroby polotovarů je ta část celkového produktu odvětví, která je určena pro „spotřebování“ uvnitř samotného systému výroby (např. uhlí používané v ocelářství, nebo ocel používaná v odvětví výroby osobních počítačů). Finální neboli čistý objem výroby je zbývající část produktu, která je určena ke koncovému použití (buď ke spotřebě, ať individuální nebo kolektivní, nebo jako čisté investice určené na rozšíření produktivní základny ekonomiky).

Některé produkty jsou víceméně čisté polotovary. Tak například – snad s výjimkou malého počtu kutilů – spotřebitelé vůbec nemají zájem o ocelový plech, takže prakticky celá jeho produkce bude vystupovat jako polotovar vstupující do produkčního procesu v různých odvětvích. Na druhé straně některé produkty jsou čisté finální statky, které nemají jako polotovary využití (žádné odvětví nepoužívá jako vstup balíčky cigaret). Některé produkty se však používají jako polotovary i jako finální statky. Zemní plyn se používá v domácnostech k vaření a vytápění, ale v řadě odvětví je také výrobním vstupem.

Důležitý je ještě jeden termín: technický součinitel dané uspořádané dvojice odvětví, který říká, jaká část produkce jednoho odvětví je zapotřebí (přímo) k výrobě jedné jednotky produkce druhého odvětví. Například jestliže je na výrobu jednoho jízdního kola třeba 10 kilogramů ocelových trubek, potom technický koeficient dvojice (ocelové trubky, jízdní kola) je 10, pokud se ocel měří na kilogramy, nebo 0,01, pokud se měří na tuny. Všimněme si, že celkový požadavek na vstup ocelových trubek lze zjistit vynásobením celkového objemu výroby kol příslušným technickým koeficientem. Při koeficientu 0,01 by výroba 2000 kol vyžadovala $2000 \times 0,01 = 20$ tun ocelových trubek.

Ted' už můžeme začít uvažovat o struktuře problémů, které stojí před plánovači socialistické ekonomiky. To, o co lidé mají koneckonců zájem, je hrada finálních statků, které produkuje ekonomika. Předpokládejme, že máme pro tyto statky určen soubor cílových hodnot.⁵⁶ Splnění těchto cílů vyžaduje, aby byla vyrobena potřebná množství polotovarů. Výrobci osobních počítačů mohou dodat požadovaná množství a typy počítačů pouze tehdy, když od svých dodavatelů dostanou potřebné množství plastických hmot, oceli, křemíku atd., což ale znamená, že i tito dodavatelé musí dostat polotovary, které sami potřebují atd., takže všichni jsou součástí velmi složité sítě vzájemných závislostí.

⁵⁶ Odkud se mají tyto cílové hodnoty vzít, je jiná otázka. Něco k ní jsme už řekli v kapitole 5, další uvedeme zejména v kapitolách 8 a 13.

Problém tedy zní: vyjdeme-li ze seznamu požadovaných finálních výstupů, jak vypočítat hrubá množství všemožných produktů potřebných k dosažení těchto zadaných finálních hodnot? V principu lze dojít k odpovědi přímo, a to následujícím způsobem. (Čtenáři, kteří nemají v oblibě matematické vzorce, mohou přeskočit pár následujících odstavců a přejít hned k závěru, používáme však jen tu nejjednodušší algebru.) Uvažujme o jednoduchém systému, který se skládá jen ze dvou odvětví. Nechť G označuje hrubý objem výroby, I objem vyrobených polotovarů, F finální objem výroby. Indexy označují obory 1 a 2. Protože hrubý objem výroby se rovná součtu objemu výroby polotovarů a finálního objemu výroby, můžeme znázornit naši drobnou ekonomiku dvěma rovnicemi, jednou pro každé odvětví.

$$G_1 = I_{11} + I_{12} + F_1$$

$$G_2 = I_{21} + I_{22} + F_2$$

První ze dvou dolních indexů u objemů výroby polotovarů označuje zdroj produktu, druhý jeho určení, takže např. I_{12} označuje množství produktů odvětví 1, které budou použity v odvětví 2. Vyjádřeno česky, první rovnice říká, že hrubý objem výroby prvního odvětví se skládá ze tří částí: za prvé z objemu výroby polotovarů odvětví 1 spotřebovaného v tomtéž odvětví (tak jako např. ropný průmysl spotřebovává také něco ropy; u odvětví, které svůj vlastní produkt nepotřebují, bude tento člen rovný nule); za druhé z objemu výroby polotovarů odvětví 1, který potřebuje odvětví 2; a za třetí z finálního neboli čistého objemu výroby produktu číslo 1.

Nyní provedme následující jednoduchou úpravu: všechny hodnoty objemu výroby polotovarů (I) přepíšeme jako součiny hrubého objemu výroby (G) a příslušného technického koeficientu. Jestliže technické koeficienty označíme písmenem a , dostaneme následující:

$$G_1 = a_{11}G_1 + a_{12}G_2 + F_1$$

$$G_2 = a_{21}G_1 + a_{22}G_2 + F_2$$

Řešení problému je už teď nasnadě: záměnou všech I za násobky a a G jsme jej redukovali na řešení dvou rovnic o dvou neznámých, kterými jsou hrubé objemy výroby obou odvětví. Pomocí jednoduchých, ale pracných algebraických výpočtů bychom pak získali žádaný výsledek: hrubé objemy výroby pro každé odvětví jako funkce pouze finálních objemů výroby a technických koeficientů. Jakmile jsou pak k dispozici hrubé objemy výroby, lze

z nich snadno vypočítat i objemy výroby polotovarů vstupujících do každého odvětví – jako v našem příkladu s jízdami koly.⁵⁷

Matematická stránka problému je dnes jasná díky pionýrským pracím Vasilije Leontieva a Johna von Neumanna zveřejněným ve 30. a 40. letech 20. století. Řešení není příliš obtížné, pokud je systém dostatečně malý. Když ale máme co dělat s ekonomikou jako celkem, jediný způsob, jak dospět k „malému“ systému, je vyjádřit jej pomocí vysoce agregovaných veličin. Řádky a sloupce naší tabulky mohou představovat dejme tomu „spotřební elektroniku“, „motorová vozidla“, „ropu a plyn“ a tak dále. Pro některé účely je tento postup přijatelný, pro praktické socialistické plánování však nestačí. Pokud mají plánovači přijít s návrhem dokumentu, který by byl efektivní směrnici pro výrobu zajišťující správnou provázanost všech ekonomických činností, musí být schopni specifikovat vstupy a výstupy přesně a do detailu. V takovém případě ovšem tabulka vstupů a výstupů nabude kolosálních rozměrů s miliony řádků a sloupců a tedy tisíci miliard technických koeficientů. Řešení výsledného systému lineárních rovnic pak není zrovna triviální úkol. Navíc ještě před zahájením výpočtů je třeba shromáždit ohromné množství podrobných informací (např. technických koeficientů).

Získávání informací a jejich matematické zpracování: obě tyto otázky jsou důležité. Začneme zkoumáním výpočetního procesu, přičemž předpokládáme, že potřebné údaje jsou „dány“ (což je oblíbené slůvko ekonomů); v kapitole 9 se pak vrátíme k problému získávání údajů.

Matematické problémy, které před námi vyvstávají, jsou v podstatě tytéž, jako u výpočtu pracovních hodnot, kterým jsme se zabývali v kapitole 3. V zásadě lze úkol řešit přímo pomocí Gaussovy eliminační metody, ale jak jsme viděli v kapitole 3, pro příliš velké systémy je tato cesta z praktických důvodů neschůdná. Jako u výpočtu pracovních hodnot lze postupovat tak, že využijeme skutečnost, že matice vstupů a výstupů neboli naše „tabulka“ bude obsazena jen řídce. Vzhledem k tomu, že tabulka bude mít při rozepsání na podrobné položky spoustu nulových polí (zubní pasta se nepoužívá k výrobě

⁵⁷ U velkého počtu rovnic je ekonomičtější psát tyto rovnice pomocí matic. Druhý z výše uvedených systémů rovnic by pak měl maticovou podobu

$$g = Ag + f$$

kde g je n -rozměrný vektor hrubých objemů výroby, f je n -rozměrný vektor finálních objemů výroby a A je matice technických koeficientů o rozměru $n \times n$ (n je počet odvětví v systému). Řešení systému pak má tvar

$$g = Ag + f \rightarrow (I - A)g = f \rightarrow g = (I - A)^{-1}f$$

(kde I je jednotková matice o rozměru $n \times n$). Vyjádřeno slovy, závěrem můžeme říci, že požadované hrubé objemy výroby stanovíme tak, že vypočítáme zvratnou hodnotu Leontievovy matice $(I - A)$ a vynásobíme ji vektorem finálních objemů výroby f .

salámu, řezivo se nepoužívá k výrobě brýlí atd.), je lepší popsat podmínky výroby pomocí navzájem propojených dílčích tabulek a hledat řešení iterací.

Obě hlavní iterační techniky, které jsou k dispozici (Jacobiho a Gaussova-Seidelova metoda), vycházejí ze vstupních dat ve formě propojených dílčích seznamů. K výsledku nedospívají přímo, ale řadou postupných přiblížení. V případě aplikace na ekonomické vstupy a výstupy lze dokázat, že pokud má systém jediné řešení – což lze v zásadě zjistit přímo –, pak zmíněné iterační metody budou dávat výsledky, které budou k tomuto řešení konvergovat (Varga, Richard S. *Matrix Iterative Analysis*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1962).

Jak funguje iterační metoda v této aplikaci lze vysvětlit poměrně snadno. Požadovaná vstupní data tvoří (i) seznam požadovaných finálních výstupů, (ii) technické koeficienty (s nenulovou hodnotou) a (iii) nějaký počáteční odhad požadovaného hrubého objemu výroby každého produktu. Tyto výchozí hodnoty hrubých objemů výroby se pak vynásobí technickými koeficienty a stanoví se tak množství všech produktů, které jsou potřebné jako vstupy. Na tomto základě se vypočítá nový soubor hodnot hrubých objemů výroby. Tento soubor se použije jako vstup pro druhé kolo výpočtu a tak dále. Pokud algoritmus konverguje (podmínkou toho především je, aby systém měl jediné řešení), potom se po chvíli začnou změny hodnot hrubých objemů výroby kolo od kola zmenšovat. Algoritmus skončí tehdy, když tyto změny klesnou pod nějakou předem zadanou „malou“ veličinu.

Volba výchozích hodnot hrubých objemů výroby nehraje zásadní úlohu, protože konvergenční vlastnosti algoritmu nezávisí na počátečních podmínkách: pokud se „ujmou“ některé z výchozích hodnot, učiní totéž i ostatní (opět viz Varga, citované dílo). Nicméně konvergence bude rychlejší, pokud jsou počáteční odhady poměrně blízké správným hodnotám. Jestliže jsou k dispozici předchozí zkušenosti, mohou se o ně plánovači při stanovení přibližné velikosti výchozích hodnot opírat.

Čas potřebný na výpočet Jacobiho iterační metodou je řádově dán vzájemným násobkem počtu výstupů, průměrného počtu jednotlivých přímých vstupů do každého výrobního procesu a počtu iteračních kol potřebných k dosažení uspokojivého výsledku. Máme-li dejme tomu 10 milionů produktů, má-li každý z nich v průměru 200 přímých vstupů a jestliže je zapotřebí 100 iterací, pak je třeba provést 2×10^{11} výpočtů. Předpokládejme, že každý výpočet vyžaduje 10 počítačových instrukcí. V takovém případě máme celkem 2×10^{12} instrukcí a počítač s rychlostí jedné miliardy instrukcí za vteřinu zvládne tuto práci za 2×10^3 vteřin, tj. za něco víc než půlhodinu.

PLÁNOVÁNÍ V SSSR

Nyní se nabízejí dvě otázky týkající se vztahu mezi našimi dosavadními úvahami v této kapitole a zkušenostmi z plánování v Sovětském svazu. Za prvé se lze zeptat: jestliže důsledné detailní plánování vyžaduje tak rozsáhlé a složité výpočty, jak je vůbec mohli Sověti zvládnout, když ještě neexistovaly vysokorychlostní počítače?

Je opravdu pozoruhodné, že Sověti ve 30. letech 20. století, kdy ještě vůbec nebyly počítače, dosáhli takových úspěchů v budování své základny těžkého průmyslu s použitím metod centrálního plánování. Ekonomika byla tehdy samozřejmě technicky mnohem méně složitá a v plánech byl zadán poměrně malý počet klíčových úkolů. Přesto existuje spousta informací o hrubých disproporcích mezi nabídkou a poptávkou, k nimž docházelo v průběhu prvních pětiletok. Obrovský nárůst vstupů pracovní síly i materiálů však umožnil splnění těchto klíčových úkolů přes uvedené disproporce.

Kromě toho je třeba zdůraznit, že první sovětské plány se nesesťavovaly způsobem, jaký jsme popsali v této kapitole. Propracovat se důsledně a do podrobností od požadovaných finálních objemů výroby až k hrubým objemům výroby jednotlivých produktů byl úkol, který naprosto přesahoval možnosti tehdejšího státního plánovacího úřadu, Gosplanu. Namísto toho plánovači často vycházeli z cílů zadávaných ve formě hrubých objemů výroby: tolik a tolik tun oceli do roku 1930, tolik a tolik do roku 1935 a tak dále. Tato prvotní zkušenost měla podle všeho nepříznivý vliv na ekonomické mechanismy pozdějších let. Dala vzniknout jakémusi „produkcionismu“, při němž se dosahování rekordních objemů výroby klíčových průmyslových polotovarů začalo považovat za cíl samo o sobě. Ve skutečnosti je z pohledu vazeb mezi vstupy a výstupy žádoucí, aby se polotovary co nejméně šetřilo. Cílem by mělo být vyrábět minimální množství uhlí, oceli, cementu atd. odpovídající požadovaným objemům finálních výstupů.

Druhá otázka vyvstávající v této souvislosti je v jistém smyslu opakem první: jestliže jsou výše probírané matematické a výpočetní techniky tak dobře známé, proč se sovětským plánovačům nedařilo o moc lépe v polovině 80. let, když už byly dostupné rychlé počítače?

Částečnou odpověď jsme dali, když jsme pojednávali o první z těchto dvou otázek. Nevyhnutelně značně hrubé plánovací metody 30. let poznamenaly pozdější vývoj systému. Vzhledem ke specifické ideologické skleróze posledních let Stalinovy éry – přerušené Chruščovovou „oblevou“, ale recidivující za Brežněva – se na nové přístupy k plánování obecně hledělo s podezřením. V literatuře o sovětské ekonomice najdeme náznaky, že samotná myšlenka plánování vycházejícího z cílů stanovených pro finální objemy výroby (přístup, který jsme zdůvodňovali v této kapitole) byla považována oficiálními strážci pravověrnosti za poněkud „buržoazní“.

Navíc zájem o nové metody plánování pomocí počítačů v SSSR přišel v nevhodný čas z hlediska reálných technologických možností. Počítačové systémy, které měl SSSR k dispozici v 60. a dokonce i 70. letech (kdy bylo zdokonalení plánování velmi živou otázkou), byly ve srovnání s nynějším západním standardem velmi primitivní. Sovětští ekonomové si byli dobře vědomi potenciálních přínosů, které mohlo znamenat důsledné zavádění techniky vstupů a výstupů, ale dostupné počítače jim umožňovaly pouze analýzu „malých“ vysoce agregovaných systémů vstupů a výstupů. I když se daly do určité míry využít při pokusech o regionální plánování (při výzkumu vzájemných závislostí regionů SSSR), nehodily se pro rutinní detailní plánování. Analýza vstupů a výstupů tak zůstala převážně akademickou záležitostí a celkový vliv počítačů na sovětský plánovací systém zklamal předchozí očekávání.⁵⁸

Je důležité připomenout, že nedostupnost superrychlých ústředních počítačů nebyla jedinou a dokonce ani nejdůležitější překážkou. Jak jsme ukázali v kapitole 3 v souvislosti s výpočtem pracovních hodnot, stejných výsledků by bylo možné dosáhnout pomocí rozsáhlé distribuované sítě mnohem skromnějších osobních počítačů navzájem propojených telekomunikačním systémem pokrývajícím celou ekonomiku. V době, kdy sovětští ekonomové seriózně uvažovali o zdokonalení vlastního plánovacího systému, bylo ovšem i podobné vybavení nedostupné. Levné osobní počítače se objevily relativně nedávno, a kromě toho telekomunikační systém SSSR je nechvalně znám svou zaostalostí (jak ví každý, kdo se někdy pokusil dovolat z Moskvy do Leningradu).

Dále, jak uvidíme v kapitole 9, účinné detailní plánování vyžaduje standardizovaný systém identifikace produktů, který také vyžaduje složité počítačové databáze. V SSSR plánovači nadále pracovali se systémem tzv. „materiálových bilancí“. Tento systém, u něhož se pro jednotlivé produkty sestavovaly „bilance“ udávající zdroje potřebné na jejich výrobu a jejich plánované využití, je pouze jakousi hrubou aproximací metody vstupů a výstupů. Plánovači nejenže nebyli schopni efektivně vypočítat vzájemné interakce mezi těmito bilancemi, ale neúplná a rozporná byla i klasifikace produktů.

Zde je třeba uvést také jednu politickou okolnost. Námí navrhovaný způsob plánování absolutně vyžaduje svobodný tok informací a všeobecný přístup k počítačovým systémům, což bylo v SSSR za Brežněva nemožné

z politických důvodů. Z obavy před šířením politického disentu by přísně kontrolován dokonce i přístup ke kopírkám.

Závěrem nutno konstatovat, že počítače samozřejmě nejsou všelékem. Aby využití mimořádně výkonných počítačů přineslo v SSSR nějaké podstatnější výsledky, musela by se nejdříve řešit řada dalších problémů, kterými trpěl mechanismus plánování ekonomiky. (Jeden příklad: iracionální a napolo zkamenělý systém tvorby cen, který držel ceny u řady zboží na úrovni zaručující jeho nedostatek a vytváření front.)

Efektivní detailní plánování komplexní ekonomiky podle všeho předpokládá takovou úroveň počítačové a telekomunikační techniky, jaká byla na Západě k dispozici asi od poloviny 80. let. Do té doby se už ovšem ideologické klima v SSSR podstatně změnilo ve prospěch „reform“ orientovaných na trh. Zdá se, že sovětští ekonomové – nebo v každém případě ti, kterým za Gorbačova naslouchalo politické vedení – neměli velký zájem o vyvíjení algoritmů a počítačových systémů, o kterých jsme zde hovořili. Zřejmě už ztratili víru v potenciál efektivního plánování, což možná byla zčásti reakce na dřívější předčasné a neúměrné vychvalování předností počítačů, zčásti pak odezva na západní trend příznivý tržní ekonomice.

DETAILNÍ PLÁNOVÁNÍ A OMEZENOST PROSTŘEDKŮ

Abychom se vrátili k hlavní linii naší argumentace, zopakujme naše tvrzení, že dnes je pro plánovací instituci docela schůdným úkolem vyjít ze seznamu úkolů pro finální výrobu a propracovat se odtud zpět k seznamu hrubých objemů výroby, které povedou k vyváženému plánu, a to i v případě, že tabulka vstupů a výstupů popisuje vzájemné vztahy mezi odvětvími až do nejmenších podrobností. Tím ovšem výpočty potřebné pro detailní plánování nekončí. Výrobě požadovaných množství všech produktů podle požadavků vyplývajících z výpočtů hrubých objemů výroby totiž mohou bránit „vnější“ překážky vyplývající z omezenosti zásob výrobních prostředků a disponibilního objemu pracovní doby.

Plánovači například vypočítají, že splnění úkolů plánu vyžaduje, aby se vyrobilo x terakilowatthodin elektřiny. Vybílancováním systému vstupů a výstupů lze zajistit pro tuto výrobu dostatečné dodávky ropy, uhlí a uranu, ale co když nebude k dispozici dostatečná kapacita elektráren? Schopnost ekonomiky vyprodukovat něco za určité období je omezena tím, zda je k dispozici dostatečné množství trvalých kapitálových statků, jejichž vytváření trvá dlouhou dobu. A pak jsou zde pracovní síly: je jich k dispozici dostatečné množství na splnění všech plánovaných úkolů hrubého objemu výroby?

Tyto otázky lze zodpovědět velmi rychle, jakmile jsou známy číselné hodnoty hrubých objemů výroby. Plánovací systém může předat tyto požadavky

⁵⁸ Sovětské zkušenosti s plánováním pomocí počítačů ze 70. let hodnotí Martin Cave (Cave, Martin *Computers and Economic Planning: The Soviet Experience*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980). Podrobnější výklad našeho stanoviska viz Cottrell, Allin a W. Paul Cockshott „Socialist planning after the collapse of the Soviet Union“, *Revue Européenne des Sciences Sociales*, vol. XXXI, 1993, 167–85.

jednotlivým odvětvím a ty pomocí své výpočetní techniky (což nemusí být zrovna superrychlé počítače) určí, jak velký objem výrobních prostředků a pracovní doby potřebují ke splnění úkolů plánu, přičemž použijí vlastní údaje o objemu výrobních prostředků na jednotku produkce a koeficientech pracovní doby ve svém sektoru. Tyto požadavky jednotlivých odvětví pak lze zpětně zadat do centrálních počítačů, vypočítat souhrnné hodnoty a porovnat je s centrální evidencí výrobních prostředků různých typů a také s centrální evidencí pracovních sil.

Pokud nevzniknou úzké profily – tj. pokud odvětví nepožadují větší množství různých typů výrobních prostředků a větší množství pracovní doby, než jaké má k dispozici ekonomika jako celek, je všechno v pořádku. Je ovšem třeba připomenout, že i když v celkovém souhrnu úzké profily nevzniknou, může být nutná realokace zdrojů mezi jednotlivými odvětvími a centrální plánovací instituce pak musí tyto přesuny optimalizovat a vydat příslušné instrukce. Pokud ale vzniknou úzké profily v celkových kapacitách, je třeba nějak upravit plán. Není možné dosáhnout původně požadované finální objemy výroby (pokud se nějakým způsobem nepodaří změkčit „vnější“ omezení) a plánovači musí tedy znovu přemýšlet. Lze snížit ty úkoly finálních objemů výroby, které mají nejnižší sociální prioritu, a celý výpočet zopakovat znovu. Jelikož celý proces bude pravděpodobně trvat několik hodin, v nejhorším případě několik dnů, lze takových opakovaných výpočtů udělat celou řadu a přitom dodržet rozumně stanovený časový termín pro sestavení plánu.

Jaký skutečný význam má tato poslední okolnost, tj. existence úzkých profilů výroby, které nejsou zohledněny v systému toků vstupů a výstupů, podstatně závisí na délce období, na které se plánuje. Jestliže jde o plán na dostatečně dlouhé období, nebudou úzké profily takovým problémem. Požadují-li se větší kapacity pro výrobu elektřiny, lze je v průběhu tohoto období vybudovat. V limitním případě pak budou jedinými „vnějšími“ omezeními ekonomického systému vstupů a výstupů disponibilní množství pracovní doby a dostupnost neobnovitelných přírodních zdrojů. V takovém případě by přizpůsobení úkolů finálních objemů výroby vnějším omezením mělo být poměrně jednoduchou záležitostí. Ovšem naopak čím kratší je plánovací období, tím jsou úzké profily závažnější. Za úzký profil je třeba považovat každý výrobní prostředek, jehož výstavba nebo pořízení trvá delší dobu, než na jakou se plánuje; pokud se plánuje na velmi krátké období, začínají být důležité i zásoby materiálu. Jeden z autorů této práce zkoumal počítačový algoritmus schopný vybilancovat plán i v takové situaci. Algoritmus se ovšem značně odlišoval od výše popisovaného standardního přístupu založeném na vstupech a výstupech. Teoretický základ tohoto algoritmu představíme v následující části současně s konkrétním příkladem jeho aplikace.

NOVÝ ALGORITMUS PRO BILANCOVÁNÍ PLÁNU

Předpokládejme, že vyjdeme ze seznamu požadovaných ročních objemů výroby pro 100 000 různých spotřebních statků. Tyto úkoly mohou být konzervativní a část zdrojů pak zůstane nevyužita, nebo mohou být nadměrné a přesahovat možnosti dané současnými zdroji. Chceme zjistit, jak se mají zvyšovat či snižovat úkoly plánu v zájmu efektivního využití zdrojů, včetně zásob různého strojního vybavení existujících v ekonomice jako celku. Je málo pravděpodobné, že toho lze dosáhnout jednotnou změnou kvót všech spotřebních statků o x procent. Kvóty jednotlivých statků bude třeba upravovat směrem nahoru i dolů o různé hodnoty.

Jestliže máme k dispozici pouze omezené počty ovcí a volnou kapacitu v chemickém průmyslu, potřebujeme vědět, co to bude znamenat pro kvóty svetrů z vlny a akrylu. Je třeba snížit plán výroby vlněných oděvních součástí? A co to znamená pro výrobu akrylových? Kolik pletacích strojů je třeba převést ze zpracování vlny na akryl?

Předpokládejme, že volné pletací stroje lze převést na výrobu kteréhokoli z tisíce typů pleteného zboží. Veškerou volnou kapacitu lze nasadit na zvýšení výroby konkrétního druhu svetrů v zářivě modré barvě s růžovým nápisem „St Tropez Sport“ přes prsa, ale není jisté, jestli se takové řešení bude líbit spotřebitelům. Je třeba mít soubor pravidel, podle nichž budou počítače schopny rozhodnout, jak mají s určitou pravděpodobností vypadat rozumné úpravy plánu s ohledem na omezenost zdrojů. Vyvinuli jsme počítačový program, který dělá takové úpravy na základě ekonomického principu klesající marginální užitečnosti. Podrobný popis algoritmu lze najít ve stati W. Paula Cockshotta „Application of artificial intelligence techniques to economic planning“, *Future Computing Systems*, vol 2, 1990, 429–43.

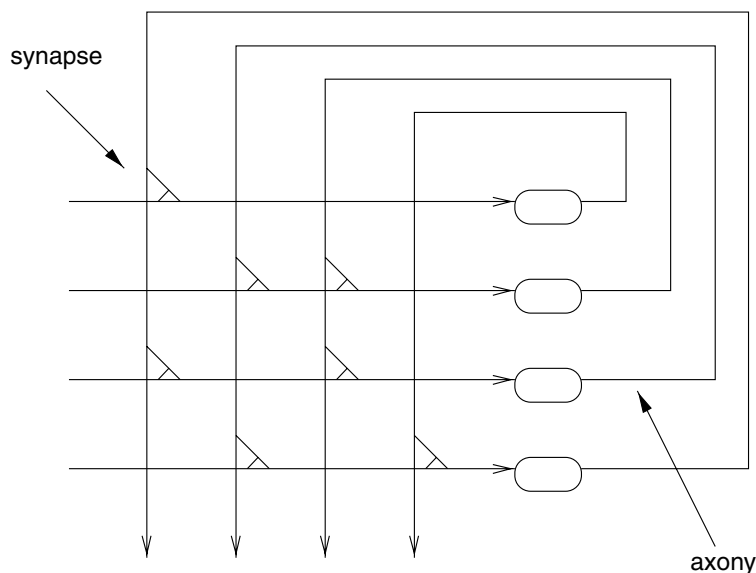
Funkce harmonie

Algoritmus využívá techniky vyvinuté pro simulaci neuronových sítí (což je jeden z dílčích oborů výzkumu umělé inteligence). Výzkumníci pracující v této oblasti přišli s návrhem, aby se neuronové systémy analyzovaly pomocí pojmů termodynamiky. Nervový systém se skládá z obrovského množství navzájem volně spojených prvků a jako takový patří do abstraktní kategorie problémů, kterými se zabývá statistická mechanika. Ukázalo se, že u neuronových modelů lze dobře využít termodynamické pojmy jako je energie, entropie a relaxace. Každý neuron podobně jako každý atom látky v pevném skupenství je ve spojení s určitou podmnožinou celkového množství neuronů a na tuto podmnožinu reaguje. V obou případech máme co dělat

s obrovskými množinami, které se mění podle stochastických⁵⁹ zákonů pod účinkem lokálních interakcí. Pro neuronovou síť lze definovat vhodnou analogii pojmu energie – ta zhruba řečeno udává, do jaké míry se chování sítě blíží žádoucímu chování. Lze ukázat, že pokud se do chování neuronové sítě zavede určitá počítačová analogie teploty, potom lze pomocí relaxačního procesu přimět síť, aby se stabilizovala v blízkosti žádoucího vzorce chování.

Rozvíjíme-li tuto analogii dále, lze neuronové sítě a krystaly přirovnat na určité úrovni abstrakce k ekonomice. V ekonomice jsou jednotlivá odvětví navzájem propojena lokálními interakcemi. Namísto synaptických spojů nebo elektrostatických sil máme v tomto případě vztahy mezi dodavateli a uživateli, ale je zde určitá abstraktní podobnost.

Obrázek 6.3: Stylizovaná neuronová síť

Všimněme si podobnosti mezi neuronovou sítí na obrázku 6.3 a maticí vstupů a výstupů. Svislé šipky v diagramu představují výstupy z nervových buněk na pravé straně. Synapse přivádějí vstupy do buněk, které jsou představovány řádky. Řádky fungují tak, že sčítají úroveň vzruchů na svých vstupech. Úroveň vzruchů na vstupech ale zase určuje úroveň výstupů na axonech. Můžeme vytvořit analogii svislých šipek se sloupci tabulky vstupů a výstupů, které představují úroveň aktivity daného ekonomického odvětví.

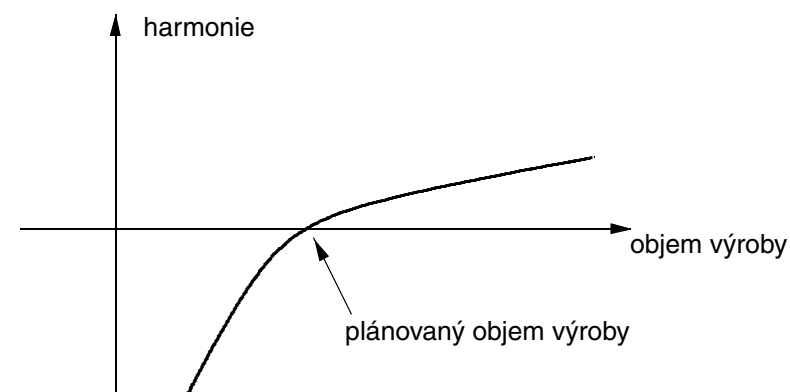
⁵⁹ Stochastické zákony jsou zákony náhodných dějů, které nelze předpovídat detailně, ale u kterých lze předpovědět průměrné chování většího počtu prvků.

Označme synapse symbolem S_{ij} , kde i označuje řádky a j svislé šipky. Síla vazby na synapsi S_{ij} představuje objem výstupů i -tého odvětví potřebného k výrobě jedné jednotky v j -tém odvětví. Teorie neuronových sítí říká, že se v takové síti ustálí vzorec vzruchů, který odpovídá vahám synapsí. Výsledné úrovně vzruchů v buňkách pak představují relativní intenzity, se kterými by měla probíhat výroba v jednotlivých odvětvích. Neuronové sítě lze modelovat matematicky. Z toho plyne, že bychom měli být schopni vybilancovat ekonomiku stejnými matematickými relaxačními technikami, jaké se používají při modelování neuronových sítí. To, co musíme najít, je nějaká analogie energie, která by se dala minimalizovat.

Lidé pracující s neuronovými sítěmi často staví problém opačným způsobem – namísto pokusů o minimalizaci energie sítě maximalizují veličinu, kterou nazvali harmonie sítě. Formálně je to prostě zvrtná hodnota energie, je ale intuitivně přitažlivější. Neuronová síť je uvedena do stavu maximální harmonie, když se naučí dávat „správné“ odpovědi na vnější podněty.

Tento pojem harmonie můžeme aplikovat na ekonomiku. Pro každé odvětví definujeme harmonickou funkci způsobem znázorněným na obrázku 6.4.

Obrázek 6.4: Funkce harmonie

Jak je vidět, harmonie nabývá rychle záporné hodnoty, když čistý objem výroby daného odvětví (výstup po odečtení spotřeby produktu v ostatních odvětvích) je nižší než hodnota stanovená plánem. Když plán překročíme, harmonie postupně nabývá stále větší kladné hodnoty. Tím vyjadřujeme, že problémy vyvolané nedostatkem jsou závažnější, než přínosy plynoucí z přebytků. Funkce s těmito vlastnostmi může mít například tento konkrétní tvar:

$$\text{harmonie} = 1 - \text{objem výroby}/\text{cíl}$$

Vychází se z myšlenky, že spotřeba každé další jednotky konkrétního zboží přináší lidem stále menší uspokojení. Když dostanete od příbuzného k Vánocům poprvé čajový šálek, vaše vděčnost bude upřímná; stane-li se to po páté za sebou, budete se už muset trochu nutit. Z toho plyne, že přírůstek společenského uspokojení plynoucí z překračování plánovaných cílů má výrazně klesající tendenci a že lidem bude více vadit nedostatek, než je potěší přebytek. Právě takovou situaci můžeme vymodelovat pomocí funkce harmonie, kterou jsme výše zavedli.

Když je výroba statku rovna plánované hodnotě, pak podle naší definice bude harmonie u tohoto statku rovna nule. Jestliže je výroba vyšší, harmonie je kladná, když je nižší než požaduje plán, harmonie je záporná. Tuto funkci harmonie použije počítač jako vodítko při úpravách objemů výroby. Naším úkolem je maximalizovat harmonii celé ekonomiky, uvést ji celou do rovnováhy.

Fáze algoritmu

1. Alokujte zdroje jednotlivým oborům náhodným způsobem. Tato alokace je jen myšlená, proběhne uvnitř počítače. V ekonomice v této fázi k žádné reálné alokaci statků nedochází. Alokace může být náhodná, protože pokud je naše relaxační technika validní, na výchozím bodě nezáleží.
2. U každého odvětví určete, který ze zdrojů dostupných tomuto odvětví v současnosti je omezujícím faktorem, tj. zdrojem způsobujícím úzký profil ve výrobě.
3. Každý obor se vzdá zdrojů, které nejsou kritické (tj. těch, které přesahují požadavky při současném zohlednění omezujícího faktoru) a alokuje je do společného fondu. Tento krok nesníží produkci a harmonie se tedy nezmění. Poznamenejme, že tato realokace probíhá pouze v paměti počítače: v reálné ekonomice nedojde k žádné realokaci, dokud neskončí celý algoritmus.
4. Vypočítejte harmonii každého odvětví.
5. Vypočítejte průměrnou harmonii celé ekonomiky.
6. Seřadte obory podle výše harmonie.
7. Počínaje odvětvími s nejvyšší harmonií snižujte objem výroby odvětví tak, aby jejich harmonie byla rovna průměrné harmonii ekonomiky. To lze provést snadno, protože funkci harmonie lze invertovat (to znamená, že zpětný výpočet příslušného objemu výroby z hodnoty harmonie je stejně snadný, jako výpočet hodnoty harmonie z příslušného objemu). Takto uvolněné zdroje půjdou do společného fondu.

8. Počínaje odvětvími s nejnižší harmonií přidělujte odvětvím zdroje z „fondu“ a zvyšte jejich objem výroby, až dosáhne úroveň odpovídající průměrné harmonii.
9. Vypočítejte novou průměrnou harmonii. Pokud se podstatně liší od předchozí, vraťte se zpět do fáze 6.

Aplikace tohoto algoritmu vede k postupnému vyrovnávání harmonie jednotlivých odvětví. Po pouhém tuctu iterací se průměrná harmonie každou následující iterací změní o méně než 1 procento. Algoritmus má ovšem tu nevýhodu, že přivede ekonomiku pouze do lokálního maxima harmonie. Při pokusech na počítači se při této podobě algoritmu často zjistí, že někde zbyly nevyužití zdroje a že celkový objem výroby je nižší, než by měl být. Intuitivně to můžeme chápat jako důsledek velmi silné tendence algoritmu setrvávat v okolí počáteční průměrné harmonie bez ohledu na její hodnotu.

To lze překonat, jestliže algoritmus upravíme tak, aby měl sklon ke zvyšování výkonu. Namísto toho, abychom při kroku (7) snížili objem výroby odvětví s vysokou harmonií tak, aby jeho harmonie klesla na průměrnou hodnotu, upravujeme výrobu tak, aby harmonie dosáhla hodnoty (průměr + B), kde B je velikost zmíněného sklonu. Na začátku programu nastavíme vysokou hodnotu B a pak ji s každou iterací snižujeme. To způsobí, že na začátku snižují výrobu pouze odvětví s velmi vysokou počáteční harmonií, zatímco odvětví s nízkou harmonií neustále zvyšují svoji vlastní výrobu. V důsledku toho se při postupných iteracích zvyšuje průměrná harmonie, až se systém stabilizuje kolem maximální průměrné harmonie.

Při pečlivé volbě datových struktur je tento algoritmus z hlediska výpočetní doby skoro lineární. Jinými slovy, řešení úkolu se 100 odvětvími zabere desetkrát více času než řešení úkolu s 10 odvětvími. Podobně jako u konvenční analýzy vstupů a výstupů probírané výše je důležité nepracovat s tabulkou vstupů a výstupů jako celkem, ale využít skutečnost, že jde o velmi řídkce obsazenou matici, a upravit ji do formy navzájem propojených dílčích tabulek. Časová náročnost algoritmu bude pak řádu nm , kde n je počet odvětví a m průměrný počet vstupů na odvětví. Algoritmus je dostatečně jednoduchý a když byl použit k simulaci plánu pro přibližně 4000 odvětví, na pracovní stanici značky Sun trvalo řešení přibližně 300 vteřin. Pracovní stanice Sun provede asi 3 miliony instrukcí za vteřinu. Protože je program co do časové náročnosti lineární, program by na bilancování plánu pro ekonomiku s 10 miliony produktů potřeboval při použití populárního mikroprocesoru 68020 přibližně milion vteřin, tj. necelé 2 týdny. Potřeboval by také zhruba tisíc megabytů pevné paměti. To není přehnaný požadavek: je ekvivalentní asi 1000 dnešních osobních počítačů v ceně asi půl milionu liber.

Britská společnost Meiko vyvinula multiprocessor, který má 1024 mikroprocesorových čipů, aby dosáhla vyšších rychlostí nutných např. pro simu-

lace ve fyzice subatomárních částic. Tento multiprocesor zvládne 10 000 000 000 instrukcí za vteřinu. Jestliže bychom náš problém mohli řešit pomocí tohoto procesoru, přičemž každý z 1024 čipů by měl 5 megabytů paměti, plán pro velkou ekonomiku by se dal vypočítat za zhruba 10 minut.

Kromě toho, že algoritmus spolehlivě určí množinu potřebných objemů výroby, jeho vedlejším důsledkem bude správná alokace kapitálových statků a surovin do jednotlivých odvětví. Právě tyto podrobné informace jsou pro plánování důležité.

Řekli jsme, že existují výpočetní techniky umožňující detailní plánování ekonomiky ve fyzických jednotkách bez jakékoli zmínky o penězích nebo cenách. Tyto výpočty lze zvládnout pomocí počítačů, pokud by se nasadila vysoce výkonná zařízení, jaká se dnes používají např. ve fyzice subatomárních částic nebo při předpovídání počasí. Lze je chápat jako nástroje pro předběžnou simulaci těch vyvažovacích procesů, kterých je údajně schopen idealizovaný trh.

EKONOMICKÁ KYBERNETIKA V CHILE

Jeden z nejzajímavějších experimentů s plánováním a regulací pomocí počítačů byl podniknut v Chile v letech 1972 a 1973 za vlády prezidenta Allendeho. Systém navrhl Stafford Beer, který jej popsal ve své knize *The Brain of the Firm*.⁶⁰ Beerovým cílem bylo umožnit decentralizovanou regulaci ekonomiky v reálném čase. Jelikož jeho systém je praktickým příkladem námi navrhovaného obecného typu regulačních systémů, může být užitečné načrtnout jeho hlavní rysy.

Při konvenčních statistických metodách, které mají k dispozici vlády na Západě, jsou ekonomické statistiky v okamžiku, kdy přijdou na stoly těch, kdo rozhodují, staré už řadu měsíců. V důsledku toho se opatření k překonání krize mohou přijmout třeba až několik měsíců poté, co ke krizi skutečně došlo. Vzhledem k tomu, že politické nástroje, které má vláda k dispozici, také působí pomalu, může dojít k přijetí rozhodnutí se zcela opačným účinkem, než byl jejich původní záměr. Poté, co se v roce 1987 zhroutil trh cenných papírů, britská vláda z obavy před recesí snížila roku 1988 daně. V době, kdy tyto snížení vstoupilo v platnost, ale poptávka už beztak stoupala, takže v roce 1989 bylo výsledkem zvýšení inflace. Opožděná dostupnost dat způsobila, že bylo přijato naprosto nevhodné opatření (i když v tomto případě hrálo svoji úlohu také silné ideologické zaujetí ve prospěch snižování daní bez ohledu na makroekonomickou situaci).

Takovým zvráceným dopadům, při nichž zpětná vazba způsobuje v systému ještě větší oscilace, lze zabránit, jestliže mají regulátoři k dispozici aktu-

ální informace a mají možnost přijmout okamžitě vhodná opatření. V Chile byla k tomuto účelu vytvořena počítačová síť. Vznikla za pouhé čtyři měsíce, k velkému překvapení skeptiků tvrdících, že její budování potrvá řadu let. Úkol byl realizován pomocí počítačové technologie z počátku 70. let a velmi omezených telekomunikačních kapacit chudé země, jakou bylo Chile. Všechna rozhodující průmyslová centra byla spojena s počítači v hlavním městě mikrovlnnými a dálkopisnými linkami. Při všech omezeních bylo možné poskytovat vládě ekonomické informace, které nebyly starší než jeden den. Modernější zařízení by to dokázalo ještě lépe.

Informace byly prezentovány ve formě ikon. V „opsroom“, operační místnosti, byly instalovány velké obrazovky, které graficky znázorňovaly vzájemné interakce mezi jednotlivými sektory ekonomiky. Grafické displeje nepoužívaly žádná čísla. Velikosti toků mezi jednotlivými sektory byly vyjádřeny tloušťkou příslušných čar spojujících dané sektory. Odvětví a sektory byly znázorněny jako obdélníky obsahující sloupcové grafy, které udávaly stupeň využití kapacit příslušného odvětví. V místnosti mohlo sedět sedm lidí, což je maximální velikost skupiny, v níž se ještě všichni mohou efektivně podílet na diskusi. Tlačítka v opeřadlech křesel se daly ovládat displeje a zvýrazňovat jednotlivé údaje.

Koncepce operační místnosti byla převzata z válečných zkušeností s protivzdušnou obranou. Jako za války se znázorňovaly informace v reálném čase, aby se dalo okamžitě rozhodovat. Rozhodnutí bylo možné ověřovat pomocí počítačových simulací, které ukazovaly dopady přijatých opatření. V daném případě se místnost používala jako válečný hlavní stan v boji za rozbití protivládních bojkotů vyvolávaných soukromými společnostmi pro kamionovou dopravu. Počítačová síť umožňovala vládě mobilizovat všechny dostupné dopravní prostředky k udržení toku zboží.

Záměrem bylo vytvořit operační místnost pro každé odvětví ekonomiky a samozřejmě také pro každý závod. Důmyslné statistické programy analyzovaly toky dat z nižších úrovní systému a vyhledávaly všechny významné změny. Lidé přijímající rozhodnutí byli zbaveni břemena nadměrných informací, dostávali jen signifikantní údaje, které vyžadovaly přijetí rozhodnutí. Operační místnost závodu měla být vybavena varovným systémem upozorňujícím na jakoukoli neobvyklou událost. Jestliže počítače zjistily krizový stav, vyhlásily v operační místnosti poplach a začaly odpočítávat čas. Pokud operační místnost do určité doby efektivně nezareagovala, bylo vysláno varování o stupeň vyšší operační místnosti v hierarchii systému. To dávalo každé jednotce prostor k přijetí lokálních opatření v rámci její vlastní kompetence bez ohrožení životaschopnosti sociálního organismu. Předpokládalo se, že operační místnosti na úrovni továren budou řídit místní výbory pracujíc-

⁶⁰ Viz také Afterword to Beer (1975).

cích. Vycházelo se z demokratického předpokladu, že moderní vizuální a výpočetní pomůcky umožní lidem, aby vedli své továrny bez složité přípravy.

To všechno smetl krvavý převrat, který přivedl k moci Pinocheta a připravil v Chile cestu k friedmanovským monetaristickým experimentům. Operační místnost zanikla spolu s Allendem a demokracií ve vypálených ruinách prezidentského paláce.

KAPITOLA 7

MAKROEKONOMICKÉ PLÁNOVÁNÍ A ROZPOČTOVÁ POLITIKA

Jak jsme naznačili v kapitole 4, makroekonomické plánování se zabývá celkovou rovnováhou ekonomiky, přičemž se zaměřuje na různé široké kategorie finálního užití produktů. Makroekonomický plán musí zajišťovat, aby tyto složky celkového produktu byly ve vzájemném souladu a měly požadovaný objem. Abychom mohli rozvinout myšlenku makroekonomického plánování, musíme pro ni vytvořit důsledné účetnictví. Tři aspekty makroekonomiky – teorie, cíle politiky a účetní systém – jsou v těsném vzájemném vztahu. Tak například vývoj moderního systému účtování národního důchodu byl motivován průkopnickými makroteoretickými pracemi J. M. Keynesa z 30. let minulého století. Z druhé strany byla existence dostatečně spolehlivých a logicky konzistentních národních účtů podmínkou pro aplikaci keynesovské politiky v poválečných letech. Ekonomiky sovětského typu používaly jiný systém národních účtů, který teoreticky kořenil ve značně úzké interpretaci Marxova rozlišení produktivní a neproduktivní práce. Námí navrhovaný typ plánování vyžaduje systém národních účtů založený na pracovní době jako sociální účetní jednotce. Tato koncepce má také marxovské kořeny, ale značně se liší o tradiční praxe socialistických ekonomik.

Na začátku této kapitoly nejdřív prodiskutujeme obecné důsledky účtování v pracovní době na úrovni celé ekonomiky. Pak se budeme souběžně zabývat jednak politickými problémy, s nimiž se musí vyrovnat socialistické makroekonomika, jednak účetním systémem, v jehož rámci lze tyto problémy řešit. Na tomto základě pak prozkoumáme některé konkrétnější otázky související s úsporami, úvěrem a daňovou politikou.

MAKRO-ÚČETNICTVÍ ZALOŽENÉ NA PRACOVNÍ DOBĚ

Definujme „Hrubý Hodnotový Produkt“ (Gross Value Product) socialistické ekonomiky jako celkový pracovní obsah statků a služeb vyprodukovaných v ekonomice za dané období, dejme tomu jeden rok. Podle zdroje pracovního obsahu lze Hrubý Hodnotový Produkt rozdělit na dvě části. Větší z nich je představován vstupy „Běžné Práce“ (Current Labour), tj. práce provedené v průběhu daného účetního období. Kromě toho je zde ještě minulá práce „přenesená“ ze statků vyprodukovaných v předchozích obdobích. Ta může mít podobu zásoby materiálů vyrobených v minulém období a využitých v tomto období, nebo trvalých výrobních prostředků (stroje, tovární budovy a zařízení), které se postupně opotřebovávají nebo časem za-

starávají. Tento přenos minulé práce budeme jako celek označovat výrazem „Odpisy“ (Depreciation). Toto rozdělení vede k naší první makroekonomické rovnici:

$$\text{Hrubý Hodnotový Produkt} = \text{Běžná Práce} + \text{Odpisy} \quad (7.1)$$

Definujme také „Čistý Hodnotový Produkt“ (Net Value Product) jako pracovní obsah statků a služeb vyprodukovaných nad úroveň potřebnou k nahrazení spotřeby produktů minulé práce (Odpisů). Odtud naše druhá rovnice:

$$\text{Čistý Hodnotový Produkt} = \text{Hrubý Hodnotový Produkt} - \text{Odpisy} \quad (7.2)$$

Základním principem rozdělování v našem systému je, že pracující dostávají pracovní poukázky přímo odpovídající množství práce, kterou vykonali (viz kapitola 2). Víme, že z tohoto principu existují určité individuální výjimky, ale v rámci celé ekonomiky nadále platí: celkové množství pracovních poukázek vydaných za určité období se rovná celkovému počtu odpracovaných hodin. Označíme-li množství pracovních poukázek vydaných v běžném období za provedenou práci výrazem „Běžné Pracovní Poukázky“ (Current Labour Tokens), dostáváme třetí rovnici:

$$\text{Běžné Pracovní Poukázky} = \text{Běžná Práce} \quad (7.3)$$

Spojením (7.1) a (7.3) pak dostaneme

$$\text{Běžné Pracovní Poukázky} = \text{Čistý Hodnotový Produkt.}$$

Předpokládejme na okamžik, že by si pracující mohli podržet jako „disponibilní příjem“ veškeré Běžné Pracovní Poukázky. Navíc předpokládejme, že budou chtít utratit veškerý tento příjem za spotřební statky. V námi navrhovaném systému platí také princip, že spotřební statky mají cenu udávanou v pracovní době, která je rovna jejich celkovému pracovnímu obsahu, a to přinejmenším v prvním přiblížení (podrobnosti tohoto principu probereme v následující kapitole). Z toho plyne, že pokud pracující utratí všechny Běžné Pracovní Poukázky, jejich spotřeba vyčerpá Čistý Hodnotový Produkt. Podle výše uvedených rovnic nemohou pracující spotřebovat celý Hrubý Hodnotový Produkt, protože jejich příjem (Běžné Pracovní Poukázky) je nižší než Hrubý Hodnotový Produkt o veličinu Odpisů. To zajišťuje, aby byly k dispozici zdroje k uhrazení spotřeby dříve vyprodukovaných výrobních prostředků. Ovšem i tak je vyčerpání celého Čistého Hodnotového Produktu spotřebou pracujících neudržitelné ze dvou důvodů.

Především existují vedle osobní spotřeby i jiné důležité způsoby užití společenského produktu: sociální statky (zdravotnictví, školství atd.), dále čistá akumulace výrobních prostředků potřebná ke zvyšování produkční schop-

nosti ekonomiky v budoucnu a případně také půjčky jiným ekonomikám. Označíme-li tyto tři způsoby užití výrazy „Sociálně“, „Akumulace“ a „Obchod“ (obchodní přebytek) a osobní spotřebu slovem „Spotřeba“, dostáváme:

$$\text{Čistý Hodnotový Produkt} = \text{Spotřeba} + \text{Sociálně} + \text{Akumulace} + \text{Obchod} \quad (7.4)$$

Rovnice (7.4) ukazuje, jak se Čistý Hodnotový Produkt dělí podle čtyř základních účelů svého užití. Pokud plán počítá s tím, že akumulace a sociální výdaje dosáhnou kladné hodnoty, je jasné, že spotřeba nemůže dosáhnout velikosti Čistého Hodnotového Produktu a tedy ani objemu Běžných Pracovních Poukázek, které byly vydány za běžnou práci (current work, nikoli o něco výše zavedený termín Current Labour, který překládám stejnými slovy, ale s velkými písmeny – poznámka překladatele). Jeden způsob, jak toho dosáhnout, je zdanit příjem, který pracující dostávají v podobě pracovních poukázek. Celkový objem vybraných daní nemusí být nutně roven celému rozdílu mezi Běžnými Pracovními Poukázkami a plánovaným objemem spotřeby, protože pracující se mohou rozhodnout, že část svých pracovních poukázek uspoří, a jejich úspory tak „uvolní“ zdroje pro jiné využití, než je spotřeba. K těmto otázkám se ještě vrátíme.

Za druhé, část celkových prostředků vyčleněná plánem pro spotřebu musí být k dispozici nepracujícím – důchodcům, zdravotně postiženým a lidem v pracovní neschopnosti, lidem přecházejícím z dosavadní práce na jinou. Jestliže jedinou možností, jak zakoupit předměty osobní spotřeby, je použití pracovních poukázek, pak musí být určité množství poukázek dáno k dispozici nepracujícím prostřednictvím státního rozpočtu. Aby se zachovala rovnost mezi množstvím vydaných pracovních poukázek a vykonanou prací, tyto poukázky pro nepracující nelze prostě „vytisknout“ (to by způsobovalo inflaci); namísto toho musí být odebrány pracujícím formou daní a předány nepracujícím.

Než se dostaneme k důležitým otázkám zdanění a úspor, bude užitečné podívat se na výše uvedené myšlenky v kontextu účtu „toku fondů“. To nám umožní ověřit si jejich logickou konzistentnost. Rozdělme ekonomiku do dvou množin činitelů, které nazveme sektor domácností a státní sektor. Sektor domácností zahrnuje jednotlivce, rodiny a obce, zatímco státní sektor zahrnuje všechny ekonomické jednotky mimo „domácnosti.“ Předpokládáme, že neexistuje soukromé vlastnictví výrobních prostředků, takže není třeba brát v úvahu žádný oddělený podnikový a finanční sektor. Naším úkolem je určit vyčerpávajícím způsobem všechny zdroje a způsoby využití fondů pro každý z těchto sektorů.

Začněme sektorem domácností, kde je základním zdrojem fondů vydávání pracovních poukázek výměnou za běžně vykonávanou práci, tj. Běžné Pracovní Poukázky. K tomu, jak bylo uvedeno výše, dochází také k předávání

pracovních poukázek neproducentům, což označíme výrazem Transfery. Sektor domácností může využít tyto fondy trojím způsobem. Mohou být zaplacený státu ve formě daní; mohou být vydány za spotřební statky (Spotřeba); nebo mohou přejít do čistých úspor tohoto sektoru (Čisté Úspory). Jestliže je tento výčet zdrojů a způsobů použití vyčerpávající, oba celkové součty se musí navzájem rovnat, tedy

$$\text{Běžné Pracovní Poukázky} + \text{Transfery} = \text{Daň} + \text{Spotřeba} + \text{Čisté Úspory} \quad (7.5)$$

Pokud jde o státní sektor, jeho základním zdrojem fondů jsou výnosy daní. Navíc ve své funkci „finanční instituce“ (o které ještě bude řeč níže) stát bude shromažďovat Čisté Úspory sektoru domácností. Státní sektor používá své zdroje na provádění transferů pracovních poukázek neproducentům (Transfery), na sociální zajištění (Sociálně), akumulaci (Akumulace) a půjčování jiným ekonomikám (Obchod). Jestliže je také tento výčet zdrojů a způsobů užití úplný, dostáváme

$$\text{Dan} + \text{Čisté Úspory} = \text{Transfery} + \text{Sociálně} + \text{Akumulace} + \text{Obchod} \quad (7.6)$$

Rovnice (7.5) a (7.6) lze reorganizovat různými způsoby. Jednou takovou prostou úpravou je sdružení zdanění a transferů. Definujeme Čistou Daň (Net Tax) jako rozdíl mezi zdaněním a transfery pracovních poukázek (Daň - Transfery). Ta udává čistý objem „příjmu“ pracovních poukázek, který má stát k dispozici pro „financování“ jiných činností než spotřeby. Pomocí této úpravy můžeme přepsat (7.5) a (7.6) následujícím způsobem:

$$\text{Běžné Pracovní Poukázky} - \text{Čistá Daň} = \text{Spotřeba} + \text{Čisté Úspory} \quad (7.7)$$

$$\text{Čistá Daň} + \text{Čisté Úspory} = \text{Sociálně} + \text{Akumulace} + \text{Obchod} \quad (7.8)$$

Sečtením těchto dvou rovnic dostaneme třetí rovnici, v níž se vyruší členy Čistá Daň a Čisté Úspory, takže nám zůstane

$$\text{Běžné Pracovní Poukázky} = \text{Spotřeba} + \text{Sociálně} + \text{Akumulace} + \text{Obchod} \quad (7.9)$$

Protože se ale Běžné Pracovní Poukázky rovnají Čistému Hodnotovému produktu, vrátili jsme se vlastně k rovnici (7.4) což dokazuje konzistentnost našeho účtování pracovní doby.

V předchozí ukázce jsme považovali za užitečné vypůjčit si některé výrazy z terminologie kapitalistického finančního účetnictví („výnos“, „financování“, „fondy“ a tak dále). Abychom ovšem správně pochopili makroekonomiku plánovitého hospodářství, náš pohled musí jít za hranice tohoto jazyka. V tomto systému se pracovní poukázky používají výlučně k získávání spotřebních statků v sektoru domácností. Státní sektor vydává pracovní poukázky přímou výměnou za práci vykonanou v národní ekonomice (tj. mimo „domácností“), ale sám je k získávání statků nepotřebuje, a to v důsledku zá-

sadního předpokladu, že stát vlastní všechny statky vyjma těch, které prodává spotřebitelům. Předpokládejme, že se staví nemocnice: stát platí za všechnu potřebou práci podle tarifu jedna pracovní poukázka za hodinu, ale nemusí nic platit „navíc“ za materiál ani za hotovou budovu. Státu nemohou nikdy dojít „peníze“, protože v systému žádné peníze nejsou. A nikdy mu nemohou dojít ani pracovní poukázky, protože ty jsou pouze účetními položkami vytvořenými jménem pracujících nebo případně jménem obce (commune), jejímiž členy jsou pracující – viz kapitola 12.

Reálně ovšem problém makroekonomické rovnováhy existuje. Jestliže má být k dispozici dostatečné množství spotřebních statků k uspokojení příští poptávky, a to bez inflačního snižování hodnoty pracovní poukázky, stát musí mít jistotu, že stáhne (ve skutečnosti zruší) správný podíl poukázek, které v první instanci vydává pracujícím. Jako příklad předpokládejme, že celkový makroekonomický plán požaduje, aby na spotřební statky bylo dáno k dispozici 55 procent Čistého Hodnotového Produktu. Kvůli jednoduchosti také předpokládejme, že spotřebitelé se nerozhodli něco ze svého příjmu ušetřit. V takovém případě musí stát „zrušit“ cestou čistého zdanění 45 procent základní emise pracovních poukázek. Pokud čisté zdanění tuto úroveň nedosáhne, tok pracovních poukázek do výdajů na spotřebu přesáhne množství sociální práce věnované na produkci spotřebních statků. Výsledkem bude „inlace pracovních poukázek“ (nebo nedostatek zboží a fronty, pokud jsou ceny stálé). Pokud je na druhé straně čisté zdanění nadměrné, tok pracovních poukázek do výdajů na spotřebu bude nižší, než pracovní hodnota vyprodukovaných statků, což způsobí buď deflacii pracovních poukázek nebo hromadění nadbytečných statků.

Uvedený příklad spočívá na zjednodušujícím předpokladu, že si spotřebitelé nevytvářejí úspory. Je zřejmé, že pokud se spoří, jsou podmínky pro vyrovnanou daňovou politiku složitější. V následujícím oddíle se budeme zabývat problematikou úspor a výpůjček v sektoru domácností, poté se budeme zabývat některými podrobnostmi daňové politiky.

SPOŘENÍ A ÚVĚR V DOMÁCNOSTECH

Proč lidé šetří? Pro některé je šetření ctnost, která má hodnotu sama o sobě, ale ekonomové požadují, aby lidé měli pro své jednání racionální důvody a tak nám překládají celou hierarchii důvodů k šetření.

Na nejnižší úrovni to je šetření na spotřební statky. Zde vidíme šetrnost chudé a nižší střední třídy, která dává stranou peníze na velký výdaj: auto, kolo nebo dovolenou. Ti, kdo mají peníze, platí takové věci z běžných příjmů. Pak jsou tu ti, kdo se dívají za hranice spotřeby a šetří pro dobu, kdy už nebudou schopni pracovat. Nejprůhlednějšími ze šetrných jsou lidé, kteří nemyslí na sebe, ale na ty, kdo přijdou po nich, a ukládají peníze do svěřenc-

kých fondů (trust fund), aby dali svému potomstvu možnost studia na soukromých školách nebo odkázali majetek dědicům.

Za hranicemi této hezké sociální a světské hierarchie jsou lidé, kteří jako faraóni šetří na dobu, kdy přijdou hubená léta: nezaměstnanost, vážná nemoc, předčasná smrt „chleboďárce“. Na druhé straně někteří šetří „protože není nic lepšího“, buď proto, že běžná spotřeba, kterou považují přiměřenou, nevyčerpává jejich příjem, nebo proto, že není k dispozici zboží, které by je svádělo k dalším výdajům. Tato kategorie vyjadřuje buď pohodlnou buržoazní prosperitu, nebo naopak postavení spotřebitelů ve východní Evropě a SSSR, kde žádané spotřební zboží není k dispozici, což má za důsledek „nucené úspory“.

Socialismus podle všeho některé z těchto důvodů pro osobní spoření oslabí. Tak například zvýšení úrovně bezplatného veřejného vzdělání (i když soukromé vzdělání nebude proskribováno) a zmenšení příjmových diferencí oslabí jak zájem o vzdělávací svěřenecké fondy, tak schopnost tyto fondy udržovat. Nutnost soukromého spoření sníží také přiměřená státní penze. Pokud se nebojíte nedostatku ve svých pozdních letech, proč byste neutráceli peníze teď, kdy vám to působí potěšení? Vždyť se důchodu ani nemusíte dožít.

S plnou zaměstnaností a trvalým hospodářským růstem zaniká nutnost zajištění proti ztrátě příjmu z důvodu nezaměstnanosti. Když jste si jisti budoucností svých dětí, a když beztak nemají žádnou šanci žít z důchodu z majetku, bude méně pravděpodobné, že budete šetřit, abyste jim zanechali dědictví.

Nyní stručně zvažme hlavní důvody pro osobní úvěr za současných podmínek. Pokud jde o krátkodobé a střednědobé úvěry, jejich hlavním účelem je posunout do budoucnosti placení za statky dlouhodobé spotřeby, na které by spotřebitelé jinak museli šetřit – především u mladých lidí, kteří očekávají, že se jim příjmy v budoucnu zvýší. Na druhé straně hlavním účelem dlouhodobých osobních úvěrů je financování koupě domů.

Tyto důvody pravděpodobně přetrvávají i za socialismu, i když za současných podmínek nepochybně působí ve prospěch spotřebitelských úvěrů také tlaky podněcující lidi, aby si brali půjčky, které pak nedokážou moci splatit. S tím se skončuje. Také existence a rozsah spoření na koupi domů závisí na existujících možnostech přístupu k bydlení, přičemž dobře vedený státní sektor nájemních bytů by omezil podněty k vlastnění domů.

Přes skutečnost, že socialismus pravděpodobně omezí některé motivace pro osobní spoření a úvěry, tyto jevy patrně docela nevymizí. Základním důvodem pro takové spoření a úvěry je přání lidí plánovat časový profil svých nákupů relativně nezávisle na časovém profilu svých příjmů. Z individuální

ho hlediska představují úspory odloženou spotřebu, zatímco úvěr umožňuje předstih spotřeby.

Existuje ale důležitý rozdíl mezi tím, co je proveditelné u jednotlivce a co je možné v rámci celé společnosti. V předtržní společnosti je spoření snadno pochopitelné. Zásoby zrní se vytvářejí k tomu, aby se spotřebovaly v těžších dobách. Egypt faraónů nebo maoistická Čína dokázaly šetřit ve zcela fyzickém smyslu. Když Mao doporučoval Číňanům, aby „kopali hluboké tunely, dělali zásoby zrní, připravovali se čelit válce nebo přírodní pohromě“, mluvil o odložené spotřebě zcela doslovně. Také v Ezopově bajce moudrý mravenec sbírá před příchodem zimy zrníčka, zatímco cvrček jí, zpívá a veselí se.

V moderní společnosti si mohou jednotlivci pořád ještě zachovat tento prostý pohled na vlastní šetřnost; zrní nahradily peníze, ale ty se také „dávají stranou, až přijde špatné počasí“. Pojišťovací společnosti s oblibou používají jako svůj emblém deštník. V hromadění peněz je ale paradox, který u zrní nevzniká a který starověk vyjádřil v podobenství o Midasovi. Zlata ani peněz se nenajít. Spoření peněz nemá smysl, pokud neexistuje něco, co se za ně dá koupit. Jednotlivec, který si nahromadil zlato, by pravděpodobně přežil hladomor, protože za hladomoru cena zrní vždy stoupá a jíst mohou pouze ti, kdo mají hodně peněz. Ale společnost jako celek se peněžních úspor spořivců nenajít. Hladovění mohou zabránit pouze reálné zásoby zrní, takže za hladomoru to málo, co existuje, dostanou bohatí a chudí umírají.

Ti, kdo spoří v bankách, jsou dokonce ještě více vzdáleni oné „přirozené lakotě“ než sedlák se svým pokladem zlatých napoleonů. Za válek, přírodních nebo ekonomických katastrof je pravděpodobně připraven o jejich úspory hyperinflace nebo bankovní krachy. Pokud ekonomika v důsledku válečného ničení nebo nutnosti platit reparace přijde o zboží, které lze prodat na trhu, tento reálný nedostatek se projeví ve znehodnocení měny; ti, kdo po prohrané válce zůstanou s rukama plnými bezcenných bankovek, dostanou stejně tvrdou lekci, jako bájný Midas.

Obecněji řečeno ti, kdo dnes šetří, budou moci zítra realizovat své bohatství pouze ze zítřejšího příjmu. Někdo, kdo třicet let šetří na důchod, si sice může myslet, že odkládá spotřebu, ale nebyl by rád, kdyby se na stará kolena musel živit 30 let starými bochníky chleba. V praxi už neexistuje žádné zboží, jehož spotřeba by se dala odložit. Spořicí namísto toho obdrží legální titul, který jim umožňuje vznášet nárok na část budoucího produktu společnosti, pokud ovšem přežije finanční systém. Důchodce ve skutečnosti neživí jejich úspory, ale práce mladších členů společnosti. Materiální zátěži plynoucí ze stárnutí obyvatelstva se nelze vyhnout mechanismem životních pojistek nebo plně financovaných penzijních plánů. Mladí zůstanou nadále jedinou oporou starých; přesun od synovské piety ke vzájemným penzijním fondům (mutual funds) na této realitě nic nezmění, ať bude společenský systém jakýkoli.

V tomto smyslu je spoření smlouvou s budoucností – zvláštní smlouvou, v níž jedna strana, ta která má poskytnout finální statky, se možná ještě ani nenarodila. A taková smlouva s budoucností je nejistá věc. Mladší generace ji nemusí dodržet. Může usilovat o inflační nárůst mezd, který ohrozí důchodce žijící z pevných příjmů. Může vyvolat revoluci a zruinovat trh s cennými papíry.

Nicméně v rámci plánované ekonomiky mohou mít dnešní spořitelé jistou možnost přispívat k zítřejším tokům reálných příjmů. Tím, že dnes spoří, se lidé zřikají části svého vlivu na současný produkt. „Uvolňují“ tak zdroje, kterých by jinak bylo zapotřebí k výrobě spotřebních statků. V kapitalistické ekonomice je značné nebezpečí, že takto uvolněné zdroje zůstanou nevyužity. Když se spotřebitel rozhodne uspořit část svého peněžního příjmu, tento akt „nespotřeby“ sám o sobě není pro firmy zprávou, že jisté spotřební statky budou požadovány v jistých množstvích v určitém budoucím okamžiku. V nejlepším případě může takový vzrůst úspor tlumočit prostřednictvím poklesu úroků obecně poselství, že výroba zaměřená na budoucí prodej je nyní ziskovější. Keynes ovšem dokazoval, že i tento kanál je velmi nespolehlivý (viz Keynes, J. M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan, 1936, kapitola 16; nedávněji podal dobrou analýzu této otázky Axel Leijonhufvud, *Information and Coordination*, Oxford: Oxford University Press, 1981). Takže růst úspor může vyústit v pokles agregátní poptávky po zboží a tím způsobit recesi.

V plánované ekonomice ovšem není důvod, proč by zdroje uvolněné spořením neměly být zapojeny do vytváření výrobních prostředků a tak v budoucnu zvýšit produktivitu práce. V ekonomice předpokládáme, že se o minimální celkové míře akumulace výrobních prostředků bude rozhodovat demokratickým způsobem. Jeden ze vstupů do rozhodování o akumulaci poskytne demografie: pokud se v budoucnu očekává, že podíl důchodců na obyvatelstvu bude stoupat, pak při jinak stejných podmínkách by měla být míra akumulace zvýšena, aby produktivita práce vzrostla na potřebnou úroveň odpovídající budoucí poptávce po tom, co vyrobí produktivní pracovníci. To se musí zřejmě stát na úkor současné úrovně spotřeby. Ale i při tomto základním kolektivním rozhodování existuje stále určitá možnost uplatnění individuálních preferencí, které ovlivní – samozřejmě okrajově – vzájemný poměr spotřeby a akumulace. Jaké mechanismy zajistí přiměřený prostor pro osobní výběr při respektování omezení celkového plánu? Zde jsou některé návrhy.

1. Běžné pracovní poukázky bude možné volně směňovat za nějaký druh důchodových aktiv (např. aktiva, z něhož se od určitého budoucího data nebo nastalé události vyplácela roční renta). Tyto transakce by se prováděly prostřednictvím jednotného státem vedeného „finančního systému“, takže by plánovací agentura mohla

monitorovat jejich agregovaný objem. Jak jsme ukázali výše, reálným důsledkem spoření je uvolnění běžné práce z produkce spotřebních statků, a plánovači by správně měli reagovat tím, že budou alokovat „uvolněnou“ běžnou práci do čisté akumulace výrobních prostředků (nad společensky stanovenou minimální míru akumulace). To pak umožní vyšší produkci spotřebních statků v budoucnosti. Zřejmě neexistuje záruka, že plánovači využijí pracovní dobu „uvolněnou“ šetřením k rozvinutí výroby přesně těch předmětů, o jejichž spotřebu budou mít spořicí někdy v budoucnu zájem. To závisí na efektivitě procesu strategického plánování, přičemž od žádného ekonomického systému nelze asi očekávat dokonalou schopnost předvídání. Nicméně plánovači budou schopni brát centrálně v úvahu toky jdoucí do úspor a zajistit, aby takto uvolněná pracovní doba byla využita produktivně.

2. Aby se dosáhla krátkodobější flexibilita, běžné pracovní poukázky by také bylo možné směňovat za spotřebitelské vklady, z nichž by se mohly později vybírat pracovní poukázky na nákup předmětů dlouhodobé spotřeby, dovolených atd. Jestliže je přítok do těchto vkladů vyšší než odtok, rozdíl může být použit k „financování“ spotřebitelského úvěru. Podmínky těchto úvěrů, zejména jejich způsob splácení, bude možno využít k vyrovnání poptávky po těchto úvěrech s nabídkou plynoucí z čisté akvizice spotřebitelských vkladů. V takovém případě bude celkovým výsledkem přesun spotřeby mezi jednotlivci, bez dopadu na celkovou makroekonomickou rovnováhu.
3. Mimo těchto výše uvedených uznaných forem šetření nebudou moci jednotlivci jednoduše hromadit pracovní poukázky. Hromadění, které by narušilo plán alokace práce, se zabrání tím, že pracovní poukázky budou po určité době expirovat, podobně jako za dnešního systému banky odmítají po uplynutí určité doby proplácet osobní šeky.

Tyto úvahy o spoření a úvěru lze nyní uvést do souvislosti s účtováním toků fondů, o kterém jsme pojednali v první části této kapitoly. Tam jsme řekli, že čisté úspory domácností (Čisté Úspory) vystupují v sektoru domácností jako užití fondů, u státu pak jako zdroj fondů. Nyní se můžeme na čisté úspory podívat podrobněji. Hrubé úspory jsou rovny celkovému součtu hrubé akvizice důchodových aktiv v sektoru domácností (Akvizice Důchodových Aktiv, Retirement Asset Acquisition) a hrubé akvizice spotřebitelských vkladů (Akvizice Spotřebitelských Vkladů, Saving Deposit Acquisition) v tomtéž sektoru. Abychom z toho odvodili čisté úspory, musíme odečíst výplaty, které domácnosti dostávají ze svých důchodových aktiv (Výplaty

z Důchodových Aktiv, Retirement Asset Disbursement), jejich výběry z vlastních spotřebitelských vkladů (Výběry, Withdrawals), a čistý objem nově poskytnutých spotřebitelských úvěrů (Nový Úvěr, New Credit). Totéž lze vyjádřit rovnicí

$$\text{Čisté Úspory} = \text{Akvizice Důchodových Aktiv} + \text{Akvizice Spotřebitelských Vkladů} - \text{Výplaty z Důchodových Aktiv} - \text{Vyběry} - \text{Nový Úvěr}.$$

Můžeme také dát do společných závorek výrazy týkající se důchodových aktiv a výrazy týkající se spotřebitelských vkladů a úvěrů:

$$\text{Čisté Úspory} = (\text{Akvizice Důchodových Aktiv} - \text{Výplaty z Důchodových Aktiv}) + (\text{Akvizice Spotřebitelských Vkladů} - \text{Výběry} - \text{Nový Úvěr}).$$

Zaměříme-li se na spotřebitelské vklady a úvěr – tj. pomineme-li důchodová aktiva, všimněme si, že veličina (Akvizice Spotřebitelských vkladů – Výběry - Nový Úvěr) funguje jako čistý zdroj fondů pro stát. Tento výraz představuje čistý přítok fondů do systému spotřebitelských vkladů a úvěrů. Výše jsme nadhodili možnost, že by tento tok mohl být vědomě držen na nule úpravami podmínek spotřebitelských úvěrů tak, aby poptávka po nich byla přesně rovna čistému přítoku vkladů. Zda je taková politika rozumná, závisí pravděpodobně na tom, jaké by musely být podmínky vedoucí k dosažení zmíněné rovnováhy.

Představme si situaci, kdy osobní sektor (správněji asi sektor domácností – poznámka překladatele) vykazuje silnou tendenci ke spoření a poměrně slabou tendenci k braní spotřebitelských úvěrů. V takovém případě by zmíněné vyrovnání mohlo vyžadovat, aby se spotřebitelské úvěry poskytovaly zdarma – možná dokonce i se zápornou úrokovou sazbou. Pokud se k tomuto účelu využije celý čistý přítok vkladů, nevypadá taková politika zrovna optimálně: část přítoku by namísto toho mohla být použita jako „zdroj fondů“ pro akumulaci, kde by pravděpodobně dosáhla vyšší společenský výnos (social rate of return).

Potenciální problematičnost tohoto řešení vyplývá z toho, že zatímco spotřební vklady jsou značně likvidní a krátkodobé a střednědobé spotřební úvěry se samy likvidují velmi rychle, výrobní prostředky vytvořené z těchto fondů likvidní nebudou.⁶¹ Pokud by došlo k nečekanému odlivu vkladů ze systému předtím, než akumulací projekty „dozrají“, státu by možná nezbylo než vytvářet pracovní poukázky navíc, což by mohlo vést k inflaci pracovních poukázek a podkopalo by to námi navrhovaný systém kalkulací.

⁶¹ Pro zmíněné vklady by mohly platit podobné předpisy, jaké známe u existujících vkladových účtů, kde má stát formální právo na zpoždování výplat vkladatelům, které ovšem za normálních podmínek nemusí být uplatňováno.

To je v podstatě stejný problém, jehož diagnózu určil Keynes: spořitelé chtějí spořit ve formě likvidních aktiv, přičemž jejich prostředky se používají k akvizici nelikvidních kapitálových statků. Ve finančním systému se státním monopolem je ovšem tento problém řešitelný: stát má možnost říci spořitelům, že nemohou svůj koláč mít a současně ho jíst. Jestliže má systém spotřebních vkladů a úvěrů tendenci k přebytku, stát může oznámit, že likvidita těchto vkladů je podmíněná a že možná bude vázána na přidělové hospodaření, aby nedošlo k inflačnímu přebytku pracovních poukázek z důvodu velké poptávky po likvidování vkladů.

Podobné problémy vyvstávají, pokud má systém spotřebních vkladů a úvěrů tendenci k deficitu, i když jsou podmínky pro získání spotřebitelského úvěru stanoveny velmi přísně. Mají se v takovém případě použít „fondy“ z jiných zdrojů (např. z přebytku účtu důchodových aktiv)? Nebo má být spotřebitelský úvěr na přiděl?

Vyazuje-li běžný účet důchodových aktiv přebytek, znamená to, že se hromadí nároky budoucích důchodců na budoucí produkci. Nejjistějším způsobem, jak zajistit uspokojení těchto požadavků, je nasadit tento přebytek na akumulaci výrobních prostředků. To je argument pro přísné oddělení účtu důchodových aktiv od spotřebitelského úvěru. Na druhé straně ovšem platí, že pokud spotřebitelé berou běžné úvěry i za přísných podmínek (které půjčující nicméně považuje za realistické – jinak by zřejmě k poskytnutí úvěru nedošlo), sami tím souhlasí se snížením svých vlastních nároků na budoucí produkci, které budou omezeny jejich budoucím příjmem pracovních poukázek. Toto snížení by ovšem nemuselo „vyhovět“ pozdějším nárokům důchodců. Nejlepší politikou může být v tomto případě opatrná flexibilita: neprojektovat naprosté oddělení účtů a využívat přidělový systém k vyloučení nadměrných deficitů (nebo přebytků) na účtu spotřebních vkladů a úvěrů.

Úroky z vkladů?

Další otázkou vyplývající z předchozího je, zda mají být z vkladů v osobním sektoru vypláceny úroky. Prozkoumejme nejdřív důsledky nulové „nominální“ úrokové sazby u těchto vkladů, což znamená, že lidé si budou moci po nějaké době vybrat ze systému přesně totéž celkové množství pracovních poukázek, jakým do něj předtím přispěli. Poznamenejme, že vzhledem k tomu, že produktivita práce časem roste a pracovní obsah konkrétních statků klesá, budou mít pracovní poukázky ve skutečnosti „větší hodnotu“: se spořením pracovních poukázek je implicitně spojena jistá forma úroku. Je rozumné, aby lidé měli možnost získat takový „úrok“ ze svých dlouhodobých úspor, protože jejich nespoteřeba umožňuje urychlenou akumulaci výrobních

prostředků, což zase napomáhá dalšímu růstu produktivity práce. Není ale důvod pro žádné další platby.⁶²

V klasickém modelu kapitalismu s plnou zaměstnaností má úrok z vkladů tu funkci, že vytváří dostatečnou nabídku úspor k financování investic. V námi navrhaném systému je ovšem investování zespolečňeno a základním zdrojem pro „financování“ akumulace jsou daně. Pokud běžné účty důchodových aktiv a spotřebních vkladů a úvěrů vykazují přebytek, osobní úspory mohou do určité míry k tomuto „financování“ akumulace přispět, ale mají jen druhotný vliv. Ke stimulaci osobního spoření není důvod, protože o základní společenské míře „úspor“ (tj. nesporeby) bylo rozhodnuto demokraticky při vytváření plánu akumulace a zdanění.

DAŇOVÁ POLITIKA

Bez ohledu na to, jak je přesně upraveno spoření domácností, připadá důležitá úloha při bilancování makroekonomického plánu daňové politiky. Jakou formou nebo formami má stát zdaňovat výdělky v pracovních poukázkách? V ekonomikách sovětského typu pocházela největší část daňových příjmů tradičně z „daně z obratu“. Touto daní stát vráží klín mezi cenu požadovanou od toho, kdo kupuje nějaký statek, a cenou připisanou na účet prodejce, přičemž rozdíl plyne do státní pokladny. Taková daň není slučitelná s námi navrhaným systémem, protože by v ní statky systematicky dostávaly vyšší ceny, než je jejich skutečný pracovní obsah. Jak již vyplynulo z předchozího, dáváme přednost dani z příjmu; navrhuje také, aby stát vybíral jako doplňkovou daň diferenciální pozemkovou rentu.

Jak by měla vypadat socialistická daň z příjmu? Socialisté a sociální demokraté v kapitalistických zemích obvykle podporují progresivní daň z příjmu (u níž lidé s vyššími příjmy platí vyšší procento daně) se zdůvodněním, že zámožnější si mohou dovolit nést větší díl daňového břemena. Progresivní daň z příjmu se fakticky považuje za způsob, jak za kapitalismu snížit nerovnost příjmů před zdaněním (i když je otázkou, zda daňové systémy reálných kapitalistických ekonomik tento cíl opravdu dosahují). Jestliže je ovšem rozdělování osobních příjmů v zásadě rovnostářské, jak navrhuje, důvod pro progresivní zdanění odpadá. Nejspravedlivějším systémem

bude pravděpodobně rovná daň, tolik a tolik pracovních poukázek na měsíc nebo rok a na jednu výdělečně činnou osobu.

Rovná daň vybíraná v pracovních poukázkách tlumočí následující poselství: každý zdravý člověk v pracovním věku je povinen vykonávat pro společnost základní množství práce. Výměnou za tento pracovní příspěvek jsou uspokojovány základní kolektivní potřeby lidí. Jestliže lidé chtějí další disponibilní příjem k získání spotřebních statků, musí pracovat víc, než toto základní minimum. Předpokládáme maximální flexibilitu pracovní doby, takže si jednotlivec bude moci vybrat, jak dlouho chce pracovat, a pokud se rozhodne pro dlouhou pracovní dobu, bude se moci těšit jejím výsledkům bez toho, že by platil vyšší daň z příjmu.

Rovná daň má také tu výhodu, že lze poměrně velmi spolehlivě předpovědět její výnos. Výnos proporcionalní daně z příjmu závisí na tom, kolik lidí vydělají (tj. – v tomto systému – jak mnoho se rozhodnou pracovat), výnos rovné daně závisí jen na počtu pracujících. Tato možnost předvídání usnadní plnění plánu sociálního zajištění a akumulace. Předpokládejme, že plánovači alokovali celkem x milionů hodin společenské pracovní doby na jiné účely, než osobní spotřebu: pak lze stanovit takovou úroveň rovné daně, aby vynesla celkem $x-z$ milionů pracovních poukázek, kde z milionů je předpokládaná úroveň čistých úspor domácností.⁶³

Stojí za to poukázat na rozdíl mezi tímto stanoviskem a návrhem britské Strany zelených, aby všichni občané dostávali zaručený sociální příjem bez ohledu na to, zda pracují nebo ne. Tento sociální příjem by byl podle všeho hrazen z celku daní zahrnujícího také daň z příjmu. V jistém smyslu jde o zrcadlový obraz našeho návrhu, protože námi navrhanou rovnou daň lze považovat za zápornou sociální mzdu. Návrh Zelených je docela realistický a ve srovnání se současným systémem dávek podmíněných ověřením prostředků žadatele má tu velkou přednost, že vylučuje nechvalně známou „past chudoby“.⁶⁴ Nicméně kritizujeme návrh na zaručený sociální příjem ze dvou důvodů. Za prvé podle všeho implikuje, že nezaměstnanost je nevyhnutelná. Vycházejíce z toho, že nezaměstnanost musí být, Zelení ji chtějí řešit tím nehumánnějším způsobem. To neakceptujeme. Tvrdíme, že ekonomiku lze řídit tak, aby byla dosažena plná zaměstnanost. Kombinace rovnostářských příjmů, plné zaměstnanosti a rovné daně vylučuje past chudoby, ale také de-

⁶² Problematičtější otázkou je, zda má být tento implicitní úrok k dispozici také u krátkodobých spotřebních vkladů. Deponování pracovních poukázek na těchto vkladech bude v navrhaném systému znamenat jen marginální příspěvek k akumulaci. Aby se implicitní úrok zrušil, pracovní poukázky na spotřebních vkladech by se musely devalvovat ve stejné míře, v jaké poroste produktivita práce. Ovšem pokud vytvářením těchto vkladů vznikají fondy pro spotřební úvěry, ze kterých budou spotřebitelé platit úrok, může to být důvodem pro nedevalvování pracovních poukázek uložených na zmíněných vkladech.

⁶³ V této ilustraci pro jednoduchost předpokládáme, že neexistuje jiná daň než rovná daň z příjmu v pracovních poukázkách. Ve skutečnosti ovšem dokazujeme, že by stát měl využívat jako další zdroj příjmu také pozemkovou rentu, o které se zmíníme níže.

⁶⁴ U dávek podmíněných ověřením prostředků žadatele jsou lidé s nízkými příjmy vysoce zdaňováni různými marginálními sazbami. Pokud nastoupíte do práce a začnete vydělávat, vznikne vám povinnost platit národní pojištění a daň z příjmu, a také ztratíte část sociální podpory. To velmi ztěžuje skutečné zvýšení příjmů a ve vztahu k práci to demotivuje.

motivaci k práci, a to účinněji než systém Zelených. Druhým důvodem ke kritice je, že financování systému se zaručeným sociálním příjmem vyžaduje vysokou daň z příjmu, což má implicitně demotivační účinky. Předpokládáme nulovou sazbu příjmové daně pro marginální případy. Ve spojení s flexibilní pracovní dobou to jednotlivcům umožní, aby se sami rozhodli, jestli výhody plynoucí z delší pracovní doby stojí za úsilí, které je s tím spojeno. V ekonomice s plnou zaměstnaností by systém Zelených, ve skutečnosti umožňující lidem zahálku se státní podporou, pravděpodobně vyvolal nespokojenost pracujících většiny, která by musela živit zahálejší.

Pozemková renta

Systémem vlastnictví nemovitostí, který vyžaduje naše koncepce socialistické ekonomiky, se zabýváme na jiném místě (viz kapitola 14). Jeho součástí je státní vlastnictví půdy. I když nevyklučujeme soukromé vlastnictví části bytového fondu, stát by si měl podržet vlastnictví pozemků na kterých tyto domy stojí. Majitelé domů by měli podléhat pozemkové dani vycházející z běžné hodnoty pronájmu pozemku, na kterém byl postaven jejich dům. Člověk, který kupuje dům, si za těchto okolností kupuje pouze samotnou konstrukci budovy a cena za dům obdobné velikosti a zachovalosti by měla být stejná v Londýně i dejme tomu v Bradfordu (průmyslové město v severovýchodní Anglii – poznámka překladatele). Kromě této ceny platí bydlící státu rentu nebo pozemkovou daň odrážející rozdíly v pohodlí a vybavení obyvatelného domu. Tyto renty mohou znamenat značný příspěvek do státních financí.⁶⁵

Jestliže mají tyto renty plnit daňové funkce ve výše diskutovaném systému, musí být nepochybně stanoveny v pracovních poukázkách. Platba renty v pracovních poukázkách je pak jednou z výjimek z obecného principu, podle něhož za tyto poukázky lze koupit pouze produkty práce oceňované podle jejich pracovního obsahu.

Spotřební daň

Závěrem si zaslouží zmínku ještě jeden aspekt zdanění. Řekli jsme, že spotřební statky by měly být obecně oceňovány množstvím pracovních poukázek odpovídajícím jejich pracovnímu obsahu. V jistých případech však mohou být zdůvodněny určité výjimky. V kapitalistických ekonomikách se vybírá spotřební daň z produktů, jejichž spotřebu chce stát z určitých důvodů omezovat, obecně proto, že „nadměrná“ spotřeba těchto produktů má nežádoucí sociální dopady (alkohol, tabák atd.). Protože jejich zákaz nepřichází

v úvahu, může se socialistický stát rozhodnout provádět podobnou politiku. Připomeňme, že nepůjde o obecnou daň z prodeje nebo daň z přidané hodnoty, ale o specifický poplatek uvalený na vybrané spotřební statky.

Zdanění a akumulace

V západních ekonomikách je akumulace nových výrobních prostředků rozdělena mezi soukromý a veřejný sektor. Akumulace v soukromém sektoru je výsledkem autonomních rozhodnutí podniků a je financována hlavně z podržených zisků, přičemž určitou úlohu hraje také recirkulace úspor do akumulace prostřednictvím finančních institucí. Ve veřejném sektoru je akumulace tradičně financována z půjček.

V socialistických ekonomikách sovětského typu byla situace zcela opačná. Akumulace ve veřejném sektoru byla financována hlavně z daně z obratu vybírané od státních podniků, přičemž recirkulace úspor sehrávala jen vedlejší úlohu. Jak už bylo řečeno dříve, také počítáme s daněmi jako hlavním zdrojem fondů pro akumulaci, ovšem s dodatkem, že veškeré objemy daní musí být výsledkem demokratického hlasování.

Rozhodující kritika sovětského socialismu se týká faktu, že rozhodnutí o míře růstu a tedy také o míře akumulace byla přijímána politickou elitou. To dávalo socialistické akumulaci částečně odcizený charakter. Aby se tomu zabránilo, alternativní návrhy týkající se procenta národního důchodu věnovaného na akumulaci by měly být předmětem plebiscitu. Pokud se dohodne, že investice budou tvořit celkem 15 procent HDP, stát tím dostane právo vybírat daně potřebné k jejich financování. Vzhledem k tomu, že existují také jiné zdroje fondů pro akumulaci – úspory a renta, nebude nutné krýt všechny náklady na akumulaci z daní. Moc pozměňovat daně poskytne prostor potřebný pro vybilancování sociálního rozpočtu.

⁶⁵ Podrobněji se rentou v socialistické ekonomice včetně placení renty v zemědělství zabývá kapitola 14.

KAPITOLA 8

MARKETING SPOTŘEBNÍCH STATKŮ

Ekonomikám sovětského typu se všeobecně vytýká – a nedělají to jen jejich západní odpůrci –, že neuměly reagovat na spotřebitelskou poptávku. Pro naši celkovou argumentaci je tedy důležité ukázat, že plánovaná ekonomika může reagovat na proměny struktury spotřebitelských preferencí – že nedostatek zboží, fronty a přebytky nepotřebného zboží, o kterých toho tolik slycháme, nejsou inherentním rysem socialistického plánování. V této kapitole rozvíjíme naši koncepci socialistického trhu spotřebních statků.

Jedním způsobem, jak přistoupit k této otázce, je návrat k celkovému popisu plánování, který je obsahem kapitoly 4. Rozlišili jsme tři úrovně plánování: makroekonomické, strategické a detailní. V rámci parametrů daných makroekonomickým plánem a strategickými plány odvětví se detailní plánování zabývá výběrem přesné struktury úkolů pro finální výrobu a zajištěním zdrojů potřebných ke splnění tohoto cíle. Jak se ale mají určovat úkoly pro finální výrobu spotřebních statků? Jaký druh mechanismu je zapotřebí, aby bylo možné upravovat tyto úkoly s přihlédnutím ke zpětné vazbě od spotřebitelů?

Základní princip námi navrhovaného schématu lze vyjádřit velmi jednoduše. Všechny spotřební statky jsou označeny svou pracovní hodnotou, tj. celkovým množstvím společenské práce potřebné přímo i nepřímo na jejich produkci. (Praktický výpočet těchto hodnot jsme probírali v kapitole 3). Ovšem vedle toho budou stanoveny aktuální ceny spotřebních statků (v pracovních poukázkách), a to tak, aby v co největší možné míře vyrovnaly poptávku s nabídkou. Předpokládejme, že konkrétní předmět vyžaduje ke své výrobě 10 pracovních hodin. Bude na něm tedy vyznačena jeho pracovní hodnota 10 hodin, ale pokud po něm bude při ceně 10 pracovních poukázek nadměrná poptávka, cena se zvýší, aby se tento přebytek poptávky (přibližně) odstranil. Předpokládejme, že tato cena bude 12 poukázek. Produkt má tedy poměr mezi rovnovážnou tržní cenou a pracovní hodnotou 12/10, neboli 1,20. Plánovači evidují tyto poměry u všech spotřebních statků. Lze očekávat, že se tento poměr bude u jednotlivých produktů měnit. Někde se bude blížit jedničce, někde bude vyšší (pokud je po produktu silná poptávka), někdy nižší (pokud produkt není příliš populární). Plánovači pak postupují podle následujícího pravidla: zvýšit úkoly finální výroby u statků, které mají poměr vyšší než 1 a snížit úkoly u statků s poměrem nižším než 1.

Jádro věci je v tom, že tyto poměry jsou mírou efektivity společenské práce v jednotlivých odvětvích z hlediska uspokojování potřeb spotřebitelů (produkce užité hodnoty podle Marxovy terminologie). Pokud u produktu

poměr rovnovážné tržní ceny (market-clearing price) a pracovní hodnoty přesahuje 1, znamená to, že lidé jsou za něj ochotni dát více pracovních poukázek (tj. pracovat delší dobu, aby jej získali), než činí celková pracovní doba nutná na jeho produkci. To ale z druhé strany ukazuje, že práce vynaložená na výrobu tohoto produktu má nadprůměrnou „sociální efektivitu“. Když naopak rovnovážná tržní cena klesne pod pracovní hodnotu, říká nám to, že spotřebitelé „neoceňují“ produkt jeho plnou pracovní hodnotou: práce vynaložená na toto zboží má podprůměrnou efektivitu. Parita, tj. poměr rovný 1 znamená rovnováhu: spotřebitelé v tomto případě „oceňují“ produkt jeho pracovní hodnotou, tedy přesně tou hodnotou, kterou stojí jeho výroba společností.

Toto je základní myšlenka našeho „marketingového algoritmu“, kterou budeme různými způsoby rozvíjet ve zbývajících částech kapitoly. Zaprvé zvážíme otázku, zda je zavedení rovnovážných tržních cen žádoucí ve všech případech. Zadruhé ukážeme vztah mezi marketingovým algoritmem a makroekonomickým plánováním probíraným v předchozí kapitole, přičemž podáme přesnější popis algoritmu. Zatřetí budeme zkoumat vztah mezi naším návrhem a ziskovým mechanismem působícím za kapitalismu. Nakonec se ohradíme vůči kritice, kterou vznesl Alec Nove proti myšlence, že v socialistickém plánování může sehrávat užitečnou roli pracovní hodnota.

ROVNOVÁŽNÉ TRŽNÍ CENY

Rovnovážné tržní ceny jsou ceny, při nichž se vyrovnává nabídka statků (o níž se rozhodlo dříve při sestavování plánu) s poptávkou po nich. Z definice těchto cen plyne, že odstraňují zjevný nedostatek nebo přebytky statků. Vznik nedostatku (nadměrné poptávky) povede ke zvýšení ceny, který způsobí, že spotřebitelé sníží svou spotřebu příslušného statku. Existující nabídka se tedy dostane k těm, kdo budou ochotni zaplatit nejvíc. Vznik přebytku povede ke snížení ceny, což vybídne spotřebitele ke zvýšení poptávky po produktu.

Když je nabídka konkrétního statku nižší než spotřebitelská poptávka, alternativou ke zvýšení ceny je přidělový systém. To lze udělat formálně (pomocí přidělových knížek nebo lístků jako v době války) nebo neformálně tím, že necháme vzniknout fronty nebo čekací seznamy, přičemž se příslušné statky dostanou těm, kdo budou ochotni postavit se co nejdříve do fronty a čekat. Náš marketingový algoritmus vychází z toho, že se budou pravidelně stanovovat rovnovážné tržní ceny a rozdíly mezi nimi a příslušnými pracovními obsahy budou využity jako signál ke zvýšení nebo snížení produkce v následujícím období. Existují ale případy, kdy je spravedlivější vyrovnat se s nedostatkem pomocí přidělu? S tím souvisí také další otázka: náš algoritmus předpokládá, že rovnovážná cena statku má být rovna jeho výrobním

nákladům, které udává jeho pracovní hodnota. Existují ale případy, kdy je zapotřebí produkt dotovat, tj. zpřístupnit ho spotřebitelům, dokonce i dlouhodobě, za cenu nižší než jsou jeho výrobní náklady?

Odpověď závisí na rozložení příjmů ve společnosti. Náš názor na vhodnost různých variant cenotvorby a přidělového hospodaření shrnuje tabulka 8.1. Příděly jsou nejlepším způsobem, jak zajistit spravedlivé rozdělování vzácných statků, pokud jsou nerovné příjmy,

Tabulka 8.1: Tržní ceny a přidělové hospodaření

Nabídka statku	Rozložení příjmů	Nejlepší politika
nedostatečná	nerovné	příděly
bohatá	nerovné	dotace
nedostatečná	rovné	tržní ceny
bohatá	rovné	tržní ceny

protože zabraňují bohatým, aby vyháněli ceny vzhůru. Vezměme jako příklad potraviny: přidělový systém zajistí, že každý bude mít dost na to, aby přežil. Jestliže je potravin hojnost, ale někteří lidé jsou tak chudí, že nemají na správnou výživu, potom může být racionálním opatřením nějaký způsob dotování potravin, i když není jasné, zda udržování cen pod výrobními náklady je zrovna tou nejlepší metodou: efektivnější pravděpodobně bude vydávání poukázek na potraviny těm nejpotřebnějším. Pokud se pomocí dotací zavedou nižší ceny potravin v období, kdy je jich nedostatek, celá dostupná nabídka zmizí z obchodu a kdykoli přijde nová dodávka, vytvoří se fronty. To se stane bez ohledu na rovnost nebo nerovnost příjmů. Nezdravá je jak politika Evropského společenství, které uměle zvyšuje ceny potravin ku prospěchu soukromých zemědělců, tak politika bývalého SSSR, který dotoval potraviny s nedostatečnou nabídkou. (V obou případech změny blokuje nebo blokoval silný politický tlak).

Základní myšlenkou je, že pokud existuje rovnost příjmů, tržní ceny pravděpodobně povedou ke spravedlivé distribuci a není tedy důvod k dotacím. Lze si představit mimořádné situace, za nichž bude žádoucí přidělové hospodaření, aby se všem zajistilo to nejnutnější, pokud dojde k vážnému, avšak dočasnému přerušení dodávek. Celkově ale v socialistickém společenství, které má v podstatě rovnostářské rozložení příjmů, považujeme za nejlepší politiku rovnovážných tržních cen.

SPOTŘEBNÍ STATKY A MAKROEKONOMICKÝ PLÁN

V předchozí kapitole jsme hovořili o otázkách souvisejících s rozdělováním společenské práce mezi jednotlivými druhy koncového užití. V tomto

kontextu jsme označili celkové množství společenské práce vynaložené na produkci spotřebních statků výrazem Spotřeba. Označme nyní celkové množství pracovních poukázek vydaných na spotřební statky výrazem Spotřeba Poukázek. Cílem makroekonomického plánu je udržovat v největší možné míře vzájemnou rovnost mezi Spotřebou Poukázek a Spotřebou. To předpokládá, že se současně (a) stanoví úroveň zdanění a (b) předvídá vývoj spojení domácností. Plánovači sice mají k dispozici určité prostředky, jak ovlivnit čisté úspory domácností, ale vždy zde pravděpodobně zůstane určitý prvek předvídání, což znamená, že asi nebude dosažena naprostá rovnost Spotřeba Poukázek a Spotřeba. Pokud budou čisté úspory nižší než jejich předpovídaná úroveň, pak Spotřeba Poukázek překročí předem stanovenou úroveň Spotřeba. V tomto případě mohou plánovači reagovat v následujícím období tím, že zvýší daně, budou tím či oním způsobem podporovat tvorbu čistých úspor, nebo zvýší alokaci sociální práce na spotřební statky. Plánovači mohou také dojít k závěru, že nižší skutečná úroveň úspor byla pouhým dočasným výkyvem, a rozhodnou se nijak nereagovat. Naprosto obdobné úvahy platí pro případ, že úspory přesáhnou očekávanou úroveň.

To znamená, že i když je rovnost Spotřeba Poukázek a Spotřeba trvalým cílem, který má být dosahován v průběhu času „v průměru“, přesný poměr Spotřeba Poukázek ke Spotřebě bude z jednoho období na druhé kolísat kolem hodnoty 1,0. Všimněme si, že tento poměr lze považovat za jakýsi druh agregátní cenové úrovně: představuje průměrný počet pracovních poukázek potřebných k zakoupení produktu jedné hodiny sociální práce na trhu spotřebních statků. Připomeňme nyní, že marketingový algoritmus, o němž jsme hovořili výše, používá jako indikátor pro realokaci zdrojů poměr rovnovážné ceny jednotlivých spotřebních statků k jejich pracovní hodnotě. Při první prezentaci zmíněné koncepce jsme předpokládali, že průměr této hodnoty pro všechna odvětví jako celek bude přesně roven 1. Teď vidíme, že šlo o určité zjednodušení. Pokud stanovíme vážený průměr poměru mezi cenou a pracovním obsahem pro všechny statky za určité období – přičemž tento průměr budeme vážit podílem dané komodity na celkové Spotřebě, bude tento průměr totožný s makroekonomickým poměrem Spotřeba Poukázek ke Spotřebě, který, jak jsme viděli, se od hodnoty 1,0 může do určité míry odchýlovat.

Ve světle této makroekonomické úvahy můžeme nyní přesněji formulovat marketingový algoritmus pro spotřební zboží následujícím způsobem:

1. Ústřední marketingová komise (CMA, Central Marketing Authority) dá výrobcům objednávky na různé spotřební statky, přičemž respektuje podmínku, že celkový pracovní objem objednávek se bude rovnat plánovanému celkovému objemu spotřeba v daném období.

2. CMA obdrží objednané statky a prodává je spotřebitelům za rovnovážné tržní ceny.
3. Pro každý produkt se vypočítá poměr mezi rovnovážnou tržní cenou a pracovní hodnotou, eviduje se také celkový výdaj pracovních poukázek, tj. Celková Spotřeba. Na každý produkt se pak aplikuje následující rozhodovací pravidlo:
 - Jestliže $\text{cena/hodnota} > \text{Spotřeba Poukázek/Spotřeba}$, zvýšit objednávky na daný produkt.
 - Jestliže $\text{cena/hodnota} = \text{Spotřeba Poukázek/Spotřeba}$, zachovat objednávky na daný produkt.
 - Jestliže $\text{cena/hodnota} < \text{Spotřeba Poukázek/Spotřeba}$, snížit objednávky na daný produkt.

Tím se zvýší zdroje věnované na produkci těch statků, u nichž je poměr cena/hodnota vyšší než celkový průměr, přičemž se stáhnou zdroje z produkce statků, u nichž je tento poměr pod celkovým průměrem.

4. Vrátit se zpět ke kroku číslo 1.

Některé kroky uvedené v tomto algoritmu bude třeba více rozpracovat. Krok 2 předpokládá, že marketingová komise stanoví rovnovážné tržní ceny pro všechny spotřební statky. Udělat to ale nebude snadné. Je jednoduché stanovit pravidlo, jak se přiblížit rovnovážné tržní ceně: zvýšit cenu, pokud je převis poprávky po statku, snížit cenu, pokud je převis nabídky. Jak velká má ale být taková změna? Pokud se neuchýlíme k teoretické fikci ekonomů zvané „Walrasův dražebník“, nelze přímo stanovit soubor všech cen, které vedou do rovnováhy všechny trhy spotřebních statků. Pro přesnost bychom měli říci, že ceny budou stanoveny přibližně na úrovni rovnovážných tržních cen. Plánovači musí pracovat metodou pokusů a omylů, přičemž budou vycházet z výsledků statistických analýz pružnosti poptávky, a to do značné míry stejným způsobem, jak to dnes dělají kapitalistické firmy při určování své tržní pozice (když stanovují ceny vlastní produkce). Dále není jasné, zda je směřování k „dokonalým“ rovnovážným tržním cenám vůbec žádoucí, i pokud by bylo možné. Může způsobovat nadměrné cenové fluktuace. U každé skladovatelné komodity lze tlumit cenové fluktuace změnami objemu zásob. Převis poptávky není nutné řešit výhradně úpravou cen, protože jej lze částečně vyrovnat výprodejem zásob.

Bude také vhodné jít do větších podrobností u kroku 3. V něm se požaduje, aby plánovači zvyšovali nebo snižovali produkci různých spotřebních statků podle toho, zda je jejich poměr ceny k hodnotě vyšší nebo nižší než společenský průměr. Cílem je produkovat právě tolik každé jednotlivé komodity, aby se její rovnovážná tržní cena rovnala její pracovní hodnotě (aby byl poměr rovný jedné). Stejně jako u stanovení rovnovážných tržních cen to bu-

de možné provést jen metodou (informovaných) pokusů a omylů. Stanovení úrovně výroby, která povede k určité tržní ceně, je v obrácené podobě tentýž problém, jako stanovení ceny, která povede k tržní rovnováze při určité předem stanovené úrovni poptávky. Problém lze řešit přímo pouze tehdy, jestliže známe do přesných podrobností poptávkové rovnice pro všechny statky, včetně efektů přesahu, kdy změna ceny kterékoli komodity ovlivňuje poptávku po ostatních. Druhou komplikací je, že samotná cílová pracovní hodnota se může měnit: změna objemu výroby daného produktu může ovlivnit jeho jednicový pracovní objem. Jestliže dominuje hromadná výroba, pracovní hodnota komodity bude s růstem její produkce vykazovat tendenci k poklesu; jestliže jsou dominujícím prvkem klesající výnosy, pracovní hodnota bude s růstem produkce stoupat. Z těchto důvodů musíme chápat marketingový algoritmus pro spotřební zboží jako proces neustále směřující k rovnosti ceny a hodnoty, nikoli jako statický stav, v němž bude dosaženo všeobecné rovnosti mezi cenami a hodnotami.

V této souvislosti si zaslouží pozornost jeden specifický rys algoritmu. Skutečnost, že každý statek je označen jak pracovní hodnotou, tak tržní cenou, může do určité míry vyvolávat spekulaci, která bude mít stabilizující účinek, protože bude omezovat výkyvy tržních cen. Jde o to, že okamžitá pracovní hodnota komodity naznačuje, jaká asi bude v delším výhledu její cena. Předpokládejme, že konkrétní statek se v tomto okamžiku prodává za cenu podstatně vyšší, než je jeho pracovní hodnota. Když to spotřebitel zjistí, možná se rozhodne odložit spotřebu dané věci v očekávání, že její cena klesne. Naopak jestliže se produkt prodává o hodně levněji, než je jeho pracovní hodnota, říká se tím spotřebitelům, že jde o časově omezenou výhodnou koupi, což může zvýšit běžnou poptávku. Takové spekulativní posuny poptávky budou mít tendenci ke snižování rozdílů mezi tržními cenami a hodnotami, protože budou tlumit poptávku po nadhodnocených předmětech a stimulovat poptávku po předmětech s cenou nižší než jejich pracovní hodnota.

SROVNÁNÍ S KAPITALISTICKÝMI TRHY

Jaký je vztah námi navrhovaného marketingového algoritmu k ekonomickému mechanismu kapitalistického tržního systému? Jsou zde podobnosti i důležité rozdíly. V kapitalistické ekonomice se úroveň produkce prodejného zboží upravuje v čase podle toho, jaké jsou změny ziskovosti, přičemž do odvětví vykazujících nadprůměrné zisky proudí další zdroje a z odvětví s podprůměrnými zisky se zdroje stahují. Náš poměr tržní ceny k pracovní hodnotě zřejmě plní do určité míry podobnou úlohu jako ziskovost. V každém případě se porovnává to, co jsou spotřebitelé ochotni zaplatit za každou komoditu s jejími výrobními náklady (měřenými tím či oním způsobem).

Standardní argumentace ve prospěch kapitalistického tržního systému říká, že tržní ceny registrují „hlasy“, které spotřebitelé odevzdávají dostupnému spotřebnímu zboží. Cena bude vysoká (v porovnání s výrobními náklady), jestliže si spotřebitelé daný předmět vysoce cení, a výsledná ziskovost povede k rozšíření výroby nejvýše ceněných předmětů. Samozřejmě námitka proti této argumentaci vychází z nerovnosti příjmů spotřebitelů za kapitalismu. Bohatí lidé mají mnohem víc „hlasů“ než spotřebitelé s nízkými příjmy a proto je struktura výroby deformována ve prospěch jejich poptávky (ať je jakkoli pošetilá), zatímco skutečné potřeby chudých zůstávají neuspokojeny, pokud poptávka po nich není registrována v peněžní podobě. Pokud je ovšem rozvrstvení příjmů v podstatě rovnostářské, tato námitka padá a analogie s hlasováním má určitou výpovědní hodnotu.

Čím se náš spotřební trh odlišuje od kapitalistického, pokud odhlédneme od rozdílů v rozvrstvení příjmů spotřebitelů? Soustředme se na rozdíl mezi naším „indikátorem úspěchu“ – poměrem mezi tržní cenou a pracovní hodnotou – a kapitalistickým indikátorem úspěchu, kterým je ziskovost. Zisk z výroby komodity za kapitalismu se rovná rozdílu mezi její tržní cenou a jejími výrobními náklady (v peněžním vyjádření). Tyto „výrobní náklady“ se stanoví vynásobením tržních cen každého vstupu do výrobního procesu množstvím tohoto vstupu, který připadá na jednotku výstupu. To znamená, že výpočet výrobních nákladů v kapitalistickém smyslu předpokládá existenci trhů pro vstupy do výroby (v žargonu se jim říká „trhy faktorů“). Na těchto trzích se tvoří peněžní podoba cen práce, materiálu, strojů atd.

V námi navrhované plánované ekonomice podobné „trhy faktorů“ neexistují. Je zde trh spotřebních statků, jehož „signály“ se využívají k řízení realokace zdrojů na různé typy spotřebních statků. Avšak jakmile se rozhodne o struktuře finální výroby statků, alokace zdrojů potřebných pro tuto strukturu se vypočítá centrálně a požadované zdroje výrobních prostředků a pracovní doby alokuje plánovací komise (viz kapitola 6). Jednotlivé podniky nejsou právními subjekty schopnými vlastnit, kupovat nebo prodávat výrobní prostředky (více o tom v kapitole 14). Zatímco typický kapitalistický podnik získává své vstupy za ceny určované podmínkami, za nichž jsou mu jeho dodavatelé ochotni poskytnout své zboží, projekt socialistické výroby nemusí čelit žádným podobným „danostem“. V socialistické ekonomice se „výrobní náklady“ stanoví společenskou kalkulací a podle našeho přesvědčení (které jsme už zdůvodnili) je přiměřenou mírou sociálních nákladů celkový objem přímé a nepřímé práce („pracovní hodnota“).

ZÁVĚR

Argumenty uváděné v této kapitole, ačkoli nejsou propracovány do všech detailů, hovoří ve prospěch závěru, že socialistická plánovaná ekonomika

nemusí být neschopna reakce na spotřebitelskou poptávku. Načrtli jsme mechanismus, který dokáže přizpůsobovat strukturu výroby spotřebních statků proměnlivé struktuře poptávky. I když se tento mechanismus opírá o určitý druh trhu, zcela se odlišuje od kapitalistického mechanismu – nezávisí ani na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, ani na tvorbě tržních cen vstupů do výrobního procesu.

Poté, co jsme takto formulovali své základní stanovisko, zvažme kritiku, kterou vyslovil Alec Nove na adresu využívání pracovní hodnoty v socialistickém plánování (Nove, Alec *The Economics of Feasible Socialism*, London: George Allen and Unwin, 1983). Nove podobně jako řada dalších ekonomů říká, že bez ohledu na zásluhy marxovské pracovní teorie hodnoty o analýzu kapitalismu nemá tato teorie žádný význam pro plánování socialistického systému. I když předpokládáme, že pracovní hodnoty jsou vhodným měřítkem sociálních nákladů výroby, jsou podle Novea zavádějící, protože vůbec neberou ohled na to, jak hodnotí jednotlivé komodity spotřebitelé.

Ve světle všeho, co bylo řečeno v této kapitole vidíme, že uvedená námitka není ani tak falešná, jako nemístná. Skutečnost, že na výrobu konkrétní komodity bylo zapotřebí 3 nebo 300 hodin společenské práce, sama o sobě opravdu neříká nic o tom, jak je tato komodita užitečná nebo atraktivní pro spotřebitele. Tato objektivní informace ze sféry výroby musí být prostě doplněna informacemi týkajícími se poptávky. Jestliže víme, že při současném rozsahu výroby má daná komodita pracovní obsah rovný třem hodinám a její rovnovážná tržní cena se rovná třem pracovním poukázkám, pak nám to říká, že její objem výroby je zhruba správný. Jestliže její rovnovážná tržní cena podstatně převyšuje tři pracovní poukázky, znamená to, že objem výroby je příliš malý, a pokud je cena o hodně nižší než tři pracovní poukázky, potom je objem výroby příliš velký. Pak mohou plánovači provést potřebné úpravy. Svévolné stanovení cen na úrovni pracovní hodnoty může opravdu vyvolat nežádoucí důsledky – jak zdůraznili v devatenáctém století ve své kritice podobných návrhů Marx a Engels⁶⁶, ale to není jediné možné využití pracovní hodnoty v kontextu socialistického plánování.

⁶⁶ Viz zejména Marxovu *Bídu filosofie*. Další analýza této otázky viz Cottrell, Allin and W. Paul Cockshott „Calculation, Complexity and Planning: the socialist calculation debate once again“, *Review of Political Economy*, vol. 5, no. 1, 1993a, 73–112.

KAPITOLA 9

PLÁNOVÁNÍ A INFORMACE

Navrhujeme systém plánování pomocí počítačů, jehož součástí je velmi podrobná simulace chování ekonomiky. To vyžaduje, aby byly centrální počítače zásobovány velkým množstvím technických informací, např. seznamy vyráběných produktů s pravidelně aktualizovanými údaji o technologiích používaných v jednotlivých výrobních procesech. Další počítačové systémy budou muset vést záznamy o disponibilních zásobách všech druhů surovin a všech typů strojů, aby se tato omezení mohla vzít při plánování v úvahu.

Problém informací má sociální a současně také technickou stránku. Potřebujeme správné hardware a software, ale potřebujeme také správná opatření a pobídky, aby bylo v zájmu lidí podávat přesné informace. V této kapitole zkoumáme oba aspekty této otázky. (Materiál k tomuto tématu lze najít také v poslední části kapitoly 3, kde pojednáváme o informačních tocích při výpočtu pracovních hodnot, a také v poslední části kapitoly 6, kde se popisuje kybernetický systém, který v Allendově Chile vytvořil Stafford Beer).

INFORMACE A VLASTNICTVÍ

Je zřejmé, že předpokladem efektivního centralizovaného plánování je celostátní komunikační síť schopná přenášet digitalizované informace. Většina rozvinutých kapitalistických zemí takovou síť už má. (Sítě v někdejších socialistických zemích poněkud zaostávají). Ale samotná komunikační síť nestačí. Způsob, jakým se dosud vyvíjely datové komunikační systémy, je ovlivněn zachováváním obchodního tajemství a proto by shromažďování dat potřebných pro plánování výroby bylo v dnešní kapitalistické zemi zcela nemožné. K technickým podrobnostem o výrobě má přístup pouze management soukromých firem. Ačkoli telekomunikační agentury v kapitalistických zemích vybudovaly kabelové sítě, které by mohly sloužit plánování, a ačkoli v pamětech podnikových počítačů jsou už dnes potřebná výrobní data, počítače nejsou uzpůsobeny k poskytování informací komukoli mimo podnik.

Takzvaná ochrana dat neboli bezpečnost počítačů je v západních zemích jednou z naléhavých otázek. Počítačové firmy vynakládají miliony liber na vývoj a zdokonalování mechanismů, které omezují přístup k informacím v počítačích. Data lze elektronicky označit tak, že k nim budou mít přístup pouze někteří členové podnikové hierarchie s příslušným oprávněním. Uživatelům počítačů lze udělovat různá privilegia, která budou regulovat jejich přístup k počítačovým souborům. Tento kult utajování je tak vžitý, že ho v počítačové branži nikdo nezpochybnuje. Tak je např. učebnicovým zadáním při navrhování databází úkol vytvořit systém, který umožní manažerům

zjišťovat platy zaměstnanců, ale znemožní zaměstnancům, aby se dozvěděli, kolik vydělávají jejich šéfové

Všechna tato námaha je nutná proto, že se s informacemi zachází jako se soukromým vlastnictvím. Je to zvláštní druh majetku v tom smyslu, že může být ukraden a současně zůstane uložen neporušený tam, kde byl. Lze samozřejmě argumentovat tím, že informace se ze své povahy nehodí k tomu, aby byly vlastnictvím, protože se velmi snadno kopírují a velmi obtížně chrání. Nicméně počítačový průmysl vyrostl do svých dnešních rozměrů mimo jiné na problematice ochrany a ukrývání informací. Nastolení volného a otevřeného toku informací, což je podmínkou racionálního plánovacího systému, bude vyžadovat nejen zrušení obchodního tajemství zákonem, ale také rekonstrukci většiny dnešního počítačového softwaru.

POŽADAVKY NA STATISTICKOU SLUŽBU

Zvažme nyní, jaké požadavky klade plánování na národní statistickou službu, a jak ji lze ke splnění těchto požadavků přebudovat s pomocí dostupných technických prostředků. (Za technicky dostupné nepovažujeme pouze ty prostředky, které lze dnes běžně koupit, ale také technologie, které by bylo možno realizovat na základě současné špičkové techniky).

Kódování produktů

Počítače pracují se symboly; mohou simulovat vnější svět pouze tehdy, jestliže ho lze znázornit v symbolické podobě. Když chceme napsat počítačový program, který stanoví, jak se mají přidělovat zdroje jednotlivým výrobním procesům, budeme muset tyto zdroje nějakým způsobem identifikovat. Při psaní programu možná bude výhodné napodobit ekonomické teoretiky a prostě očíslovat všechny zdroje indexy od 1 do n, ale pokud má takový program odpovídat skutečnému světu, pak bude nutno tato čísla nějakým způsobem přiřadit reálným produktům. Plánovací proces bude vyžadovat množství počítačů, které si mezi sebou budou sdělovat informace a instrukce, a pokud by tyto stroje používaly odlišná identifikační čísla, vyvolalo by to zmatek.

V současnosti má každá firma svůj vlastní systém číselníků pro řízení skladových zásob. Produkt může dostat tři různé a navzájem nekompatibilní kódy: jeden u výrobce, druhý ve velkoobchodu a třetí u společnosti, která produkt používá. Pro plánování by takové vícenásobné kódování bylo značnou překážkou. To ukazuje, že bude zapotřebí univerzální kódovací systém: každý typ produktu dostane specifické identifikační číslo, které se bude používat ve všech výměnách informací mezi počítači.

Výhody standardizovaného systému číslování jsou tak zřejmé, že i v kapitalistickém systému působí ve prospěch jeho přijetí silné tlaky. V posledních

letech se pro identifikaci produktů používají ve stále větším rozsahu čárové kódy. Čárový kód pro konkrétní produkt splňuje většinu nároků, které na kódy klade plánování pomocí počítačů. Má standardní délku (12 číselných míst), lze ho načítat strojově a každý kód představuje pouze jediný druh produktu. Má sice určitou nevýhodu v tom, že jeden a tentýž produkt dostává v různých podnicích různé kódy, ale to je věcí praxe, kterou lze snadno změnit.

Jednotné řízení zásob

To vede k druhému požadavku: standardizovanému systému řízení zásob. Možná bude vhodné rozšířit systém čárových kódů o další číselná místa tak, aby přesně určoval nejen konkrétní typ produktu, ale také jeho původ anebo místo uložení. To umožní vytvoření sítě skladových počítačů, které budou sledovat pohyb každého jednotlivého produktu v rámci celé ekonomiky. Jedním z teoretických předpokladů naší metody plánování je, že zdroje lze přeměňovat z jednoho způsobu užití na druhý, ale to je možné pouze tehdy, jestliže plánovací systém ví přesně, jaké zdroje se v daném okamžiku používají v každém závodě, a je schopen vydávat jednoznačné instrukce, které zdroje je třeba realokovat.

Standardizované formáty sdělení

Plánovací systém předpokládá rutinní výměnu sdělení mezi různými počítači. Bude si třeba vyměňovat informace o pohybu statků, stavu zásob, nejlepších dostupných výrobních technologiích atd. To vyžaduje, aby techniky výměny informací byly standardizovány. Mezinárodní telekomunikační agentura CCITT v současné době pracuje na standardech pro výměnu dokumentů a obrazů v elektronické formě. Bude zapotřebí mít podobnou soustavu standardů pro výměnu ekonomických dat.

Získávání technických koeficientů

Z předcházejících kapitol by mělo být jasné, že efektivní plánování závisí na tom, zda jsou k dispozici kvalitní údaje o technikách produkce. Získávání těchto údajů ovšem naráží na technické i sociální překážky. Z technického hlediska problém spočívá v obrovském množství dat, které je třeba shromažďovat. Tuto otázku probereme jako první. Sociální problém, vyplývající z vědomých pokusů o podávání nesprávných informací, probereme v dalším oddílu.

I když se může zdát, že shromažďování informací o každé produkční technice využívané v ekonomice je nezměrný úkol, musíme si uvědomit, že tyto informace se už dnes zaznamenávají. Může jít o formalizované záznamy v rámci vnitřního plánování podniků nebo záznamy neformální v podobě ob-

jednávek na zařízení, kterým se podnik vybavuje. Tyto nákupní objednávky poskytují obraz o technologii firmy. Protože většina firem dnes už využívá počítače, jejich záznamy o nákupních objednávkách mají takovou podobu, že je lze strojově načítat. Také plánování výroby se dnes už ve větších firmách provádí komplexními počítačovými technikami. Při vhodné standardizaci lze pak tyto informace vybírat pro účely centrálního plánování.

Malé firmy většinou plánují na počítači pomocí tabulkových procesorů. Na trhu s těmito procesory dominuje vždy pouze několik standardních aplikací. Lze si představit situaci, kdy se veškeré plánování výroby bude provádět pomocí omezeného počtu aplikací, přičemž součástí jejich specifikace bude schopnost předávat podrobnosti o aktuální technologii do plánovací sítě. Data získaná tímto způsobem v procesu vytváření technologie na úrovni závodu by pak byla použita při sestavování národního plánu.

INFORMACE: SOCIÁLNÍ PROBLÉMY

V socialistických ekonomikách sovětského typu existoval problém podnikových manažerů, kteří systematicky zkreslovali údaje ve statistických hlášeních určených plánovacím orgánům. Pokud si manažeři podniků přejí mít „snadný život“, budou mít pokušení vykazovat nižší produktivitu používané technologie. To znamená, že budou nadhodnocovat technické koeficienty mezi vstupem a výstupem. Pokud budou plánovací orgány považovat takto nadsazené hodnoty za bernou minci, bude podnik dostávat na plánovaný objem výroby více prostředků, než kolik nevyhnutně potřebuje, což poskytne podniku trochu „prostoru“ a poněkud mu ulehčí plnění plánu. (Taková situace může být považována za výhodnou také z hlediska krátkodobých zájmů zaměstnanců podniku). Na druhé straně při posuzování investičních projektů mohou mít manažeři podniku zájem na tom, aby ovládali co nejvíce zdrojů („budování impéria“). V takovém případě budou mít tendenci připravovat příliš optimistické výhledy přínosů dalších investic v oblasti, kde působí.

Takové zkreslování by se mělo minimalizovat tím, že se technické údaje o současné výrobě budou vést společně s údaji o budoucích investicích. Předpokládejme, že máme systém, s jehož pomocí by výrobní inženýři ukládali do plánovacích počítačů informace o možných technologiích. Zadávali by podrobné údaje o požadovaných vstupech a předpokládaných výstupech. Na základě centrálního vyhodnocení různých výrobních technologií by plánovací systém zvolil intenzitu využívání každé jednotlivé technologie. Produkční tým by pak mohl být požádán, aby zahájil výrobu pomocí konkrétní registrované technologie. Protože návrhovač daného technologického procesu může později dostat za úkol, aby jej realizoval, bylo by to pobídkou k co nejvyšší přesnosti při určování jeho požadavků na vstupy a očekávaných výstupů.

Informace, měřítko výkonnosti a pobídka

Abychom v této věci pokročili dál, může přijít vhod srovnání se situací v kapitalistické ekonomice. Výše uvedená tendence – kdy si manažeři snaží ulehčit život tím, že nadhodnocují své běžné požadavky na vstupy a současně přehánějí přínosy dlouhodobé expanze v jejich revíru – se vyskytuje také v dílčích jednotkách velké kapitalistické firmy. Pokud jsou tyto divize navzájem integrovány interním plánovacím systémem podniku a ne prostřednictvím trhu, platí pro ně totéž, co jsem řekli o socialistickém plánování. Ale když jde o vztahy mezi nezávislými kapitalistickými firmami, omezuje tyto tendence vliv konkurence (pokud ovšem na příslušném trhu konkurence doopravdy existuje).

Kapitalistické firmy mohou z času na čas zkoušet ulehčit si život, ale pokud vstup na jejich konkrétní trh není příliš obtížný, agresivnější firmy získají příležitost proniknout na něj a začnou vytlačovat existující firmy tím, že budou vyrábět na úrovni bližší možnostem existující technologie. Původní firmy pak budou nuceny vyrábět efektivněji, protože jinak jim bude hrozit zmenšování podílu na trhu, snižování ziskovosti a nakonec zánik. Pokud jde na druhé straně o přehnaně ambiciózní investiční plány, zřejmou zábranou proti nim je skutečnost, že kapitalistické firmy musí platit úrok z prostředků, které si půjčují na financování investic, takže přílišné zadlužení se rovná sebevraždě. To vytváří silnou motivaci pro snahy o realistické zhodnocení očekávané ziskovosti investičních projektů. (Je samozřejmé, že i tak dochází v kapitalistických ekonomikách běžně k vážným investičním omylům).

Je možné a žádoucí napodobovat tyto typy zábran sobeckého chování podnikových manažerů (a možná i zaměstnanců) v socialistické ekonomice? Při pokusu zodpovědět tuto otázku vyvstávají dva problémy: podle čeho by se měla hodnotit výkonnost podniku, jaké jsou vhodné typy odměn a sankcí?

Hodnocení výkonnosti podniků

Pokud jde o hodnocení výkonnosti, v kapitole 8 jsme zavedli kritérium pro spotřební statky, které se opírá o trh (a značně se liší od ziskovosti v kapitalistickém smyslu), jmenovitě poměr rovnovážné tržní ceny produktu k jeho pracovní hodnotě. Ukázali jsme, že vysoká hodnota tohoto poměru signalizuje „úspěch“ a měla by mít za důsledek přidělení většího objemu zdrojů příslušným podnikům. U podniků na výrobu spotřebních statků by to odrazovalo od nadsazování požadavků na vstupy, protože nadsazené požadavky by znamenaly zvýšení pracovní hodnoty a tedy nižší poměr tržní ceny k hodnotě, než kdyby se požadavky na vstupy stanovily správně.

Chceme zdůraznit tento aspekt, protože volba vhodného ukazatele výkonnosti má klíčový význam pro ekonomickou racionalitu. I v případě, že vedení podniku cítí společenskou odpovědnost a přeje si napomáhat obecnému bla-

hu, zavedení nedomyšlených měřítek výkonnosti povede k šílenostem. Nove (Nove Alec *The Soviet Economic System*, London: George Allen and Unwin, 1977) uvádí hororové příběhy sovětských podniků, u nichž nesprávná volba kritérií způsobila, že byly odměňovány za maximalizaci svých vstupů (např. za to, že používaly co možná nejmocnější oceli).

Toto konkrétní kritérium – poměr tržní ceny k pracovní hodnotě – lze přímo použít pouze u statků a služeb, které mají tržní cenu (tj. v námi navrhovaném systému pouze u statků osobní spotřeby). Tentýž princip lze ale nepřímo rozšířit i na statky a služby, které slouží jako vstupy při produkci spotřebních statků. Tyto produkty nebudou mít tržní cenu (pokud nejsou samy o sobě spotřebním statkem), ale pro posuzování jejich „sociální efektivity“ mohou být vhodné informace o cenách spotřebních statků, pro něž tyto produkty slouží jako vstupy.

Statistické vyhodnocování podniků vyrábějících výrobní prostředky

Uvažujme o ukazateli pro produkt X, který je definován jako jeho tržní cena minus jeho pracovní hodnota. Z důvodů, které jsme objasnili v kapitolách 7 a 8, lze očekávat, že průměrná hodnota tohoto ukazatele pro všechny spotřební statky bude blízká nule. U každého konkrétního spotřebního statku však působí řada navzájem nezávislých sil, které tento indikátor tlačí směrem od nuly: různé změny v rozložení spotřebitelské poptávky a krátkodobé i dlouhodobé změny na straně nabídky (změny technologie, dostupnosti materiálů atd.). Ve statistice platí princip, podle něhož celkový souhrn velkého počtu navzájem nezávislých náhodných vlivů vede k „normálnímu rozdělení odchylek“, které je znázorněno tzv. Gaussovou křivkou – hladkou křivkou zvonovitého tvaru s dobře známými statistickými vlastnostmi. Můžeme tedy považovat za oprávněný předpoklad, že v souboru všech spotřebních statků bude mít také rozdíl (tržní cena – pracovní hodnota) přibližně normální rozdělení kolem své nulové střední hodnoty. Pro některé statky bude tento rozdíl kladný, pro jiné záporný, přičemž pravděpodobnost výskytu nenulové odchylky bude s její rostoucí absolutní hodnotou klesat, a to přesně definovaným způsobem.

Vezměme nyní v úvahu daný produkt, který není předmětem osobní spotřeby, ale používá se při výrobě většího počtu různých spotřebních statků. Příslušnou podmnožinu spotřebních statků lze považovat za vzorek vybraný z celého souboru těchto statků. Pokud z takového souboru, který má normální distribuci odchylek kolem nulové střední hodnoty, vybereme náhodný vzorek, můžeme očekávat, že bude mít v průměru tutéž nulovou střední hodnotu. Pokud navíc dokážeme určit tzv. směrodatnou odchylku celého souboru (která je mírou rozptýlenosti jednotlivých prvků souboru kolem jeho střední hodnoty), pak nám tvar křivky normálního rozdělení umožní stanovit pravdě-

podobnostní vlastnosti našeho náhodného vzorku. Existuje například 95% pravděpodobnost, že se střední hodnota náhodného vzorku bude nacházet v intervalu nula plus nebo minus dvojnásobek směrodatné odchylky celého souboru dělený druhou odmocninou počtu prvků vzorku.

Tím získáváme klíč k posuzování společenské efektivity výroby různých produktů, které jsou vstupy pro spotřebitelský sektor. Vezměme jeden z takových vstupů, např. konkrétní typ obráběcího stroje. Zjistíme rozdíl mezi tržní cenou a pracovní hodnotou pro každý spotřební statek, při jehož výrobě se tento obráběcí stroj používá, a vypočítáme střední hodnotu těchto odchylek. Dejme tomu, že tento rozdíl vyjde větší, než „očekávaná“ nulová hodnota. Může jít o pouhý náhodný důsledek výběru, ale pomocí statistických úvah, které jsme naznačili výše, budeme schopni zjistit, jak je pravděpodobné, že jde jen o náhodný jev. Alternativní hypotézou pak je, že nulová střední hodnota není jen věcí náhody, ale že vyjadřuje fakt, že náš obráběcí stroj je vyráběn s nadprůměrnou společenskou efektivností (může se zvláště dobře hodit pro danou práci, mít velmi kvalitní konstrukci anebo být vyroben s minimálním vynaložením práce a materiálu). Tak tento sociálně efektivní vstup přispívá k vytváření kladné střední odchylky mezi tržní cenou a pracovní hodnotou u řady spotřebních statků, na kterých se podílí.

Stejným způsobem budou moci plánovací orgány zjistit vstupy, u nichž je podezření z nedostatečné sociální efektivity. Vstup se dostane do této kategorie, pokud u spotřebních statků, na nichž se podílí, zjistíme významně negativní hodnotu rozdílu mezi tržní cenou a pracovní hodnotou. (Slovo „významně“ v tomto kontextu znamená, že odchylka od nuly je příliš velká na to aby se dala přijatelně zdůvodnit pouhou náhodou).

Z toho vyplývá návrh, aby se tímto způsobem rutinně vyhodnocovaly všechny vstupy do výroby spotřebních statků. Protože je tato metoda pravděpodobnostní, nevede k definitivním, naprosto jistým závěrům; může se stát, že nějaký výrobní statek dostane výrazně dobré nebo špatné hodnocení čistou náhodou, i když je to nepravděpodobné. Výsledky takového hodnocení lze ale považovat za dobrý důvod k dalšímu bližšímu zkoumání podniků, které si z tohoto hlediska vedou zvláště dobře nebo špatně.⁶⁷

Proti monopolu

Existují statky a služby, které nelze konzumovat přímo a které nejsou ani přímými vstupy do výroby spotřebních statků. Nemají tržní ceny a jejich so-

⁶⁷ Podobné všeobecné monitorování zavedl v Chile Stafford Beer. Nebylo založeno na pracovní době, ale Beerův systém se podobal námi navrhovanému systému v tom, že se shromažďovala data v reálném čase a důmyslnými statistickými procedurami se z nich od filtrovaly nezajímavé náhodné výkyvy. Další podrobnosti k této věci lze nalézt v kapitole 6.

ciální efektivitu nelze vyhodnocovat ani nepřímou prostřednictvím tržních cen spotřebních statků. Ovšem i v těchto případech bude mít výpočet pracovních hodnot smysl. Pokud má daný produkt více než jednoho výrobce, mohou plánovací orgány porovnávat jeho pracovní hodnoty dosahované různými závody, a pokud nelze nadprůměrnou pracovní hodnotu přesvědčivě zdůvodnit, mohou být výrobci s vysokými výrobními náklady donuceni k nápravě. Jinými slovy, lze těžit z výhod „konkurence“, která ovšem nemusí mít kapitalistickou formu. Socialistická ekonomika by se měla vyvarovat vytváření monopolního dodavatele jakéhokoli produktu⁶⁸, pokud proti znásobování výrobních zařízení nestojí konkrétní, silné a věcně podložené argumenty.

ODMĚNY A SANKCE?

Zdůrazňovali jsme potřebu racionálních ukazatelů ekonomické výkonnosti vytvářejících situací, kdy bude v zájmu podniků poskytovat správné informace a celkově spolupracovat s centrálními plánovacími orgány. Vzniká otázka, jakým způsobem a zda vůbec má měření výkonnosti podniku ovlivňovat osudy jeho pracovníků. Jaký zájem mají pracovníci na „úspěchu“ podniku, v němž působí?

Představa, že pro lidi jsou hlavní motivací peněžní pobídky, je výplodem společnosti zaměřené na zbožní výrobu a nikoli obecným rysem lidské přirozenosti. Tato představa převládá zejména v západní ekonomické ideologii, ale její provinční povaha je zřejmá i v rámci kapitalistického světa, když vezmeme v úvahu úspěchy japonského průmyslu, kde do popředí vystupují nikoli individuální pobídky, ale loajalita k podniku.

Stačí jen pomyslet na povolání neobchodní povahy, abychom si uvědomili, jaký význam se připisuje jiným kritériím úspěchu – slávě u vojáka, zbavení utrpení u ošetřovatelky, úctě a respektu u učence, popularitě u herečky – a že mohou existovat i jiné odměny, v každém ohledu aspoň tak účinné jako peníze. I když chudí nemají jinou volbu než chtít peníze, aby přežili, bohatí po nich touží především jako po znaku úspěchu, společenského statusu a postavení.

Zanícení, s jakým se naši konzervativci přidržují víry v účinnost a nutnost vykoupení cestou peněžní motivace, stále ještě čeká na své objasnění. Pro kapitál je měřítkem úspěchu jeho vlastní expanze, což je sám smysl jeho existence. Jeho kritérium úspěchu je nutně peněžní. Pro individuálního kapitalistu a pro vulgárního ekonomu jako jeho teoretického mluvčího se všechno

⁶⁸ Sovětští plánovači často vytvářeli na výrobu konkrétního produktu pouze jediný závod a za těchto okolností se dalo jen těžko zjistit, jestli by nebyly efektivnější nějaké alternativní výrobní technologie. Je ale třeba upozornit, že statistické techniky doporučované v předcházejícím oddíle by pomohly i za těchto okolností.

zdá být naruby: peníze se jeví jako nutná pobídka k jednání nebo odměna za ně. Ve skutečnosti je psychologie, která připisuje takovou prestiž honbě za penězi, sama utvářena vnitřním imperativem kapitálu, je jeho myšlenkovou reflexí. Jako agenti kapitálu jsou manažeři a podnikatelé povinni dívat se na peníze jako na konečnou, nejhlubší hnací sílu lidské motivace.

Je samozřejmě paradoxní, že zisky kapitalisty nejsou určovány jeho vlastní tvrdou prací, ale tím, jak tvrdě pro něj pracují jeho zaměstnanci. Pro většinu lidí v kapitalistické společnosti platí, že pokud tvrdě pracují, obohatí tím jiné mnohem dříve, než budou mít sami něco ze své vlastní práce. Právě na obětavém altruismu těchto filantropů spočívá koneckonců úspěch kapitalistů. Kdyby se brala vážně kázání o potřebě sebemotivace, pronášená západními ekonomy na adresu Východu, museli bychom přijít k závěru, že kapitalismus je nemožný. Jak by se totiž podařilo dobrovolně přesvědčit miliony lidí, aby se obětovali pro dobro svých zaměstnavatelů?⁶⁹

Z tohoto důvodu nedoporučujeme vyplácení prémie vázaných např. na poměr ceny a hodnoty dosahovaný daným podnikem. To by bylo v rozporu s principy distribuce navrženými v kapitole 2. Je pravda, že vysoký poměr mezi cenou a hodnotou v konkrétním odvětví signalizuje potřebu jeho rozšíření. Podniky mohou dosáhnout vysokou hodnotu tohoto poměru tím, že přijdou s produktem, který se lidem velmi líbí, nebo použitím zvlášť efektivních výrobních postupů – což je v obou případech chvályhodné. Lze ale také očekávat výskyt odchylek poměru mezi cenou a hodnotou, které nemají nic společného se zásluhami zúčastněných pracujících. Mohou je způsobovat faktory, na něž podniky nemají vliv a možná je ani nemohou předvídat, ať jsou to změny struktury poptávky, výrobních technologií, nebo nákladnosti a dostupnosti některých zdrojů. Není vždy snadné zjistit, zda šlo o tvrdě zasloužený úspěch nebo náhodu, o flákačství nebo smůlu. V kapitalismu to nehraje roli, štěstí a správný úsudek se odměňuje stejným způsobem, stejně se trestá smůla i špatná práce. Takovou svévoli však do socialistické distribuce příjmů vpustit nechceme.

I když se vyhneme osobním peněžním prémie vázaným na výkonnost podniku, zůstávají další pobídky k efektivitě. Ctnost je v jistém smyslu sama sobě odměnou. Na základě marketingového algoritmu pro spotřební zboží dostanou podniky vykazující zvlášť efektivní využívání společenské práce další příděly zdrojů a fondů pracovní doby, čímž se zvětší možnosti lidí, kteří v nich pracují (lepší vyhlídky na postup v práci, možnost podílet se na rozvoji podniku a jeho utváření). Podniky vykazující trvale podprůměrnou efektivitu

se budou zmenšovat, jejich pracující budou převedeni jinam. Aby tento mechanismus správně fungoval, bude důležité, aby zaměstnanci neměli právo na trvalé zaměstnání v žádném konkrétním podniku nebo odvětví (ačkoli budou mít právo na zaměstnání jako takové). K tomuto bodu se vrátíme v kapitole 14, kde budeme pojednávat o tom, jaké vlastnické vztahy vyžaduje náš model socialismu.

⁶⁹ Prostředky, kterými se kapitalismus snaží zajistit poslušnost, pečlivě zdokumentoval Harry Braverman ve své studii o moderních výrobních procesech (Braverman, Harry *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press, 1974).

KAPITOLA 10

ZAHRANIČNÍ OBCHOD

Dva muži umí dělat jak boty, tak klobouky, a jeden z nich převyšuje druhého v obou zaměstnáních; ovšem ve zhotovování klobouků dokáže překonat svého soupeře pouze o jednu pětinu neboli 20 procent, zatímco ve zhotovování bot jej předstihne o jednu třetinu neboli 33 procent; – nebude v zájmu obou, aby se zručnější člověk zabýval výlučně šitím bot a méně zručný zhotovováním klobouků? (Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, str. 136.)

Socialistické hnutí nemá jasnou teorii zahraničního obchodu. Marx měl v úmyslu věnovat mezinárodnímu obchodu jeden díl *Kapitálu*, ale zemřel dříve, než začal na tomto úkolu pracovat. Ve většině otázek řízení socialistické ekonomiky je těžké najít u Marxe konkrétní návody, ale jeho analýza kapitalismu nám přinejmenším poskytuje pojmové nástroje, které lze aplikovat na novou problematiku socialistické ekonomiky. U mezinárodního obchodu nemáme ani to.

Marxistická ekonomická teorie obecně vychází z teorií Ricarda a vzhledem k neexistenci specifické marxistické teorie obchodu je tedy Ricardo zřejmým výchozím bodem. Ricardo přišel s myšlenkou, že obchod mezi národy vzešel z rozdílů v komparativních výhodách, které měly národy při výrobě různých komodit. Je důležité pochopit, co se přitom myslí výrazem komparativní výhoda. Na první pohled se zdá, že pokročilý národ s vysoce produktivními výrobními obory může získat obchodem s méně rozvinutými zeměmi jen málo.

Německý textilní průmysl dokáže pravděpodobně vyrábět ošacení s menším vynaložením práce než čínský textilní průmysl. Německý automobilový průmysl nepochybně dokáže vyrábět automobily s menším množstvím práce, než kolik by jí bylo zapotřebí, kdyby se vyráběly v dílnách v postranních uličkách Šanghaje. V obou případech má Německo nad Čínou výhodu vyšší produktivity, ale přesto je ekonomické exportovat do Číny mercedesy a importovat do Německa bavlněné zboží. Je tomu tak vzhledem k větší relativní produktivitě německého automobilového průmyslu. Ve srovnání s ruční montáží mají vysoce automatizované automobilky firmy Mercedes dejme tomu pětkrát vyšší produktivitu; ve výrobě hadříků není prostor pro zdokonalování produktivity tak dramaticky rozsáhlý. I když německá firma bude asi efektivnější, její výhoda nebude tak velká jako u automobilového průmyslu. Německu se proto vyplácí soustřeďovat svou pracovní sílu v těch odvětvích strojírenství, kde je jeho výhoda největší.

Předpokládejme, že mercedes lze v Německu vyrobit s vynaložením 1000 hodin práce a že dámská halenka vyžaduje 1 hodinu. U Číny předpokládejme, že podobný vůz si vyžádá 5000 hodin práce a halenka 2 hodiny. Vycházejíce z jednoduché pracovní teorie hodnoty zjistíme, že relativní směnné hodnoty mercedesů a halenek v Německu by byly

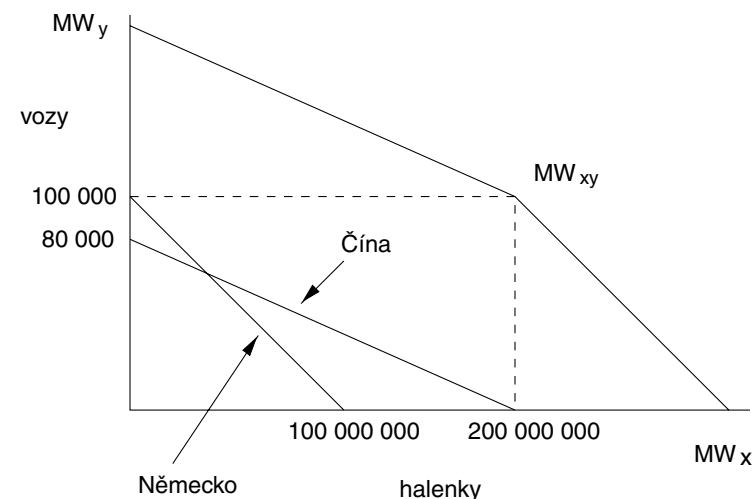
$$1 \text{ mercedes} = 1000 \text{ halenek},$$

zatímco v Číně by tyto relativní hodnoty byly

$$1 \text{ čínský luxusní vůz} = 2500 \text{ halenek}.$$

Kapitalista, který kupuje mercedesy v Německu, dováží je do Číny a zpět vozí halenky, dosáhne za podmínek volného obchodu značný zisk. Bude schopen prodávat levněji než efektivnější němečtí výrobci halenek. Vytváření světového trhu s sebou nese tendenci k vyrovnávání relativních cen komodit, které lze exportovat: import čínského textilu bude na německém vnitřním trhu stláčet cenu oblečení v porovnání s automobily, na čínském trhu se budou zlevňovat luxusní automobily. Specializace spojená s obchodem způsobuje, že je možné zvýšit světovou produkci ošacení i luxusních vozů.

Obrázek 10:1: Možnosti mezinárodní výroby

Předpokládejme, že Němci mají 100 milionů hodin pracovní doby, kterou mohou použít buď k výrobě automobilů nebo k výrobě halenek, a že Číňané mají 400 milionů hodin. Obrázek 10.1 ukazuje, že pokud by Německo neobchodovalo s Čínou, mohlo by mít buď 100 000 vozů nebo 100 000 000 halenek nebo jakoukoli kombinaci obojího, která vyhovuje rovnici

Celková pracovní doba = (vozy x německá práce na 1 vůz) + (halenky x německá práce na 1 halenku)

Čína si nezávisle na tom může zvolit jakoukoli kombinaci halenek a vozů vyhovující rovnici

Celková pracovní doba = (vozy x čínská práce na 1 vůz) + (halenky x čínská práce na 1 halenku)

Produkce světa jako celku (pokud by jej tvořily pouze tyto dvě země) musí vyhovovat následujícím dvěma rovnicím: světová produkce vozů = německá + čínská produkce vozů, světová produkce halenek = německá + čínská produkce halenek.

Z těchto omezení pak vyplývá:

1. Maximální světová produkce vozů (MW_y) = čínská + německá maximální produkce = 180 000
2. Maximální světová produkce halenek (MW_x) = čínská + německá maximální produkce = 300,000 000.

Bod MW_{xy} na obrázku představuje produkci 200 milionů halenek a 100 000 vozů. To je celková světová výroba v případě, že Německo nevyrábí nic jiného než vozy a Čína nic než halenky. Lze ukázat, že je nemožné vyrobit tak velké množství halenek a vozů, pokud každá ze zemí produkuje určité množství obou komodit. Vyjděme ze situace, kdy jsou obě země naprosto specializovány, a předpokládejme, že se Německo rozhodne vyrobit 90 000 vozů a 10,000 000 halenek, a že Čína se rozhodne vyrobit 10 000 vozů a 175,000 000 halenek. Celková světová produkce vozů bude opět 100 000, ale světová produkce halenek klesne ze 200,000 000 na 185,000 000. Každý posun od naprosté specializace snižuje produkci přinejmenším jednoho ze statků. To je smysl Ricardova argumentu obsaženého v jeho podobenství a ševci a kloboučníkovi. Je to specifický případ třídy problémů, které lze řešit matematickou technikou lineárního programování.

Mezinárodní obchod umožňuje zvýšení celkové světové výroby v důsledku specializace. Tento přírůstek produkce vytváří zdroj zisku, který nezávisí na přímém vykořisťování pracujících. Obchodní kapitál dokázal čerpat z tohoto zdroje v antickém a středověkém světě, kdy přímou výrobu ovládaly třídy zemědělských otrokářů nebo majitelů půdy. Schopnost obchodníka přivlastnit si část tohoto přebytku byla základem bohatství obchodních států jako Rhodos nebo Benátky.

Pracovní teorie hodnoty, kterou rozvinuli Smith, Ricardo a Marx, předpokládá, že rovnovážné ceny zboží v dané zemi budou úměrné množství práce

v něm obsažené.⁷⁰ Co může tato teorie předpovědět o světových cenách? Uvažujme nejdřív o situaci, kdy se zmíněné země ještě plně nesespecializovaly. V tomto případě se budou relativní ceny obou zboží pohybovat v hranicích daných jejich národními pracovními hodnotami. V předchozím případě bude cena vozů vyjádřená v halenkách někde mezi 1 000 halenek (jako v Německu) a 2 500 halenek (jako v Číně). Nemůže klesnout pod 1 000 ani vzrůst nad 2 500. Protože se v obou zemích vyrábějí obě komodity, méně ekonomický domácí produkt bude soutěžit s levnějším importem, takže v Číně bude klesat relativní ceny vozů a v Německu klesat relativní cena halenek. Právě existence dvou rozdílných poměrů cen je zdrojem zisku mezinárodních obchodníků.

Je nepravděpodobné, že by se obě země zcela specializovaly a že by tak celková výroba odpovídala bodu MW_{xy} na obrázku 10.1. Bylo by zcela náhodné, jestliže by tento poměr výroby obou zboží odpovídal poměru poptávky po nich. Z toho plyne, že rovnovážného stavu bude pravděpodobně dosaženo tehdy, když se jedna země zcela specializuje, ale druhá bude nadále produkovat obě komodity. Za těchto okolností teorie pracovní hodnoty předpovídá, že poměry, ve kterých se zboží směňují na obou národních trzích budou určeny poměrem jejich pracovních hodnot v zemi, která není plně specializována. Z toho plyne, že pokud agregátní poptávka po vozech je větší než 100 000 a agregátní poptávka po halenkách je menší než dvě stě milionů, Německo se bude úplně specializovat na výrobu automobilů a Čína bude vyrábět něco automobilů a určité množství halenek. V tomto případě bude světový poměr cen určen domácím poměrem cen v Číně. Němečtí výrobci automobilů pak dosáhnou mimořádných zisků, protože budou moci prodávat své vozy za vyšší čínskou cenu.

V Ricardově teorii sehrávaly rozhodující úlohu při udržování obchodní rovnováhy mezi zeměmi peněžní pohyby. Předpokládejme, že Německo bude mít s Čínou obchodní deficit. Při úhradách za importy budou muset němečtí obchodníci provádět platby svým čínským dodavatelům v čínské měně. Tuto měnu lze získat exportem německého zboží, ale pokud se ho neexportuje dostatečné množství, bude třeba čínskou měnu kupovat za zlato nebo stříbro. Aby se zaplatily importy, bude třeba exportovat část německých zásob zlatých a stříbrných mincí. To způsobí nedostatek peněz na domácím trhu a povede ke snížení cen. Domácí deflace relativně zdraží importy a vrátí obchod zpět do rovnovážného stavu.

⁷⁰ Zkoumání platnosti pracovní teorie hodnoty pro tržní ekonomiky přesahuje rámec této práce. Zajímavé moderní hodnocení podávají Farjoun a Machover (Farjoun, Emmanuel and Moshe Machover *Laws of Chaos*, London: Verso, 1983.

Tuto argumentaci je možné vhodným způsobem zobecnit tak, aby neplatila jen pro mezinárodní obchod, ale také pro obchod mezi regiony uvnitř státu. Pokud bude mít Skotsko přebytek v obchodu s Anglií, vytvoří se netto tok peněz přes hranice směrem na sever. To povede k lokální inflaci (vyšší ceny bydlení atd.), ale také zvýší úroveň spotřeby, která bude mít tendenci k vyrovnávání vnitřní obchodní nerovnováhy. Jestliže platí pro zboží přicházející na celostátní trh jednotné ceny, pak ze stejných důvodů, jaké jsme rozebírali u mezinárodního obchodu, lze očekávat, že se regiony soustředí na produkování těch komodit, u nichž mají největší relativní výhodu.

Klasická teorie zahraničního obchodu je velmi abstraktní a nebere v úvahu řadu detailů moderního světového trhu. Tak například světové měnové systémy už nejsou založeny na zlatém standardu, jak tomu bylo v Ricardově době. V důsledku toho už není možné odstraňovat obchodní deficity pomocí přesunu zlata a stříbra. Peníze z úvěru a spekulativní operace reagující na změny úrokových měr nyní umožňují existenci chronických obchodních deficitů a nerovnováhy. Když Ricardo psal svá díla, mezinárodní zadlužení se svým systematickým deformováním obchodních toků bylo neznámou věcí. Je také pravdou, že samotná myšlenka komparativní výhody nám mnoho neřekne, pokud nemáme určitou představu, jak tyto komparativní výhody vznikají.

TECHNOLOGIE A STRUKTURA OBCHODU

I když nám ricardovská teorie poskytuje některé užitečné informace o obchodních tocích, abstrahuje od původu komparativní výhody. Proč jsou některé země lepší v produkci určitých konkrétních statků? Značnou část obchodních toků lze zřejmě vysvětlit rozdíly v podnebí a rozdělením nerostného bohatství. Že Saudská Arábie exportuje ropu a Řecko olivový olej, je způsobeno štedrostí přírody. Japonský export křemíkových mikroprocesorů ale nemůžeme vysvětlovat snadnou dostupností písku v této zemi.

V důsledku nerovnoměrného vývoje technologií má pouze malý počet pokročilých zemí schopnost vyrábět určité druhy zboží. Nemá příliš mnoho smyslu srovnávat poměrné výhody Indonésie ve výrobě obřích dopravních letadel a koženého zboží, když USA má na tato letadla faktický světový monopol. Analýzu tohoto faktu sice lze vtěsnat do ricardovské koncepce (tím, že bychom se nějak dopracovali toho, kolik práce by musela vynaložit Indonésie na výrobu vlastních obřích letadel), ale to by zamlžilo jiný, významnější faktor – velký rozdíl v úrovni technologického vývoje. Struktura obchodu mezi průmyslovými zeměmi je do značné míry ovlivňována tím, v jakých oblastech jsou technologicky na výši. Pokročilá technologie pomáhá zemi dvěma způsoby:

1. Zvyšuje celkovou produktivitu práce v zemi a tedy její celkovou životní úroveň.
2. Umožňuje specializovanou výrobu, jejíž produkty může země exportovat a tímto způsobem získat produkty, které tak dobře vyrábět neumí.

Obchod založený na technickém pokroku je nestabilní. Výhody jsou dočasné, protože technologie budou za nějakou dobu všeobecně známy. Vedoucí průmyslové země si neustále vytvářejí nové komparativní výhody tím, že zavádějí nové výrobní obory založené na výsledcích vědeckého výzkumu. V tomto smyslu představují produkty, které prodávají, ztělesněnou hodnotu jejich vědeckého a technického výzkumu. Konkrétní exportované produkty se z roku na rok mění, takže to, čím se „specializují“ ve vztahu k méně průmyslovým zemím, je vlastně jejich schopnost vyvíjet nové věci.

EKONOMIKY S NÍZKÝMI A VYSOKÝMI MZDAMI

Aktuální otázkou v rozvinutých kapitalistických zemích je úpadek tradičních průmyslových oborů v soutěži s nově industrializovanými zeměmi. Úpadek průmyslu zasáhl v průběhu posledních deseti nebo dvaceti let pracující třídy USA a západní Evropy a vyvolal rozsáhlou nezaměstnanost. V politické rovině to vedlo k volání po protekcionismu, který by zabránil ztrátě pracovních míst. Na rozdíl od situace, která převládala před druhou světovou válkou, kdy se vedoucí průmyslové mocnosti snažily chránit své domácí trhy, buržoazní vlády odolaly těmto tlakům a dokonce prosazovaly ještě větší uvolňování obchodu. Dodnes používají klasický argument, že volný obchod povede ke zvýšení produkce a zvýšení celkové životní úrovně, což protekcionismus nedokáže. Obhajoba protekcionismu zůstala na odborech a politických stranách, které se opírají o voliče z pracujících tříd. Argumentovaly a dodnes argumentují tím, že nezaměstnanost v rozvinutém světě je důsledkem konkurence s ekonomikami třetího světa, kde jsou nízké mzdy. I když se tato otázka přímo netýká našeho tématu – zahraničně obchodní politiky v socialistických ekonomikách –, souvisí s ním nepřímo, protože se s ní musí vypořádat socialistické strany ucházející se o moc v kapitalistických zemích.

V její nejoproštěnější podobě jde o to, zda volný obchod mezi ekonomikou s nízkými mzdami a ekonomikou s vysokými mzdami nepodvrací průmyslová odvětví druhé z nich. Intuitivně se zdá být zřejmé, že levné zboží ze země s nízkými mzdami poteče do druhé země a vyvolá tam nezaměstnanost, ale ricardovská teorie tvrdí, že tento intuitivní názor je falešný. Aby se projevil účinek nízkých mezd, je nutno pominout řadu dalších odlišností mezi oběma zeměmi. Musíme předpokládat, že mají stejnou produktivitu práce a že ani jedna z nich nemá nějakou přirozenou výhodu plynoucí ze zásob ne-

rovných surovin apod. Za těchto podmínek budou relativní ceny komodit v obou zemích stejné. Pokud je množství práce potřebné pro výrobu automobilů a množství práce potřebné pro výrobu praček v obou zemích stejné, pak budou stejné i relativní ceny automobilů a praček v každé z národních měn. V takovém případě ale z mezinárodního obchodu nepoplyne žádný zisk a namísto importů zaplavujících zemi s vysokými mzdami nebude mezinárodní obchod vůbec existovat.

K výjimce z této situace dojde, když bude některá vláda systematicky nadhodnocovat vlastní měnu, v důsledku čehož se všechny importy budou zdát levné: pak zemi zaplaví a vyvolají nezaměstnanost. Ale mezi nadhodnocenou měnou a mzdovými sazbami neexistuje nutná souvislost. Na kratší dobu mohou nadhodnotit svoji měnu země s vysokými i nízkými mzdami. Podle pracovní teorie hodnoty se pak kapitalisté v zemi s nižšími mzdami budou těšit vyšším ziskům, ale pracující v ekonomice s vysokými mzdami to neohrozí.

Jedním z důvodů, proč tento vývoj odporuje intuitivnímu názoru i zkušenosti je, že ekonomiky s nízkými a vysokými mzdami mají často odlišné technologie. Obory jako je textilní výroba a těžké strojírenství bývají první, s nimiž nově industrializované země začínají. Proto v nich mívají největší komparativní výhodu, a právě ta a nikoli nízké mzdy je vysvětlením jejich exportů. Zatím se ještě nestalo, že by nízké mzdy vyplácené v indickém leteckém průmyslu ohrozily pracovní místa v leteckém a kosmickém průmyslu v Seattlu (kde sídlí společnost Boeing).

Jinou příčinou, proč se ricardovské předpovědi zdají být nerealistické je, že jsme se soustředili pouze na volný pohyb komodit. Pokud vezmeme v úvahu pohyby kapitálu, ztrácí předchozí závěry platnost. Dnes kapitalisté v ekonomikách s vysokými mzdami přesouvají svůj kapitál tam, kde vytvoří více zisku. Tento pohyb kapitálu z ekonomiky s vysokými mzdami do ekonomiky s nízkými mzdami pak vyvolá nezaměstnanost v průmyslu ekonomiky s vysokými mzdami.

Následně kapitalisté, kteří exportovali svůj kapitál, začnou žít ze svých výnosů v zahraničí. Přítok repatriovaných zisků posílí měnu metropolitní země a umožní jí financovat převis importů nad exporty. Spojení převisu importů s úpadkem zaměstnanosti v průmyslu pak způsobuje, že si lidé myslí, že první je příčinou druhého. Z této argumentace vyplývá, že pro socialistickou vládu je mnohem důležitější zavést kontrolu pohybu kapitálu, než kontrolu importu. Pouze tehdy, když může kapitál utéci do ciziny, mohou nízké mzdy vyplácené v nově industrializovaných zemích ohrozit celkovou životní úroveň pracujících v rozvinutém světě. Volný pohyb zboží sám o sobě neovlivňuje strukturu vnitřních příjmů v zemi, i když může vyvolat strukturální přesuny mezi výrobními odvětvími.

VÝHODNOST OBCHODNÍCH DEFICITŮ

Když všechno zvážíte, domníváte se, že jste vůbec něco získali svou politikou, při níž neustále prodáváte cizincům beztoho, že byste od nich někdy něco koupili? Získali jste tímto procesem nějaké peníze? Nedokážete si je ale podržet. Prošly vašima rukama bez nejmenšího užítku. Čím jich je víc, tím víc klesá jejich hodnota, zatímco hodnota jiných věcí úměrně vzrůstá. (Mercier de la Rivière, *L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques*, 1767)

Klasičtí ekonomové vyvinuli pracovní teorii hodnoty v úsilí o pochopení skrytého fungování ekonomiky. Chtěli vědět, co se děje v reálné ekonomice za „závojem“ peněz. Jedním z jejich cílů bylo vypracovat argumenty proti vládnoucím merkantilistickým teoriím, které zastávaly omezování importů jako zábranu proti tomu, aby peníze odtékaly ze země. Klasičtí ekonomové namítali, že tato starost o peněžní toky je falešná a že přebytek obchodní bilance neznamena pro zemi žádný přínos. Protože co jiného znamená obchodní přebytek než to, že země směníla užitečné komodity za zlato, které není vůbec k ničemu? Země, která trvale hospodaří s obchodním přebytkem předává zbytku světa část svého ročního produktu, za který náhradou nic nedostává. Obchodní přebytek tedy vůbec není žádoucí, protože ve skutečnosti ochuzuje zemi.

Na tento poznatek pozapomněly labouristické vlády v Británii, které podle všeho připisují přebytku obchodní bilance nějakou merkantilistickou ctnost. Nejsou ale samy. Po celém světě prohlašují kapitalistické vlády, že obchodní přebytek je dobrá věc. Jako mnoho jiných dobrých věcí jej lze získat zbožnou nadějí a obětováním se. Oběti přicházejí v tomto případě v podobě úsporných balíčků, které omezují životní úroveň pracujících třídy, aby se tak uvolnily zdroje pro exporty.

Podle klasických ekonomů se to vše dělá v honbě za iluzorními výnosy, ale takto vytrvalou a zatvrzelou iluzi nelze vysvětlovat hloupostí těch, kdo jsou podváděni; musí mít svůj původ v reálných společenských tlacích.

V případě dlužnických zemí je tento tlak zcela srozumitelný. Uvedené země jsou nuceny usilovat o obchodní přebytek, aby mohly splácet své dluhy. Tam, kde je zadluženost obzvláště vysoká, může jít celý obchodní přebytek na splácení úroků ze závazků v zahraničí. V těchto případech jsou škodlivé účinky obchodních přebytků zvláště nápadné: proletariát dlužnických států je hnán až k vyhladovění, zatímco bohatství proudí ze země ve prospěch Wall Streetu a londýnské City.

U věřitelských států takový vnější tlak neexistuje, ale i ty mohou dosahovat obchodní přebytky jen na úkor domácí spotřeby, takže tlak na obchodní

přebytek musí vyjadřovat zájmy určitých vnitřních skupin, které z něj mají prospěch. Hlavními skupinami, kterým obchodní přebytek prospívá, jsou výrobní kapitalisté a finanční instituce. Není těžké dokázat, že obchodní přebytek zvyšují peněžní zisky domácích výrobců.⁷¹ Celkový příjem (I) vytvořený v kapitalistickém sektoru se skládá z mezd (W) a různých majetkových příjmů, kterým dáme společný název zisk (P). Platí tedy:

$$I = W + P$$

Tento příjem je však odvozen od tržeb z prodeje (S), a tyto tržby lze rozdělit na tři části: tržby s prodeje pracujícím (S_w), tržby z prodeje vlastníkům (S_p) a čisté tržby z prodeje cizincům (obchodní přebytek, S_f). Platí tedy:

$$I = S = S_w + S_p + S_f$$

Pokud předpokládáme, že tržby z prodeje pracujícím nepřesahují mzdy, $W < S_w$, plyne z toho, že

$$P < S_p + S_f$$

Vyjádřeno slovy, zisky jsou omezeny součtem nákupů vlastníků a obchodního přebytku. Tento peněžní zisk je zbytek, který zůstane vlastníkům po jejich výdajích na spotřebu a investice (S_p) a který se prostřednictvím finančního systému akumuluje jako jejich majetek v zahraničních aktivech.

MEZINÁRODNÍ OBCHOD V KONTEXTU SOCIALISMU

Hovořit o socialistickém mezinárodním obchodu ve smyslu mezinárodního obchodu mezi socialistickými státy předpokládá existenci oddělených národních států. V současnosti je tento předpoklad zčásti oprávněný, i když je vhodné připomenout, že některé socialistické státy jako SSSR, Jugoslávie a Čína nebyly národními státy, ale federacemi několika národů. Může být vhodnější uvažovat v pojmech mezistátního místo mezinárodního obchodu. Mezistátní obchodování se vyskytuje ve třech formách: mezi kapitalistickými státy tak jak je analyzuje klasická politická ekonomie, mezi socialistickými státy a mezi státy s odlišnými sociálními systémy.

Nejdřív se podíváme na socialistické obchodování s kapitalistickými státy. Jelikož ricardovské zdůvodnění mezinárodního obchodu se opírá o rozdíly v produktivitě práce mezi jednotlivými státy, zůstává platným motivem mezinárodního obchodování komparativní výhoda. Jestliže existují rozdíly v produktivitě práce mezi kapitalistickými státy, pak z toho vyplývá, že žádný socialistický stát nemůže mít takový soubor relativních produktivit, který

by byl totožný s produktivitami všech kapitalistických zemí. Budou tedy existovat kapitalistické země, s nimiž bude výhodné obchodovat.

Má-li dojít k obchodování s kapitalistickým světem, vzniká tím řada problémů obchodní politiky. Má socialistický stát usilovat o přebytek obchodní bilance s kapitalistickým světem, o deficit nebo o obchodní rovnováhu? Má se snažit vyvažovat obchod na bilaterálním nebo multilaterálním základě? Jaká by měla být jeho devizová politika? Jaký vlastně mají smysl devizy a směnné kurzy, když probíhá proces rušení peněz?

Poptávka státu po zahraniční měně

Socialistické země tradičně dělaly všechno možné, aby získaly kapitalistickou měnu. Jejich motivací bylo přání získat fondy k zaplacení importu výrobních statků i spotřebního zboží. Součástí státního plánu byl obvykle rozpočet pro import investičních zařízení a předmětů určených k finální spotřebě. Jedním z problémů, který stál před plánovači bylo, že nedokázali předpovědět ceny importů v okamžiku, kdy se budou nakupovat. V každém plánování existuje prvek nejistoty, avšak přinejmenším u domácího plánu je v zásadě možné předem vypočítat požadavky a výstupy jednotlivých odvětví, protože tato odvětví jsou řízena centrálně. Zahraniční dodavatelé však stojí mimo systém plánování a ceny, které budou požadovat za tři roky nelze nijak předem zjistit. V některých případech sice bude možné dojednat zakázky s dlouhodobě stanovenými cenami, ale půjde jen o výjimky. Pokud obchodování s kapitalistickými zeměmi nabude příliš velký rozsah, mohou nejistoty, které vnáší do plánovacího procesu, začít podkopávat ekonomickou stabilitu. To se stává zejména v případech, když je plán závislý na importech výrobního zařízení, které později nebude možné uskutečnit pro nedostatek deviz.

Každá země může získat devizy prostřednictvím exportu zboží a služeb, turistiky, nebo půjček od jiných vlád a bank. Hlavní odlišností u socialistických zemí je, že všechny tyto činnosti jsou řízeny veřejnými orgány a ne soukromými činiteli. To dává veřejným orgánům v zásadě větší možnosti řízení obchodní bilance, než je tomu v kapitalismu. Protože má stát monopol na import, může ho omezit, pokud dojde k propadu v plánovaných příjmech z exportu. Podobně může kontrolovat finanční toky. Jestliže si například pouze centrální banka může brát půjčky v zahraničí, pak nedojde k nekontrolovaným obchodním deficitům způsobeným soukromými půjčkami, jak k tomu došlo v posledních letech v USA a Velké Británii.

Zásahy do importů prováděné *ad hoc* však mohou mít vážné negativní dopady na domácí ekonomiku. Jestliže některé továrny závisí na importovaných součástkách, omezování importu může způsobit zpomalení výroby. I když bude případně možné sestavit priority tak, aby vstupy do průmyslu dostaly přednost před spotřebním zbožím, zhoršené obchodní podmínky povedou ne-

⁷¹ Tuto argumentaci rozpracoval Kalecki (Kalecki, Michal *Theory of Economic Dynamics*, New York: Monthly Review Press, 1965, kapitola 5).

vyhnutelně ke snižování životní úrovně. Nepopulárnost podobného omezení spotřeby ve spojení s obavami z hospodářských poruch způsobených chybějícím strojním vybavením vedla některé socialistické vlády⁷² (zejména Polsko a Maďarsko) k tomu, že se koncem 70. let 20. století začaly silně spoléhat na půjčky. Tyto půjčky byly vyjednány v době, kdy západní banky byly ochotny poskytovat úvěry, protože se snažily recyklovat peníze z tržeb za ropu. Následný vzestup úrokových sazeb a všeobecné zhoršení obchodních podmínek zemí RVHP způsobilo, že se půjčky proměnily na ochromující břemeno ležící na bedrech obyvatel těchto zemí. Aby byl schopen platit úroky, údajně socialistický stát byl proměněn v agenturu světového kapitálu, která vysávala z jeho občanů nadhodnotu snižováním reálných mezd a odváděním produktů na exportní trhy.

Ve světle této skličující zkušenosti se zdá být pro socialistické země rozumnější, aby následovaly Mao Ce-tungovu politiku udržování obchodní rovnováhy a odmítání peněžních výpůjček u kapitalistických bank. Dlouhodobě může země importovat pouze tehdy, když bude exportovat produkty své vlastní práce. Buď je exportuje nyní, nebo bude nucena v budoucnu exportovat ještě víc, aby splatila půjčky i úroky z nich. Mezinárodní banky nejsou charitativní instituce: půjčují s vědomím, že se jim peníze znovuzrodí a že dluhy budou zaplacený mnohokrát.

Alternativy k devizám

Sovětský model socialismu měl nekonvertibilní měnu, která neobíhala v zahraničí, přičemž se za importy platilo v dolarech nebo markách. My navrhuje vnitřní ekonomický systém, v němž jsou peníze jako platební prostředek odstraněny ve prospěch neobíhajících pracovních kreditů. Tyto pracovní kredity nejsou penězi v normálním smyslu, protože je občané mohou používat pouze k zaplacení veřejně produkovaných statků a služeb; nemohou obíhat, ani je nelze používat jako kapitál. Když se tento přístup aplikuje na problematiku zahraničního obchodu, vede k systému, který je v některých ohledech diametrálně protikladný devizové politice u sovětského modelu. Tyto země platily ve svém zahraničním obchodě tvrdou měnou a často omezovaly export své vlastní měny cestou kontroly směnných operací. Britská vláda prováděla podobnou politiku od 40. do 60. let dvacátého století.

To, co navrhuje, je stručně řečeno opakem zmíněné politiky: platby za importy z kapitalistického světa se provádějí v pracovních kreditech; pracovní kredity lze exportovat a mohou obíhat v zahraničí, ovšem ne doma; import cizí měny je zakázán zákonem. Chceme v domácí ekonomice zabránit vytvoření peněžního kapitálu jako sociálního vztahu a proto pracovní kredity

nesmí obíhat uvnitř země. V kapitalismu světový peněžní kapitál už existuje, takže není námitek proti tomu, aby pracovní kredity socialistického společenství⁷³ cirkulovaly mezi zahraničními kapitalisty. Kapitalistický podnik, který dodává společenství importované zboží, dostane účet na ministerstvu zahraničního obchodu a na něj bude převedeno určité množství pracovních hodin. Podnik pak může obdržet od ministerstva obchodu převoditelný kreditní certifikát.

Tyto certifikáty pracovních kreditů pak budou sloužit jako neúročené obchodovatelné cenné papíry, které mohou držitelé prodávat na finančních trzích za jakoukoli měnu. Poptávku po těchto cenných papírech budou vytvářet společnosti, které mají zájem o dovoz ze společenství. Bude zbytečné, aby ministerstvo obchodu stanovovalo směnný kurs, to bude soukromou záležitostí kapitalistických finančních trhů. Vzhledem k tomu, že hodnota exportů i importů bude udávána v pracovních poukázkách (a v nich budou prováděny také mezinárodní transakce), bude možné ignorovat jejich ceny v dolarech nebo jenech na světovém trhu při rozhodování o tom, co exportovat nebo importovat. Jediné, na čem socialistické ekonomice záleží, je cena zboží v cizí měně vynásobená směnným kursem.

Z tohoto pohledu je zahraniční obchod pouhým specializovaným výrobním odvětvím, které produkuje importované statky a spotřebovává exportované statky. Potom jej lze integrovat do celkového modelu plánování. Z toho vyplývá, že rozhodování o tom, jaké statky je třeba dovést a které se mají vyvázet, musí být v rukou plánovacích orgánů, protože ty mají databáze údajů o relativních pracovních nákladech různých produkčních technik. Na základě plánovaného objemu výroby určité komodity jsou schopny určit, zdali bude optimální jejich import nebo výroba doma. Zboží se navrhuje na export pouze tehdy, jestliže jeho výsledná cena (v pracovních poukázkách) přesahuje množství pracovní doby potřebné na jeho výrobu. Importy se kupují pouze tehdy, jestliže jejich cena v pracovních poukázkách je menší než množství práce, které by bylo potřebné pro jejich výrobu ve vlastní zemi. Pokud jsou

⁷³ Slovo „společenství“ (v originálu „commonwealth“) získalo od kontrarevoluce v SSSR nový význam. Vzniklo původně jako anglický překlad latinského *res publica* neboli republika a bylo přijato jako poznávací znamení revolučních diktatur vytvořených v 17. století po svržení monarchií ve Skotsku a Anglii. Zachovalo si revoluční asociace hluboko do 20. století; angličtí socialisté používali výraz „commonwealth“ jako synonymum pro socialistickou republiku. Jeho velká výhoda byla v tom, že slovo přímo vyjadřovalo myšlenku společného vlastnictví („common wealth“ znamená anglicky doslova „společné bohatství“ – poznámka překladatele). Ve 20. století začal tento revoluční titul nemístně používat britský stát, aby monarchie získala něco populistické legitimacy v bývalých koloniích. Právě v tomto konzervativním převleku se zřejmě zalíbil Jelcinovi.

⁷² Důvody, proč je nazýváme socialistickými, uvádíme v následující kapitole.

tyto podmínky splněny, z pracovní teorie hodnoty je zcela zřejmé, že zahraniční obchod přinese zemi celkové úspory úsilí.

Tabulka 10.1: Platební bilance vyjádřená v pracovní době

Zboží	Domácí náklady	Nabízená cena	Rozhodnutí
ropa	1 milion hod.	1,5 milionu hod.	exportovat
automobily	2 miliony hod.	1,5 milionu hod.	importovat
Hodnota exportu		1 milion hod. v domácích jednotkách	
Hodnota importu		2 miliony hod. v domácích jednotkách	
Obchodní deficit vyjádřený v pracovní době		1 milion hod. v domácích jednotkách	

Zajímavým důsledkem tohoto způsobu obchodování je, že při účtování v domácích pracovních jednotkách bude mít socialistické společenství neustále obchodní deficit. Vezmeme příklad Norského socialistického společenství, které exportuje ropu a importuje automobily (viz tabulka 10.1). Norové exportují ropu, jejíž vyprodukování si vyžádalo 1 milion hodin a dostávají za to automobily, které by si vyžádaly 2 miliony hodin, pokud by byly vyrobeny v Norsku. V domácím vyjádření tedy importují dvakrát víc, než exportují, i když při vyjádření ve skutečně zaplacených cenách je jejich zahraniční obchod vyrovnaný. Jestliže se výpočty provádějí ve vynaložené pracovní době, je zřejmé, že země dosáhne čistého zisku pouze tehdy, když hospodaří s obchodním deficitem. To je výrazem obchodního zisku předpokládaného ricardovskou teorií v podmínkách socialistických majetkových vztahů.

Zahraňičněobchodní odvětví výroby se odlišuje od domácích odvětví tím, že jeho koeficienty poměru vstupu a výstupu jsou velmi nestálé. Může se stát, že frekvence oscilací mezinárodních cen bude příliš vysoká na to, aby je domácí ekonomika dokázala efektivně sledovat. Taková situace je vlastně skoro nevyhnutelná, protože výkyvy cen komodit jsou výrazem rozdílů v časových konstantách nabídky a poptávky. Tak například ceny počítačových čipů na světovém trhu kolísají v rytmu dvou až tří let. Na vrcholu cenového cyklu se společenství může setkat s cenami, které při vyjádření v pracovní době budou vyšší, než cena výstavby nové domácí továrny na výrobu paměťových čipů. Vybudovat tuto výrobní linku a uvést ji do provozu by ale trvalo jeden nebo dva roky, a v té době by už cena čipů na světovém trhu klesla na spodní hodnotu, při níž by byl import levnější než domácí produkt. Tyto fluktuace cen na světovém trhu závisí na dvou časových konstantách – době potřebné na výstavbu a spuštění nového výrobního zařízení, a době potřebné k nalezení nového způsobu využití počítačů v období nízkých cen. K fluktuacím dochází tehdy, když jsou obě časové konstanty přibližně stejné. Kdyby se polovodičové čipy daly vyrábět stejně snadno jako hamburgery, potom by časová

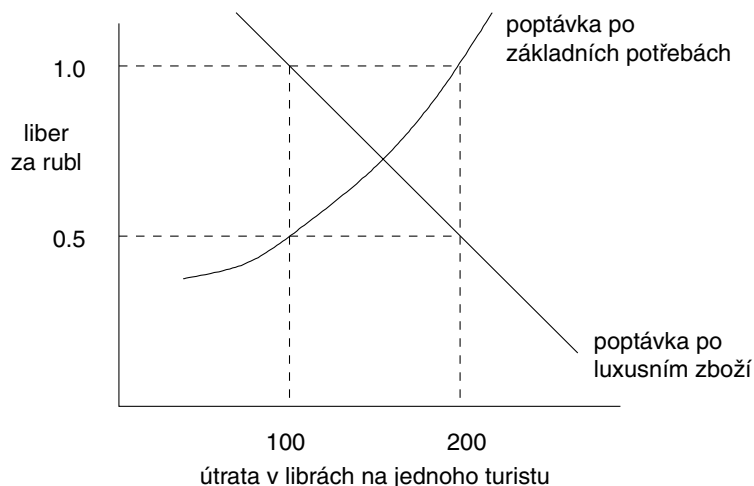
konstanta jejich produkce byla řádu týdnů; jejich ceny by pak nekolísaly, ale stejnoměrně by stoupaly souběžně s inflací, nebo by klesaly s tím, jak by se zdokonalovala výrobní technologie.

Aby si plánovací agentura poradila s těmito fluktuacemi, bude muset přistoupit k vážení cen, které bude tlumit krátkodobé výkyvy. Rozhodování o importech a exportech se pak bude zakládat na dlouhodobých cenových trendech a ne na okamžitých cenách,

SMĚNNÉ KURZY, TURISTIKA A ČERNÉ TRHY

Návštěvníci z kapitalistického světa se v některých socialistických zemích setkávali s jevem, který nemohl vyvolat nic jiného než údiv: s převahou černého trhu s devizami. Tento dojem byl možná přehnaný v důsledku jejich postavení jako cizinců, ale přesto se zdá, že šlo o sociální zlo, které přinejménším politicky poškozovalo pověst socialismu. Černý obchod s devizami tak jako každý černý obchod nahodává společenské hodnoty. Vytváří subkulturu polokriminálních drobných kapitalistů, jejichž postoje jsou v rozporu se socialistickou etikou. Do černého trhu jsou vtahováni jinak čestní občané, kteří tak porušují zákon. Když se to stává často, utrpí prestiž socialistické zákonosti. Lidé si zvykají na podvody a pokrytectví, vznikají u nich cynické postoje.

Socialistický stát tedy bude jednat moudře, když vzniku černého trhu s devizami zabrání. Vekslák nemůže dosáhnout zisk, pokud není domácí měna oficiálně nadhodnocována; existence černého trhu předpokládá, že občané jsou ochotni zaplatit za cizí měnu víc než stát. Proč ji chtějí? V mnoha socialistických zemích jsou speciální obchody, které prodávají zboží jen za cizí měnu. Zčásti se v nich prodávají suvenýry a přepychové zboží zaměřené na turisty. Ruská *berjozka* třeba prodává výrobky uměleckých řemesel a kožichy. Toto zboží může být k dostání i v běžných obchodech, ale v *berjozce* je levnější. To vybízí turisty, aby více utráceli, přičemž výnos plyne do státní pokladny. Kromě toho se ale v těchto obchodech prodává nesourodá směsice nekvalitního zboží importovaného z kapitalistických zemí a různé spotřební zboží domácí výroby jako pračky, automobily atd. Není pravděpodobné, že by toto zboží kupovali turisté, takže musí být určeno k prodeji ruským občanům, kteří si mohou opatřit cizí měnu. Vzhledem k nadhodnocenému směnnému kurzu tak jednak vytvářejí motivaci pro veksláky, jednak umožňují státu odčerpávat dolary a marky nacházející se na černém trhu. Aby mohl obírat turisty, stát se spiknul s veksláky a přitom podvrací svou vlastní měnu.

Obrázek 10.2: Směnný kurz a příjmy

Tato politika není zcela neracionální. Abychom jí porozuměli, musíme se podívat na křivky poptávky turistů po luxusním zboží a po základních potřebách jako je strava a ubytování. Tyto křivky jsou znázorněny na obrázku 10.2. Poptávka po základních potřebách je poměrně nepružná: například počet zkonsumovaných jídel na směnném kurzu nezávisí. V důsledku toho vysoký oficiální směnný kurz rublu (řekněme 1 libra za rubl namísto 0,5 libry) zvýší celkový příjem v librách z prodeje ubytování a stravy turistům. Na druhé straně poptávka po luxusním zboží bude asi pružnější, takže více zahraniční měny přinese levnější rubl. Při směnném kurzu 1 rubl za libru turista utratí třeba 100 liber, zatímco při směnném kurzu rubl za půl libry utratí 200 liber. Tím, že stát fakticky nabízí dva směnné kurzy pro odlišné třídy produktů, maximalizuje své příjmy v cizí měně. Současně ale také způsobuje, že černý trh vynáší.

Tato cena, kterou je nutné zaplatit, může být přijatelná, pokud jsou návštěvníci z ciziny zřídka jevem. Dnes, kdy je cestování do zahraničí běžnější, korumpující dopady černého trhu jsou stále vážnější a vzniká otázka, zda je lze vůbec ospravedlnit zvýšenými zisky z turistiky. Stačí říci, že by se rozsah černého trhu podstatně zmenšil, jestliže by státní obchody přijímaly pouze domácí měnu (nebo domácí pracovní poukázky).

Dalším motivem pro to, aby občané získávali cizí měnu, je nákup soukromě importovaného zboží. Mohou to být komodity, které stát odmítá importovat – kokain, pornografické videokazety atd. –, nebo je to prostě zboží, na které je uvaleno velké dovozní clo. Zde se dotýkáme obecnějšího problému pašování, který se projevuje jak v socialistických, tak v kapitalistických

zemích. Je všeobecně známo, že tam, kde lze pašováním přijít k velkým ziskům, je úsilí represivních orgánů většinou neefektivní bez ohledu na to, jaký sociální systém se snaží chránit. Důkazem je ubohé selhání západních celních orgánů v boji proti obchodování s heroinem a kokainem. Mezinárodní drogové kartely zatím ještě do někdejších socialistických zemí ve větší míře nepronikly, ale to se může změnit, jakmile tam bude zavedena plně konvertibilní měna.

Socialistická vláda, která přijde k moci v kterékoli dnešní kapitalistické zemi, bude muset řešit situaci, v níž deprivace a zoufalství přivedlo značnou část obyvatelstva do závislosti na drogách. V chudých čtvrtích velkých kapitalistických měst je už dnes drogová závislost běžným jevem a pevně se v nich zakořenila subkultura černého obchodu s drogami. Drogové kartely požadují platby v tvrdé měně. Na ulici se ovšem platí hotovými. Vždy se ale najdou fiktivní společnosti, které budou prát peníze z nezákonného prodeje a ukládat je do bank. Konvertibilní měnový systém, při němž mohou soukromí občané nebo společnosti převádět fondy z jedné země do druhé pomocí bankovních platebních příkazů, je ideální pro převody peněz do zemí, kde se drogy zpracovávají.

Systém nepřevoditelných pracovních účtů, který navrhujeme jako náhradu peněz, by tento druh černého obchodu velmi ztížil. Pokud by neexistovaly hotové peníze, čím by se platilo při koupi drog na ulici? Schopnost zločinců a drobných kapitalistů nacházet nové způsoby placení bychom neměli podceňovat. Jako náhrada za peněžní hotovost se okamžitě nabízejí dvě alternativy: cizí měna a zlato. Značná část peněz, kterými se platí za drogy, už nyní pochází z krádeží, a přednostním cílem krádeží byly odjakživa klenoty; ovšem pokud by kradené zlato bylo jediným prostředkem, jak získat importované drogy, objem obchodu s drogami by se podstatně zmenšil. Zůstává problém, jak zabránit vnitřnímu oběhu cizích bankovek. Aby to bylo možné, socialistická republika by měla prostě zakázat import hotových peněz. Při všech nákupech uvnitř země by se používaly plastické karty. S kapitalistickými bankami by se dala dohodnout opatření umožňující zahraničním turistům, aby při návštěvě republiky používali své vlastní kreditní karty.

Zbývá jediný legitimní důvod, proč by mohli občané socialistické republiky chtít kapitalistickou měnu – cestování do kapitalistických států. Tuto poptávku by bylo možné uspokojit tak, že by se občanům povolilo, aby při cestách do kapitalistického světa používali své vlastní pracovní kreditní karty. Občan republiky, který přijede do Tokia, bude moci jít do japonské banky a na svou pracovní kartu obdržet jeny. Celá procedura by mohla vypadat přibližně takto:

1. Občan převede 20 hod. pracovních kreditů do japonské banky.
2. Banka mu vydá ekvivalent v jenech.

3. Do počítačů pro zahraniční obchod v socialistické republice je odeslán elektronický záznam, na jehož základě bude na účet japonské banky připsáno 20 hod. práce.
4. Z tohoto účtu pak bude japonská banka v republice financovat nákup exportních komodit.

Všimněme si, že ačkoli může občan mimo svou zemi volně použít svou pracovní kartu k nákupu jenu, nemůže dovést jeny zpět do země nebo je zpětně vyměnit za pracovní kredity. Obdobně platí, že ačkoli občané mohou převádět pracovní kredity na účet kapitalistické banky, banka nemůže převádět pracovní kredity zpět na účty občanů. Toto opatření je nutno přijmout, aby se zabránilo obíhání cizí měny jako vnitřního směnného prostředku.

NÁSTROJE DEVIZOVÉ POLITIKY

Jak lze pomocí politiky směnných kurzů, kterou jsme právě načrtli, zajistit rovnováhu zahraničního obchodu? Socialistická republika, která provádí všechny platby spojené se svým mezinárodním obchodem v domácích pracovních kreditech, nebude akumulovat aktiva ani pasiva v cizí měně. Svým způsobem se bude chovat jako Spojené státy, které byly schopny po druhé světové válce využít zvláštní postavení dolaru k tomu, aby prováděly mezinárodní platby ve své domácí měně. To USA nezajistilo vyrovnanou obchodní bilanci – zahraniční obchod USA měl často deficit –, ale znamenalo to, že tento deficit bylo možné financovat bez toho, že by se braly explicitní zahraniční půjčky. Obchodní deficit v dolarech vedl k nárůstu dolarových aktiv zahraničních vlád a společností, což v jistém smyslu představovalo závazky v bilanci státní pokladny USA. Z účetního hlediska to bylo ekvivalentní půjčkám, které Spojeným státům poskytl zbytek světa, ale v politické rovině byly tyto dluhy mnohem méně tíživé, než přímé půjčky u MMF.

Nadměrná emise dolarů vedla k dlouhodobému poklesu hodnoty dolaru vůči marce a jenu. To mohlo vést k vytlačování německých a japonských importů z trhů USA v důsledku jejich vyšší ceny a k opětovnému nastolení rovnováhy, pokud by do procesu nezasáhly kapitálové pohyby. Vysoká úroková míra v USA ale vedla zahraniční držitele dolarů k tomu, aby proměnili jejich část na státní dluhopisy USA a jiné dolarové cenné papíry. Přítok kapitálu znemožnil, aby směnný kurz dolaru klesl natolik, že by uvedl obchod opět do rovnovážného stavu.

Jestliže socialistická země vydává k financování zahraničního obchodu pracovní kredity, které nepřinášejí žádný úrok, na kapitalistických měnových trzích se vytvoří efektivní směnný kurs její práce vůči hlavním měnám. Vzhledem k tomu, že nebude docházet ke komplikacím spojeným s kapitálovými toky, tento směnný kurs bude mít tendenci k velmi rychlým změnám

uvádějícím zahraniční obchod do rovnováhy. Prozkoumejme, jak bude tento proces probíhat. Předpokládejme, že stát určí pro zahraniční obchod pět rozpočtových cílů:

1. Plánovaný objem dovozu výrobních statků.
2. Plánovaný objem dovozu spotřebních statků.
3. Předpokládaný objem exportu.
4. Předpokládaný příjem z turistiky.
5. Předpokládané výdaje vlastních občanů za turistických pobytů v zahraničí.

Všechny tyto položky jsou samozřejmě vedeny v domácích pracovních jednotkách. Za předpokladu neměnnosti směnného kurzu budou plánovači schopni předpovědět, kolik budou moci nakoupit surovin a investičního zařízení z rozpočtové kapitoly 1 a podle toho pak zpracovat plány výroby. Podobný postup bude uplatněn také u spotřebního zboží. Rozpočtové kapitoly 3 a 4 jsou naopak založeny pouze na předpokladech – nelze nijak dopředu zjistit, jak velký objem produkce dokáže země vyvézt, ani kolik přijede zahraničních turistů. Na druhé straně musí plánovači vytvořit v plánu předpoklady pro výrobu zboží určeného na export i pro případ, že zůstane neprodáno, a zajistit hotelové pokoje pro návštěvníky, i když část z nich zůstane neobsazena. Rozpočtovou kapitolu 5 lze v zásadě regulovat zavedením omezené výše prostředků, které občané smí vyvézt ze země.

Uvažujme o dvou způsobech, jakými by se tento plán mohl narušit.

1. Část zboží určeného pro export zůstane neprodána.
2. Změny mezinárodních cen (např. zvýšení ceny ropy) způsobí zlepšení obchodních podmínek republiky.

Neprodané exporty

Propad exportu povede ke snížení směnného kurzu a v důsledku toho nebude rozpočtová kapitola dovozu stačit na zaplacení všech plánovaných importů. Plánovači budou muset seškrtnat importy nebo se pokusit odradit lidi od dovolené v zahraničí. To předpokládá sestavení priorit pro škrty importů a nějaký obchodně-politický nástroj na kontrolu výdajů lidí za dovolené v cizině.⁷⁴

⁷⁴ Změny směnného kurzu povedou jednotlivce v dlouhodobém výhledu k tomu, aby upravili své výdaje za dovolenou, ale není žádná záruka, že tento proces bude sám o sobě dostatečně rychlý. Zřejmým obchodně-politickým nástrojem v této situaci je zdanění exportu pracovních kreditů turisty. Občan, který použije svoji pracovní kreditní kartu v zahraničí, bude např. muset zaplatit za každý nákup speciální přírůžku.

Zlepšení obchodních podmínek

Pokud se zvýší ceny ropy, socialistická země exportující ropy zjistí, že se zvýšil i její směnný kurz. Rozpočtová kapitola importu by zůstala nevyčerpaná. To znamená, že se země sama ochuzuje zbytečnými exporty. Dlouhodobě by na to plán mohl reagovat tak, že by snížil plán exportu anebo zvýšil plán importu. Krátkodobě lze přebytek v rozpočtové kapitole importu využít k mimořádnému nákupu spotřebních statků, které lze prodávat na domácím trhu za snížené ceny.

K tomu existuje alternativní politika. Pokud se původně plánovaný objem importu v krátkodobém výhledu zachová, takže se nabídka pracovních kreditů cizincům nezvýší, omezí se odpovídajícím způsobem nákupy exportního zboží dané země cizinci. Socialistická ekonomika může v tomto případě jako dočasné opatření akceptovat část plateb za své exporty v cizí měně. Stát tak bude akumulovat aktiva, dejme tomu v dolarech, a může je využít ke zvýšení importu v budoucnu. Za určitých okolností to může být rozumnější než vybízet ke zvýšení běžných nákupů importovaného spotřebního zboží. Díky odložení výdajů umožněných „smrští“, která byla způsobena změnou obchodních podmínek, dostává stát možnost vybrat importy lépe odpovídající celkovým cílům plánu. (To neznamená, že by občané dostali na účet nějaké dolary – ty by si podržela státní banka).

KAPITOLA 11

OBCHOD MEZI SOCIALISTICKÝMI ZEMĚMI

V předchozí kapitole jsme zkoumali obchod mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi; v této kapitole rozšíříme naši analýzu na obchod (a obecněji ekonomické vztahy) mezi socialistickými zeměmi.

OBCHOD A VLASTNICTVÍ

Z dlouhodobého hlediska by obchod jako takový neměl mezi socialistickými zeměmi vůbec existovat. Obchod předpokládá trvalou existenci rozdílných vlastnictví, i když to budou vlastnictví státní, a v socialistické světové ekonomice by taková vlastnictví neměla mít místo. Namísto toho si můžeme představit systém, v němž produktivní zdroje a produkty jsou ve vlastnictví mezinárodních organizací. To může znít poněkud abstraktně, ale taková byla ovšem situace v SSSR po Stalinově revoluci let 1929–31. Sovětská ústava z roku 1936 stanovila, že

země, nerostné zásoby, vody, lesy, závody na zpracování surovin, továrny, doly, železnice, systémy vodní a letecké dopravy, banky, komunikační prostředky, velké státní zemědělské organizace... jakož i městské podniky a velká sídliště ve městech a průmyslových centrech jsou ve vlastnictví státu, tj. jsou majetkem celého lidu.

Pasáže ústavy z roku 1936 týkající se politických svobod a demokratického procesu se spíše porušovaly než dodržovaly, ale výše uvedené vymezení státního vlastnictví odpovídalo skutečnosti. Důležitou okolností v tomto případě je, že se jednalo o internacionální stát a že skutečné dispoziční právo na zdroje bylo v rukou mezinárodní plánovací organizace, GOSPLANu. Různé národnosti SSSR navzájem nespojoval mezinárodní obchod, ačkoli se podílely na mezinárodní dělbě práce.

V rámci této dělby práce stále platí ricardovské principy komparativní výhodnosti. V důsledku svého přírodního bohatství měla Ázerbájdžánská republika komparativní výhodu v produkci ropy, Uzbekájská republika v produkci bavlny atd. Tyto výhody přetrvávají v jakémkoli společenském systému a bylo proto ekonomicky racionální, když plánovači udělali z těchto republik centra ropného, příp. bavlnářského průmyslu (i když k některým problémům uzbeké bavlnářské ekonomiky se později ještě vrátíme).

Tento typ dělby práce se liší od dělby vytvářené mezinárodním obchodem v několika ohledech. Hned na začátku připomeňme, že produkty jednotlivých národních průmyslových odvětví patří mezinárodní organizaci, nikoli míst-

nímu podniku nebo národnímu státu. Při pohybu statků přes národní hranice tedy nedochází k prodeji nebo nákupu. Místo toho jsou statky alokovány podle potřeb stanovených plánem v rámci jednotného vlastnického systému. Protože nedochází ke změně vlastnictví a protože alokace se řídí plánem a nikoli trhem, směna mezi jednotlivými republikami nemusí být založena na světových tržních cenách příslušného zboží. Jednotlivé republiky jsou tedy chráněny před fluktuacemi těchto cen. Na druhé straně pokud socialistický stát existuje v kontextu světového kapitalistického trhu, existují vážné důvody pro to, aby se světové tržní ceny zcela neignorovaly. Pokud lze určité statky získat prostřednictvím obchodu s kapitalistickými ekonomikami z dlouhodobého hlediska levněji, než prostřednictvím vnitřní dělby práce mezi socialistickými republikami, měli by to plánovači nepochybně vzít v úvahu.

Obecný charakter inter-socialistických ekonomických vztahů umožňuje také vytvoření jednotného mezinárodního systému placení za práci. V tržním systému je úroveň mezd v jednotlivých národních ekonomikách odlišná. V nedávno industrializované ekonomice s rozsáhlým sektorem zemědělství bude životní úroveň v tomto sektoru vyvolávat tendenci k udržování nízkých mezd. Podstatné zvýšení mezd je nemožné, protože hrozí přesun pracujících z venkova do měst. V internacionálním socialistickém státu nejsou mzdové tarify určovány podmínkami na trhu, ale rozhodnutím státu. Stát může zavést standardní mezinárodní mzdové tarify pro dané práce. V důsledku toho byly mzdové rozdíly mezi jednotlivými národy SSSR podstatně menší, než jaké by byly mezi skupinou kapitalistických národních států se stejně rozdílnými výchozími podmínkami pokud jde o kulturní a ekonomický rozvoj.

MÉNĚ ROZVINUTÉ ZEMĚ

V systému mezinárodního obchodu může méně rozvinutá země dohnat více rozvinuté pouze tehdy, jestliže (a) má vyšší úroveň akumulace kapitálu z vnitřních zdrojů, nebo (b) financuje svou akumulaci kapitálu z půjček získaných od pokročilejších zemí. Pokud země nezíská zdroje pro vnitřní investice, její rozvoj bude pravděpodobně pomalejší, ale pokud si půjčuje, pravděpodobně se těžce zadluží a značná část její práce půjde do kapes cizích kapitalistů. Na druhé straně v mezinárodním systému socialistického plánování lze v centrálním plánu alokovat zdroje na rozvoj zaostalejších oblastí bez toho, že by vůbec vyvstala otázka půjček. Předpokládáme, že se na Sibiři rozvíjí metalurgický průmysl s použitím zařízení vyrobených v Rusku. V obchodním systému by na tyto transfery bylo třeba odpovídajících úvěrů a Sibiř by se stala dlužníkem Ruska. Při mezinárodním plánování dluhy nikde nevznikají, protože nedochází k vlastnickým přesunům.

Ze zjištění, že národní nebo regionální rozdíly ve stupni hospodářského rozvoje lze v zásadě odstranit rychleji za socialismu, a to bez vytváření dlu-

hů, ovšem nevyplývá, že se tak stane i ve skutečnosti. Je třeba si položit otázku, zdali budou vyvinutější národy nebo oblasti ochotny pomáhat méně vyvinutým. Tato otázka má určitý vztah k diskusím o možnosti „socialismu s jedné zemi“, která probíhala v Sovětském svazu ve 20. letech minulého století. Trockij zastával stanovisko, že Rusko není schopno ani ve spolupráci s jinými národy SSSR vybudovat samo socialismus. Sovětský svaz jako celek je prostě příliš zaostalý a izolovaný. V důsledku toho Trockij a jeho následovníci považovali za nejdůležitější prioritu povzbuzování revolučních sil v západní Evropě. Stalin naopak argumentoval tím, že po porážce poválečných revolučních hnutí v Německu a jinde nemá sovětský stát jinou možnost, než postit se do věci sám. Sověti nemohou čekat na Západ. Navíc si nelze dovolit obětovat zájmy v tomto okamžiku jediného socialistického státu na světě ve prospěch potenciální revoluce někde jinde. Pokud je pro přežití SSSR zapotřebí nějaké urovnání s kapitalistickými mocnostmi a pokud to na druhé straně omezí schopnost Sovětů podporovat revoluční síly na Západě, ať se tak stane.

Je zřejmé, že každá ze stran tohoto sporu měla pro své stanovisko závažné argumenty. Vzhledem k tomu, že revoluce v západní Evropě nepřicházely, bylo možné pozici Trockého snadno označit za defetistickou; Stalinova tvrzení podle všeho potvrzovaly výsledky budování plánované sovětské ekonomiky ve 30. letech. Avšak z perspektivy 90. let, kdy Sovětský svaz skončil v troskách, se lze ptát, zda izolace a zaostalost SSSR diagnostikovaná Trockým nepřispěla podstatným způsobem k pozdějším rozhodujícím slabinám sovětského socialismu. Zdali ovšem měli Sověti k dispozici nějakou alternativní politiku, která by účinněji přispěla k prolomení zmíněné izolace, je vysoce diskutabilní.

V každém případě je pro naši diskusi na těchto stránkách zvlášť významný Trockého předpoklad, že pokud by se revoluce rozšířila, pracující třídy západní Evropy by ochotně pomohly svým soudruhům na Východě ve výstavbě nějakého pokročilejšího socialismu. Jak je vidět, Trockij se odvolával na stejný typ mezinárodní solidarity a idealismu, na který jsme už naráželi výše. Opět vyvstává otázka: jak realistická je tato představa?

Pro srovnání může být vhodné podívat se stručně na důvody, proč pokročilá kapitalistická země může mít zájem na stimulaci „rozvoje“ (v té či oné formě) méně rozvinutých zemí (less developed countries, LDC). Lze rozlišit čtyři druhy důvodů.

1. Aby bylo možné využít levnou pracovní sílu, která je k dispozici v LDC (což také může být prostředek k udržování mezd v metropolitní zemi na nižší úrovni). Za tím účelem se mohou v LDC budovat továrny a určitá infrastruktura, ale pracovní síla vychovaná v těchto zemích bude spíše nekvalifikovaná (vhodná pro montážní linky apod.).

2. Aby bylo možné získat zdroje surovin a polotovarů. To také může do určité míry znamenat výstavbu průmyslových odvětví (např. hornictví a plantážní ekonomiky). Takový vývoj však přináší nebezpečí závislosti, kdy zisky z exportu pocházejí pouze z malého počtu produktů a země se tak stává velmi zranitelná nepříznivým vývojem obchodních podmínek. Navíc rozsáhlá těžba přírodních zdrojů může mít za následek destrukci životního prostředí.
3. Aby se v LDC vytvořily trhy pro produkty metropolitní ekonomiky. Tento důvod zdůrazňovala Rosa Luxemburgová, podle níž pokročilé kapitalistické ekonomiky musí nutně trpět krizemi z nadvýroby, pokud nedokáží neustále získávat nové trhy.
4. Konečně musíme uznat existenci motivů pro „rozvíjení“ LDC, které přesahují pouhý sobecký ekonomický zájem, a to i v případě kapitalistických ekonomik. Svou roli zde může sehrávat ideologie, ať už je to její koloniální varianta (spojená s údajnou nadřazeností kultury a sociálně-politického systému metropolitní mocnosti, což horliví koloniální správci chtějí předat domorodcům), nebo její sociálně demokratická forma, která má určitý nádech socialistického internacionalismu. Praktický dopad této druhé formy ovšem bývá okrajový.

Nyní se můžeme zeptat, do jaké míry tento výčet platí také pro možné motivace pokročilé socialistické země v jejím vztahu k LDC. Důvod číslo 1 by v intersocialistických vztazích neměl vůbec mít místo. Relevantní by neměl být ani důvod číslo 3, protože v plánované ekonomice nebude nedostatek vnitřní poptávky. Zbývají tedy motivy 2 a 4. Pokud jde o bod 2, socialistická ekonomika bude také mít zájem na zajištění dodávek surovin a polotovarů a v tomto smyslu bude mít zájem na rozvíjení LDC jako dodavatelských ekonomik. Z hlediska socialistického internacionalismu je však třeba k této rozvojové trajektorii přistupovat opatrně vzhledem k rizikům, o kterých jsme se zmínili výše.

Sovětský svaz se kdysi hlasitě pyšnil tím, že jeho pokročilejší oblasti jako je evropské Rusko podstatně přispěly k ekonomickému a kulturnímu rozvoji Střední Asie a jiných oblastí, a to bez vykořisťovatelských vztahů vlastních kapitalistické cestě rozvoje. I když toto tvrzení nebylo zcela neopodstatněné, existují nicméně reálné důvody ke starostem o rozvojovou trajektorii zemí jako je Uzbekistán s jeho faktickou monokulturou bavlny. Na rozdíl od LDC v kapitalistickém světě mimo hranice SSSR nebyl Uzbekistán vydán na milost a nemilost kolísání světových cen bavlny. Na druhé straně ekonomika bavlny vyvolala akutní destrukci životního prostředí, kdy např. rozsáhlé zavlažování bavlníkových polí v pouštích Střední Asie způsobilo vysychání Aralského jezera. (Je ovšem třeba říci, že ekologicky bezohledné rozvojové projekty se neomezovaly jen na periferii SSSR).

Nakonec se tedy dostáváme ke čtvrté z výše uvedených motivací, k ideologii. Lze vyslovit naději, že pokročilé národy nebo oblasti budou ochotny za podmínek socialismu věnovat své zdroje na pomoc méně vyvinutým sousedům bez zjištění kalkulací – jinými slovy, že duch socialistického rovnostářství přesáhne regionální a kulturní hranice. Je tento předpoklad příliš naivní? Je pravda, že kromě pokusů o vyrovnání relativně zaostalých oblastí SSSR můžeme uvést jako precedent také „regionální politiku“ kapitalistických národních států za sociálně demokratických vlád. Tato politika, u níž zřejmě opravdu dochází k reálným přesunům zdrojů do méně rozvinutých oblastí, není sice bez problémů, ale nicméně je obecně uznávána jako oprávněná. Myslíme si, že z tohoto případu vyplývá důležité poučení, zvláště když porovnáme objem transferů zdrojů, k nimž dochází v regionální politice, s poměrně skromnými částkami věnovanými na „mezinárodní pomoc“. Zdá se, že získat podporu veřejnosti pro rovnostářství přesahující hranice regionů je snadnější v případě, kdy jsou regiony součástí unitárního státu, než když jde o oddělené národní státy. Lidé mají větší sklon považovat vyrovnávání za spravedlivé a rozumné, pokud k němu dochází „uvnitř vlastní země“, i když je „vlastní země“ tak rozsáhlá a rozmanitá jako SSSR.

V protikladu k situaci národů uvnitř SSSR neměly socialistické státy vytvořené v poválečném období – Čína, Kuba, NDR, atd. – jednotné mezinárodní plány. Jejich ekonomiky vstupovaly do vzájemných vztahů jako řada oddělených národních vlastnictví. Vzájemná dělba práce mezi nimi byla zprostředkována obchodem, který musel být obecně řečeno bilancován dvoustranně. To přinášelo tváří v tvář kapitalistickému světu dvě nevýhody. Za prvé, systém bilaterálních obchodních bilancí poskytoval menší prostor k dělbě práce, než jaký nabízí mnohostranný obchod a konvertibilní měny. Za druhé, kapitalistické mnohonárodní společnosti organizují mezinárodní technickou dělbu práce tím, že vytvářejí mezinárodní plány pro svou vlastní produkci. Tak například Ford koordinuje výrobu svých vozů v celosvětovém měřítku, přičemž se konkrétní národní filiálky specializují na výrobu karosérií, motorů atd. Protože socialistické země nemají takovou mezinárodní organizaci, trpí zdvojováním výrob a výrobou v malých objemech, což způsobuje značné ztráty.

CO ZASTÁVÁME

Z důvodů rozebíraných výše je v zájmu socialistického systému jako celku, aby jednotlivé socialistické země podřídily své ekonomiky mezinárodnímu plánovacímu systému. To znamená vzdát se národní suverenity, což přinejmenším ze začátku pravděpodobně narazí na silný politický odpor.

Také v kapitalistickém světě národní státy zjišťují, že do jejich suverenity zasahuje internacionalizace světové ekonomiky. Projevuje se to v liberalizaci

obchodu, rostoucí úloze mnohonárodních společností a vytváření mezinárodních protostátů jako je EU. Také zde vyvolává proces internacionalizace politický odpor. Když někteří politikové vidí, jak tento proces podkopává jejich vlastní institucionální moc v národním systému, snaží se mu zabránit. V této činnosti mají k dispozici celý balík nacionalistických šovinistických ideologií, které zde zůstaly z dřívější fáze dějin kapitalismu. Ale politikové, kteří se staví proti internacionalizaci, jdou proti proudu dějin. Je třeba připomenout, že paní Thatcherová nedokázala vnutit konzervativní straně svůj nepřátelský postoj k Evropské měnové unii.

Obecně platí, že od 70. let minulého století projevovali kapitalističtí politikové menší sklon k podléhání reakčnímu ekonomickému nacionalismu než socialisté. Společný postup buržoazních vlád zabránil tomu, aby recese konce 70. a začátku 80. let vedla k protekcionismu, jaký zavládl po Velké depresi 30. let. V protikladu k tomu vůdci socialistických států projevovali mnohem menší ochotu podřídit své národní ekonomiky jednotnému plánovanému systému. Proč?

Jedním z možných vysvětlení je, že politická třída v socialistických zemích má (nebo měla) mnohem větší autonomii než v kapitalistických zemích. Třídou s nejsilnějším zájmem na rozvoji socialismu je dělnická třída a třída profesionálních politiků v socialistických zemích podle předpokladů měla představovat zájmy dělníků. Třídou s nejsilnějším zájmem na pokračujícím rozvoji tržních ekonomik je třída kapitalistů a odpovědní politikové v kapitalistických zemích berou tyto zájmy v úvahu. V kapitalistických zemích jsou špičkoví politikové často také podnikateli. Mohou to být bohatí lidé, kteří si zvolili politiku jako koníčka, nebo mohli být přijati do správních rad společností poté, co se v politice vypracovali nahoru. V každém případě zde existují personální vazby mezi podnikatelskou a politickou sférou.

Podnikání je z těchto dvou sfér finančně výnosnější. Pokud se kapitalistický politik rozhodne zanechat politiky a začít podnikat, jeho životní úroveň neklesne. V socialistických zemích však k tomuto typu vzájemných výměn mezi politickou elitou a třídou pracujících nedochází. Socialistický politik, který se vrátí do třídy pracujících, jak to učinil Alexander Dubček po sovětské invazi do Československa roku 1968, je postižen poklesem příjmů a sociálního postavení. K takovým přesunům zřídka kdy docházelo z vlastní vůle.

Postavení a příjem socialistických politiků zcela závisí na jejich pozici uvnitř vlastního národního státu. Mají silnou osobní motivaci k zachování národní autonomie, i když proti ní stojí jakkoli silné dlouhodobější ekonomické argumenty. Taková argumentace nenajde ve státě žádného význačného zastávce. Zatímco kapitalistické třídy na Západě dobře vědí a také nahlas říkají, že jejich dlouhodobým zájmem je internacionalizace, nelze totéž říci o pracujících v socialistických zemích. Zkušenosti z obchodu a mnohonárod-

ních společností jsou pro buržoazii školou internacionalismu. Pracující v socialistických zemích, kteří tráví celý svůj život v jediné zemi jako zaměstnanci svého vlastního národního státu, si s tím takové starosti nedělají.

Internationalismus dělnické třídy v socialistických zemích nesporně existoval: důkazem jsou desetitisíce Kubánců, kteří dobrovolně sloužili jako vojáci, lékaři nebo učitelé v Angole. Ale jak ukázala nedávná historie, místní politikové mohou vybičovávat i nacionalistické pocity, aby posílili svou domácí státní mašinerii.

Socialistické ekonomiky se vzhledem k významné roli, kterou v nich sehrává stát, nemohou internacionalizovat v ekonomické rovině bez politické unie. Kdyby nebyla v průběhu druhé světové války rozpuštěna Komunistická internacionála, mohla by dát potřebný impuls k politickému sjednocení nově vznikajících států pracujících. Existence jednotné mezinárodní politické strany by přinejmenším působila jako brzda nacionalistických tlaků.

VÝZNAM STÁTNÍ SUVERENITY*

S postupnou internacionalizací ekonomických vztahů se význam státní suverenity stále více stává třídní otázkou. Nejvýznamnějším právem, které zbývá národu, je rozhodnutí, zda má být kapitalistický nebo socialistický. Tento fakt uznala paní Thatcherová, když se rozčilovala, že nezbavila britskou půdu náklady socialismu proto, aby se tato náhoda znovu vrátila pod ochranou Evropské komise. Je ironií, že totéž národní právo obhajoval lid Nicaraguy po léta krvavé války s *contras*.

I malý stát se může osvobodit od kapitalismu a vytvořit vlastní vnitřní socialistickou ekonomiku, pokud je politická situace příznivá a země dokáže ubránit své hranice. Pokud ale malá socialistická země jedná osamoceně ve stylu Albánie, začne ve svém ekonomickém vývoji zaostávat. Je paradoxem, že nejlepší způsob, jakým může nově vznikající socialistická země pojistit své národní rozhodnutí ve prospěch socialismu, je usilovat o politickou unii s ostatními socialistickými zeměmi.

* V doslovném překladu by mezititulek zněl „Význam národní suverenity“. Překlad zde naráží na známou potíž, že angličtina často významově nerozlišuje mezi slovy *nation* a *state*. Jindy používá slovo *nation* ve významu, který v češtině vyjadřují kromě slova národ také slova a výrazy lid, země, občané dané země apod. Cockshott a Cottrell v úvodní části této kapitoly situaci ještě dál komplikují tím, že k pojmu „národní stát“ zavádějí logicky rozporný protikladný pojem „mezinárodní stát“. Tento pojem, kterým autoři označují SSSR, překládám doslovně (nikoli správným výrazem mnohonárodní stát), protože jinak by se okamžitě zhroutila argumentace autorů, založená na této nelogičnosti. Samotná snaha o přesný překlad tak u této kapitoly nutně vede ke kritickému pohledu na překládaný text. (Poznámka překladatele)

KAPITOLA 12

KOMUNA

Oficiálně se velmi často horuje o „komunitě“. Slýcháme řeči o komunitární péči, komunitních programech a tak dále – a to přesně v době, kdy ekonomický vývoj ničí všechny přirozené kořeny komunity. Ta může existovat jen na základě sdílených činností a spolupráce. V současných městech ovšem vidíme ve většině případů nikoli komunity, ale obytné okrsky. Lidé z nich chodí do práce na druhý konec města nebo dokonce do jiných měst. Na sídliště málokdy znají své sousedy; jejich přátelé často žijí docela jinde. Práce se prostorově oddělila od bydlení a lidé navazují známosti se spolupracovníky, kteří mohou žít na kilometry daleko. Komunita je živá pouze v dětech, které chodí do místní školy. Ale když děti vyrostou, komunita jejich vrstevníků se jim rozplyne.

To nevyhnutelně vede k posilování individualistických hodnot, které se dobře hodí ke kapitalismu, ale jsou špatnou oporou pro socialismus. Mezi muži tento individualismus ještě zůstala dlouhá léta míru, v nichž vyrostly celé generace bez zážitku kázně a soudržnosti vojenské komunity. Aby socialismus mohl vzkvétat, musí kořenit v komunitách. Potřebuje komunity, v nichž lidé přivikají spolupráci a úsilí pro společné dobro. Ale komunitu nelze vykouzlit ze vzduchoprázdna. Potřebuje reálnou ekonomickou základnu. Musí existovat instituce, které dávají lidem dohromady při uspokojování reálných potřeb a které uspokojují tyto potřeby lépe, než instituce kapitalistické společnosti.

V socialistických zemích probíhal nejambicióznější pokus o vytváření komunitních institucí v Číně v období lidových komun. Byl to největší kooperativní experiment v dějinách, kterého se účastnilo přibližně 800 milionů lidí. Komuny byly velké, často měly přes 30 000 členů. Působily v zemědělství a v lehkém průmyslu, svým členům zajišťovaly vzdělání a zdravotní péči. Měly milice představující prvek vojenského výcviku a obrany. Byly také jednotkami místní samosprávy. V Číně byly komuny vytvořeny proto, aby nahradily systém domácí zemědělské ekonomiky. Umožnily zavedení programů zúrodnování půdy a sociální péče, které byly za hranicemi možností domácí ekonomiky. Komuny přispěly k výraznému zlepšení sociálního postavení žen.

Jestliže chceme aplikovat myšlenku komuny na pokročilou industriální společnost, bude samozřejmě vyžadovat podstatné úpravy. Protože dnes pracuje v zemědělství velmi málo lidí, musíme přemýšlet v pojmech městských komun.

AKTIVITY MĚSTSKÝCH KOMUN

Hlavní funkce komun spočívá v tom, že nahrazují rodinu. Čínské komuny nahradily rodinu jako ekonomickou jednotku; úkolem moderních městských komun bude nahradit dnes už okrajovější ekonomickou roli buržoazní rodiny. Vzhledem k tomu, že většina ekonomických aktivit prováděných obyvateli měst má za cíl uspokojovat potřeby širší ekonomiky, města nebo jeho čtvrti, nemají tyto aktivity onu míru vnitřní soběstačnosti, která byla typická pro čínské komuny.⁷⁵ Právě z tohoto důvodu se soustředujeme na jejich potenciální úlohu při nahrazování ekonomiky domácnosti. Nevylučujeme přitom, že podobné organizační principy bude možné aplikovat v poněkud větším měřítku na malá města a velké vesnice.

Před následující diskusí ovšem považujeme za nutné zdůraznit, že nepředpokládáme povinnou kolektivizaci. Jde nám zde o prozkoumání teoretických možností různých forem komunálního života; bude na občanech budoucího socialistického světového společenství, aby tyto možnosti prozkoumali v praxi. Komuny budou vzkvétat pouze tehdy, když prokáží, že jsou žádoucí jako alternativa k buržoaznímu rodinnému životu.

S tímto vědomím nyní můžeme uvést následující činnosti, v nichž by komuna mohla vytlačit rodinu:

1. bydlení
2. příprava stravy
3. péče o děti
4. některé rekreační aktivity
5. pomoc starším občanům.

Všimněme si blíže těchto činností a otázek, které v souvislosti s nimi vystávají.

První otázkou, která má vliv na všechny ostatní, je počet lidí v komunitě. Předpokládáme, že komuna bude mnohem menší, než její čínský předobraz – že by mohla sdružovat zhruba od padesáti do dvou stovek dospělých lidí. Rozhodnutí o velikosti lze zdůvodnit ekonomicky s ohledem na různé oblasti činnosti komuny.

Bydlení

Vycházíme z toho, že komuny budou zajišťovat bydlení pro své členy. Totéž už dnes zajišťují bytová stavební družstva, která ovšem neusilují o zasahování do ekonomiky domácnosti. V bytovém družstvu se tak dům ve své fyzické podobě dále orientuje na nukleární rodinu. Družstvo poskytuje určitý

⁷⁵ Podobnou ekonomicko-politickou funkci jako venkovské komuny měly v čínských městech komuny na bázi ulic a uliček.

počet samostatných domů domácnostem, které jsou jejími členy. Komuna by měla zajišťovat ubytování svým jednotlivým členům ve velkém komunálním domě.

Komunální bydlení v SSSR trpělo stísněností a nedostatečnou vybaveností; komunální byty byly poměrně malé a málo účelné. Aby bylo komunální bydlení atraktivní, musí nabídnout jednotlivcům stejně velký soukromý prostor, jaký mají při bydlení v rodině, současně s větší nabídkou kolektivního prostoru. Předpokládáme, že každý dospělý člen komuny by měl mít přinejmenším jeden pokoj pro svou výlučnou potřebu. Bylo by pravděpodobně žádoucí rozšířit tento princip na všechny členy komuny v postpubertálním věku.

Komunální život zřejmě vyžaduje specifický typ staveb. Jak předměstské dvojdomky, tak byty ve výškových budovách jsou svým způsobem přizpůsobeny nukleární rodině. Komuny budou muset vyvinout nový typ architektury. Nedávno se k tomuto tématu zajímavým způsobem vyjádřili Durrett a McCamant (Durrett, Charles and Kathryn McCamant, *Cohousing: A Contemporary Approach to Housing Ourselves*, Berkeley, Ca.: Habitat Press, 1989), kteří vycházejí ze své studie dánských *bofoellesskaber* neboli „obyvatelských komunit“. Uvedení architekti nepředpokládají tak vysoký stupeň komunity, jaký navrhujeme my, ale jejich koncepce „kobydlení“ zahrnuje zařízení pro společné stravování a péči o děti, dále pak družstevní obchody, prádelny, fotografické temné komory atd. Poučit se lze také z architektury budov náboženských komunit nebo škol (i když oba tyto typy jsou v zásadě určeny pro lidi žijící v celibátu a nemají tedy prostory pro děti).

Příprava stravy

Předpokládáme, že členové komuny se budou stravovat společně, přinejmenším zčásti. To vyžaduje existenci komunálních kuchyní a jídelny, vlastnictví rozsáhlého kuchyňského vybavení nebo přinejmenším dispoziční právo na ně, a dále alokaci pracovní doby na přípravu stravy. Můžeme si představit dvě hlavní zásady, podle nichž bude organizováno vaření, oba sladělitelné s komunistickými principy v širokém smyslu slova. V jednom případě komuna zaměstnává některé své členy jako placené kuchaře a kuchařky na plný úvazek, v druhém budou vaření zajišťovat střídající se služby rozepisované tak, aby se dostalo na každého. K relativním přednostem těchto systémů se vrátíme později.

Počet členů komuny bude dostatečný na to, aby bylo možné připravovat pestřejší stravu, než je obvyklé v izolované domácnosti. Tak například každodenní výroba chleba je v individuální domácnosti neekonomická, ale pro 100 lidí se stává zcela schůdnou možností.

Péče o děti

Komuna by měla být dostatečně velká na to, aby mohla mít přinejmenším mateřskou školu a případně i základní školu. Velká ekonomická výhodnost komunální péče o děti je zřejmá. Osvoďdí významnou část ženské populace od individuální péče o děti, což je činnost s nízkou produktivitou práce. Tyto ženy se pak mohou podílet na společenské práci s vyšší produktivitou. Tím více přispějí společnosti a získají vlastní nezávislý příjem.

Některé rekreační aktivity

Předpokládáme, že komuny budou dostatečně bohaté na to, aby poskytovaly takové možnosti ke sportu a rekreaci, které jsou dnes dostupné pouze vyšším třídám. Dejme tomu komuna se stovkou členů by si měla být schopna pořídit plavecký bazén, malou tělocvičnu a jednoho nebo dva poníky pro děti. Zahrada by mohla být vybavena houpačkami, prolézačkami atd. Možná by bylo ekonomicky vhodné vybudovat společenské prostory, kde by se dala hrát hudba a nacvičovat tance. Komuna by si mohla dovolit pořídit vybavení, které je za hranicemi možností většiny jednotlivců, jako např. plachetnice. Městská komuna by mohla na venkově vlastnit dům, který by sloužil jejím členům o dovolených. K zajištění dopravy by mohla vlastnit jeden nebo dva mikrobusey, osobní vůz a park jízdních kol.

Pomoc starším občanům

Pro starší lidi by znamenala velkou pomoc už sama základní infrastruktura komunálního života jako je společné stravování a také přítomnost mladých zdravých lidí v jejich blízkosti. Pokud by se komunálně zajišťoval úklid a praní, starší lidé by mohli využívat tyto služby bez stigma a izolace spojené s přechodem do samostatného domova důchodců. Seniorům s dobrým zdravotním stavem by činnosti komuny nabízely možnost, aby namísto nucené zahálky důchodu dál sehrávali aktivní a produktivní roli ve společnosti.

ZÁKLADNÍ ZDŮVODNĚNÍ Z HLEDISKA EFEKTIVITY

Základním důvodem hovořícím pro komuny jsou ekonomické úspory plynoucí ze zvětšení objemu činností. Právě v tom spočívá jejich převaha nad individuálními domácnostmi. Komunální péče o děti je pokroková a může být vnímána jako osvobozující, protože šetří práci. Je zřejmé, že kdyby platil opak a komunální způsob života by měl za následek větší počet člověkohodin strávených péčí o děti, byly by třeba k jeho zdůvodnění jiné a velmi přesvědčivé argumenty. Ekonomická efektivita komuny má dva aspekty: úspory přímé práce a úspory na výrobních prostředcích. Úspory přímé práce vznikají tím, že v existujících nukleárních rodinách se základní práce jako je vaření

a péče o děti neprovádějí v objemu odpovídajícímu maximální efektivitě. Uvařit večeři pro 50 osob dá méně práce, než když si 50 lidí uvaří večeři jen pro sebe. Při realističtějším pohledu můžeme říci, že komunální vaření pro 50 lidí si vyžádá méně práce, než kdyby bylo těchto 50 lidí rozděleno do 20 domácností, jak je tomu dnes.

Úspory na výrobních prostředcích mají o něco subtilnější povahu. Vezměme jako příklad používání toalet. V typickém britském domě je jen jedna toaleta, obvykle umístěná v koupelně. Pokud se jiný člen domácnosti právě koupe, může vzniknout frustrující situace. Pokud ale žije 50 lidí ve velkém domě s 20 toaletami, pak je minimální pravděpodobnost, že budou všechny najednou obsazeny. Počet toalet na obyvatele by bylo možné dokonce dál snížit a přitom mít jistotu, že aspoň jedna bude vždy volná. Prostor a prostředky uspořené na toaletách pak mohou být k dispozici pro jiné činnosti.

Stejnou argumentaci lze použít také u jiných zařízení. Komuna by si mohla pořídit malou telefonní ústřednu a pro vnější komunikaci by pak potřebovala menší počet telefonních linek, než stejný počet lidí žijící v individuálních domech s vlastní telefonní přípojkou. Totéž platí pro kancelářské vybavení jako jsou počítače a kopírky, které nemohou být efektivně využity v samostatné domácnosti, ale v komuně ano. Při stejném procentním podílu příjmu vyčleněném na statky dlouhodobé spotřeby budou mít členové komuny k dispozici bohatší vybavení než člověk žijící v individuální domácnosti.

Náš návrh, aby městské komuny byly podstatně menší než čínské lidové komuny, vychází z předpokladu, že možnosti ekonomických úspor, o kterých jsme právě hovořili, se více-méně vyčerpávají, když komuna dosáhne velikosti pár set osob. V ekonomické literatuře najdeme pojem „minimální ekonomické velikosti“ (MES, minimum economic size), což je minimální velikost, při které podnik v daném odvětví může získat všechny významné ekonomické úspory z rozsahu. MES má v jednotlivých odvětvích značně rozdílnou hodnotu, např. u ropné rafinerie je mnohem vyšší než u podniku, který vyrábí plastové hračky na vstříkovacích lisech. Myslíme si, že pokud dokážeme stanovit MES pro městskou obyvatelskou komunu, pak nemá smysl trvat na vytváření komun větších, než je tato hodnota. „Malé je hezké“ je sice možná hodně omšelé heslo, ale je jasné, že kolektivní demokratické rozhodování a těsnější vzájemné vztahy lze snáze dosáhnout v menších komunách, přičemž účelem komuny jsou vedle ekonomické efektivnosti i tyto méně hmatatelné přínosy.

SYSTÉMY PLATEB A VNĚJŠÍHO OBCHODOVÁNÍ

V Číně byli členové komuny placeni za vykonanou práci v pracovních jednotkách. Ty byly vnitřní účetní jednotkou komuny. Po žních měli lidé právo

na část sklizně, jejíž velikost závisela na množství práce, kterou vykonali v průběhu uplynulého roku. Pracovní jednotky, v nichž se vedlo účetnictví komuny, se lišily od jüanu, národní měnové jednotky Číny. Představovaly nárok na zdroje komuny, ale nedávaly členovi právo na celostátní zdroje. Tento základní princip lze obecně aplikovat na ekonomické systémy založené na hierarchiích komunálních vlastnictví. Podívejme se, jak by to mohlo fungovat v systému městských komun.

Práce vykonávaná členy komuny by se dělila na dvě třídy: práci uvnitř komuny a práci pro národní ekonomiku. Tomu by mohlo, ale také nemuselo odpovídat rozdělení členstva na ty, kdo pracují hlavně pro národní ekonomiku a ty, kdo pracují hlavně pro komunu. Práce vykonaná v národní ekonomice vytváří hodnoty ve formě statků a služeb. Tyto statky a služby náleží v první instanci lidu dané země jako celku. Těm, kdo práci vykonali, přiděluje národní komunita pracovní poukázky. Tyto pracovní poukázky umožňují těm, kdo vykonávali práci, aby získali v obchodech statky ekvivalentní hodnoty. Vzniká otázka: jestliže člen komuny pracuje pro národní ekonomiku, kdo dostane národní pracovní poukázky: on sám, nebo jeho komuna?

V principu lze použít oba systémy. Pokud dostává národní pracovní poukázky jednotlivec, pak mu komuna vyměří členský poplatek. V druhém případě se s prací vykonanou členy komuny zachází jako s majetkem komuny. Je tomu podobně jako v kapitalistické ekonomice, kde je práce vykonaná zaměstnanci dodavatele vlastnictvím tohoto dodavatele. Jestliže poradenská společnost J&M Consultants PLC poskytuje poradenské služby vládě, pak vláda platí společnosti J&M, nikoli jejím zaměstnancům. Zaměstnanci dostanou část výnosu až potom, co J&M z něj sebere smetanu zisku.

V případě komuny nebude docházet k vykořisťování, ale bude platit stejný princip: výnos z práce „exportované“ do národní ekonomiky patří komuně jako celku, nikoli jednotlivci, který práci vykonal. Výhodou tohoto postupu je, že klade na stejnou úroveň vnitřní i vnější práci. Ať odvedu jeden den práce v komunální kuchyni nebo v národní ekonomice, vyplatí mě komuna v komunálních pracovních jednotkách. Tyto jednotky mohou použít k tomu, abych zaplatil poplatky stanovené komunou, stravu v jídelně komuny, nebo je směnil za národní pracovní poukázky podle okamžitého směnného kurzu. Zmiňujeme se o směnném kursu, protože na první pohled není jasné, zda budou komuny schopny vykupovat vnitřní pracovní jednotky v paritě s národními pracovními poukázkami. Abychom lépe porozuměli této otázce, musíme se blíže podívat na účetní systém komuny.

Nejdříve vezměme komunu jako celek. Předpokládejme, že komuna je příjemcem národních pracovních poukázek za celkové množství hodin externí práce, kterou vykonali členové komuny v daném účetním období. Národní daň lze vyměřit buď individuálně, nebo kolektivně. Z našeho předpokladu, že

příjmy v národních pracovních poukázkách jsou vypláceny přímo komuně, pak vyplývá předpoklad, že daňové povinnosti budou také řešeny kolektivně.

Za tohoto systému je celkový počet hodin externí práce vykonané členy komuny hrubým příjmem komuny vyjádřeným v národních pracovních poukázkách. Její čistý příjem po zaplacení daní je roven rozdílu mezi hrubým příjmem a součtem národních daňových povinností členů komuny za totéž období. Poté, co komuna kolektivně nakoupí národní statky, zůstane jí zbytek tvořící distribuční fond. Ten je roven celkovému množství národních pracovních poukázek, které jsou k dispozici členům komuny pro individuální nákupy národních statků.

Nyní vezměme jednotlivého člena komuny. Pokud komuna interně účtuje všechnu práci ve stejné paritě, je celkový pracovní příspěvek této osoby prostým součtem hodin, které odpracovala uvnitř komuny a mimo ni. Dejme tomu, že u komunardky Jany je to 36 hodin. Nyní musíme zjistit závazky této členky vůči kolektivnímu fondu komuny. Tento fond má pokrýt již zmiňované vnější výdavy (národní daň a kolektivní nákupy národního zboží), ale navíc musí pokrýt veškerou potřebu interní práce, jako je zajištění neproduktivních členů a základní komunální služby jako je úklid a údržba majetku komuny. Naší individuální komunardce je vyměřen podíl na tomto fondu, dejme tomu 12 hodin. Pak jí budou připsány disponibilní pracovní jednotky v hodnotě $36 - 12 = 24$ hodin. Jana může tyto pracovní jednotky použít ke koupi komunálních statků a služeb, které nejsou základními potřebami, na něž vzniká právo z titulu členství, ale které se platí zvlášť (např. jídlo nebo návštěva u holiče). Nebo je může proměnit na národní poukázky k nákupu externě produkovaných statků. Právě v tomto okamžiku vzniká otázka směnného kurzu.

Předpokládejme, že naše komunardka Jana bude chtít směnit za národní pracovní poukázky pracovní jednotky komuny v hodnotě 16 hodin. Část svých pracovních jednotek si budou přát směnit také další členové komuny. Komuna se bude muset vyrovnat s určitou celkovou poptávkou po této směně. Za jakých podmínek bude schopna vykupovat své interní pracovní jednotky za národní pracovní poukázky v paritě pracovní doby? To závisí na vztahu mezi celkovým objemem poptávky a velikostí již zmíněného distribučního fondu komuny. Jestliže se tyto dvě veličiny rovnají, nevzniká žádný problém – poptávka po národních poukázkách s kurzem 1:1 se rovná disponibilní nabídce. Problémem nemusí být ani krátkodobé náhodné odchylky mezi objemem poptávky a distribučního fondu, pokud má komuna pohotovostní rezervu pracovních poukázek (například ve formě vkladového účtu – viz kapitola 7). Pokud ale nesoulad přetrvává, nebude komuna schopna zajistit volnou směnu pracovních jednotek v paritě. Pokud je poptávka vyšší, než distribuční fond, bude muset komuna svou pracovní jednotku „devalvovat“.

Např. jestliže má distribuční fond hodnotu 1000 národních pracovních hodin a poptávka za dané období je rovna 1200 pracovním jednotkám, udržitelný směnný kurs je 1,2 interní pracovní jednotky za jednu národní pracovní poukázku.

K podrobnějšímu prozkoumání této otázky může posloužit příklad pracovních účtů komuny uvedený v tabulce 12.1. Jak je z ní vidět, celkový objem disponibilních pracovních jednotek (položka 4) je roven součtu (a) distribučního fondu, o němž jsme se již zmiňovali, a (b) celkové nezákladní vykonané práce (definice tohoto termínu je uvedena v poznámce k tabulce). V našem příkladě jsou obě veličiny rovny 2200 hodinám, ovšem tato rovnost neplyne z konkrétního číselného zadání příkladu, ale je důsledkem zvolené účetní osnovy – a to potud, pokud je kolektivní fond komuny v rovnováze, tj. pokud jsou celkové příspěvky do něj rovny celkovým výdajům.

Tabulka 12.1: Příklad systému účtů komuny

1. Určení distribučního fondu	
kredity za externí práci	3000
<i>minus</i> daňová povinnost	1100
<i>minus</i> kolektivní nákupy	900
<i>rovno</i> distribuční fond	1000
2. Pracovní jednotky připsané komunou	
externí práce	3000
<i>plus</i> interní práce s tímto rozdělením:	
základní	1800
nezákladní	1200
<i>rovno</i> součet	6000
3. Závazky kolektivního fondu	
daňová povinnost	1100
<i>plus</i> kolektivní nákupy	900
<i>plus</i> základní interní práce	1800
<i>rovno</i> výdaje z kolektivního fondu	3800
4. Určení celkového objemu disponibilních pracovních jednotek	
připsané pracovní jednotky celkem (viz položka 2)	6000
<i>minus</i> příspěvky z kolektivního fondu (rovné výdajům z kolektivního fondu, viz položka 3)	3800
<i>rovno</i> disponibilní pracovní jednotky	2200

„Základní“ interní práce je taková práce, na jejíž produkty mají členové komuny právo z titulu svého členství, zatímco produkty „nezákladní“ interní práce se ve skutečnosti členům „prodávají“ prostřednictvím konkrétních odpočtů z jejich účtů disponibilních pracovních jednotek.

Při vyrovnaném kolektivním fondu nyní vidíme, za jakých podmínek lze udržet směnný kurs mezi pracovními jednotkami a národními pracovními poukázkami rovný jedné. Komunardi mohou se svými disponibilními pracovními jednotkami udělat pouze dvě věci: vydat je za produkty nezákladní interní práce, nebo je směniti za národní pracovní poukázky.⁷⁶ Pokud se tedy vydáje členů v pracovních poukázkách za interní nezákladní statky a služby rovnají množství práce připsané v této sféře, pak poptávka po směně na národní pracovní poukázky bude přesně rovna existujícímu objemu distribučního fondu a směnný kurs 1:1 je udržitelný. V tabulce 12.1 je uvedeno 2200 disponibilních pracovních jednotek, distribuční fond má zde hodnotu 1000, za nezákladní interní práci bylo připsáno 1200 hodin. Pokud bude za produkty nezákladní interní práce vydáno 1200 disponibilních pracovních jednotek, bude jak poptávka po národních pracovních poukázkách, tak jejich nabídka rovna 1000.

Jak je vidět, udržení směnného kurzu na poměru 1:1 vyžaduje splnění tří podmínek: komuna musí správně vést účty, musí mít vyrovnaný kolektivní fond (v průměru) a musí mít v rozpočtu přesně tolik nezákladní interní práce, aby její produkty pokryly poptávku členů komuny. Trvalý nedostatek distribuovatelných pracovních poukázek vzhledem k poptávce při směnném kursu 1:1 znamená, že nutně došlo k porušení některé z těchto podmínek. Předpokládáme například, že komuna připsá více pracovních jednotek za nezákladní práci v kuchyních, než „vybere“ v platbách za stravu – pak vznikne převis poptávky po jejich směně na pracovní poukázky, což si vynutí pokles směnného kursu pracovní jednotky pod paritu. Může přitom jít o prostý účetní problém. Možná mají jídla příliš nízkou „cenu“ v pracovních jednotkách, což lze snadno napravit. Také ale může jít o podstatný problém v alokaci. Pokud se v komunálních kuchyních vynakládá příliš mnoho práce vzhledem k poptávce po komunálním stravování, je nutná reálná redistribuce pracovní doby komunardů.

Za předpokladu plné zaměstnanosti v externí ekonomice by to nemuselo působit potíže. Komuna nemá zapotřebí hrát úlohu „nouzového zaměstnavatele“, který by ve svých interních aktivitách paběrkoval přebytky pracovní doby, a samozřejmě ji vůbec nesmí sehrávat, pokud chce zachovat paritu své pracovní jednotky.

Všechny tyto úvahy vycházejí z předpokladu, že komuna ve svém účetnictví přiznává stejnou hodnotu interní i externí práci. To znamená, že připisuje svým členům jednu pracovní jednotku za hodinu bez ohledu na to, zda pra-

covali uvnitř komuny nebo v národním hospodářství. V takovém případě by měl být směnný kurs roven jedné a každý trvalý tlak na opuštění parity ukazuje na chybu v účtování nebo v alokaci práce. Komuna se však v zásadě může také rozhodnout, že bude oceňovat externí práci výše nebo níže než interní. Členové konkrétní komuny se například mohou dohodnout, že se za externí práci bude dávat příplatek, protože je méně atraktivní než interní práce. Aby byli důslední, musí být s tímto poměrem používaným při účtování pracovní doby v souladu také směnný kurs pracovní jednotky. Jestliže se komuna rozhodne připlácet za externí práci 10%, pak za hodinu práce v národní ekonomice je třeba členovi připsat 1,1 pracovní jednotky a směnný kurs bude tedy 1,1 pracovní jednotky za jednu pracovní poukázku. Takovou politiku ovšem nechceme doporučovat, protože jedním z cílů komuny je odstranění sexuální dělby práce a realizace principu lidské rovnosti; uvádíme ji jen jako možnost.

ROZDĚLOVÁNÍ ÚKOLŮ

Komuny mohou při rozdělování úkolů postupovat podle dvou principů. V jednom případě se členům komuny přidělují úkoly trvale. Komuna může mít na plný úvazek údržbaře, kuchaře, opatrovatele dětí atd., další členové pak pracují na plný úvazek v národní ekonomice. V druhém extrémním případě by u úkolů docházelo k rotaci, takže daná osoba by se jeden den starala o děti, druhý den by byla v zahradnictví a zbývající tři dny by pracovala v národní ekonomice.⁷⁷

Oba přístupy mají své výhody a nevýhody. Rotace úkolů snižuje riziko, že lidé uvíznou v typických sexuálně určených rolích, při trvale přidělených úkolech však lidé mohou získat v práci větší dovednosti. Radikální forma rotace úkolů by znamenala omezení pro národní ekonomiku. Pokud by jednotlivé projekty národní ekonomiky neměly jistotu, že jim lidé přijdou každý den do práce, mohla by tím trpět jejich efektivita.

PRÁVNÍ POSTAVENÍ KOMUN

Komuny mohou vlastnit budovy a takové výrobní prostředky, které se hodí pro domácí výrobu. Zahrnovaly by např. vybavení pro zařízení společného stravování, pečicí trouby, míchače atd., dále také lehká dopravní zařízení jako jsou osobní a dodávková auta. Předpokládá se, že pozemky bude komuna pronajímat od veřejnoprávní pozemkové agentury. Pro komuny může být

⁷⁶ Lidé nemusí chtít utratit v každém období celý svůj příjem, my ale předpokládáme, že nemohou pracovní jednotky jako takové „ušetřit“. Pokud chce někdo šetřit, musí nejdříve získat národní pracovní poukázky. (O formách šetření hovoří kapitola 7.)

⁷⁷ Takový typ rotace předpokládali Marx a Engels v *Německé ideologii*, když hovořili o komunistické společnosti, v níž by člověk „ráno lovil, odpoledne rybařil, večer pěstoval dobytek a po večeri kritizoval...“.

účelné, aby měly právo uzavírat smlouvy s veřejnoprávními orgány. Je zřejmé, že musí být způsobilé uzavírat smlouvy o dodávkách pracovní síly národní ekonomice, mohly by ale také uzavírat smlouvy o realizaci ucelených projektů s použitím práce komuny.⁷⁸ To by předpokládalo, že národní ekonomika zapůjčí komunám další výrobní prostředky. Tak např. komuna na sebe může vzít úkol zajistit dodávku mléka v určité části města a k tomuto účelu může dostat zápůjčkou park mlékárenských vozů.

VEŘEJNÁ POLITIKA

Pokud jde o zakládání komun, musí přinejmenším vzniknout agentura, jejímž úkolem bude dávat dohromady lidi, kteří si přejí vytvořit komunu – svého druhu „šňatková kancelář“. Kromě toho by bylo možné vyčlenit na podporu vytváření komun zvláštní fondy z veřejných prostředků. Komuny by mohly dostávat domy z veřejné bytové výstavby nebo úvěry na stavbu účelně řešených komunitních domů. Daňová politika by se mohla upravit tak, aby zvýhodňovala komuny ve srovnání s nukleárními rodinami. Na druhé straně jestliže lze v komunách opravdu žít podstatně efektivněji než v rodinách, a tudíž komuny mohou svým členům nabídnout vyšší životní úroveň, není jasné, proč by měly být oficiálně zvýhodňovány dlouhodobě. Může se ovšem stát, že socialistická vláda bude chtít podpořit experimentování a překonávat sociální konzervatismus právě časově omezenými opatřeními k systematické podpoře komun.

⁷⁸ O pojmu „projektu“ podrobněji hovoříme v kapitole 14, kde jej také vymezujeme vůči tradičnímu socialistickému „podniku“.

KAPITOLA 13 O DEMOKRACII

Utopické sociální projekty jsou ve vědomí veřejnosti pevně spojeny s brutálními diktaturami a potlačováním občanských svobod. Vzhledem k historii našeho století to není nic divného. I když v Británii sílí vědomí o nutnosti ústavních změn, představy o tom, co by měly zahrnovat, jsou skromné. K diskusi možná bude předložen převod pravomocí na regiony a alternativní systémy parlamentních voleb, ale překročení mezí samotné parlamentní demokracie je skoro nemyslitelné. Naším úkolem v této kapitole bude přemýšlení o nemyslitelném – konkrétně zdůvodnění radikálně demokratické ústavy. Načrtne modernizovanou verzi staré řecké demokracie a budeme tento systém obhajovat jako nejlepší politický protějšek socialistického hospodářského plánování.

DEMOKRACIE A PARLAMENTARISMUS

Je jednou z velkých ironií historie, že tajné hlasování, po tisíciletí typický znak oligarchie, má dnes být považováno za symbol demokracie.

Ve svém dystopickém románu *1984* se Orwell ironicky zmiňuje o newspeaku, dialektu angličtiny, který je tak zkažený, že v něm mohou projít bez povšimnutí věty jako „svoboda je otroctví“ nebo „válka je mír“. Narážel tím na schopnost jazyka ovládat naše myšlení. Když ti, kdo mají moc, dokáží předefinovat význam slov, podvracení se stane doslova nemyslitelné. Výraz „parlamentní demokracie“ je příkladem newspeaku: je to zamaskovaný rozpor. Vraťme se zpět k řeckým počátkům slova demokracie. Druhá půle tohoto slova znamená „moc“ nebo „vláda“. Tak máme autokracii – vládu jednoho člověka – a aristokracii, v níž vládou *aristoi*, nejlepší lidé, elita. Demokracie znamenala, že vládne *demos*. Většina komentátorů to překládá jako vládu „lidu“, ale slovo *demos* mělo specifičtější význam. Znamenalo vládu obyčejných lidí nebo vládu chudých.

Když Aristoteles popisoval demokracie své doby, výslovně připomínal fakt, že demokracie znamenala vládu chudých. Proti tvrzení, že demokracie prostě znamená vládu většiny, argumentoval následujícím příkladem:

Předpokládejme celkový počet 1300; 1000 z nich je bohatých a ti nedají žádný podíl na úradě 300 chudým, kteří jsou také svobodní lidé a stejní jako oni i v jiných ohledech; nikdo by neřekl, že těchto 1300 lidí žije v demokracii (*Politika*, 1290).

Říká ale, že tento příklad je umělý „vzhledem k tomu, že bohatých je všude málo a chudí jsou početní.“ Pak podává následující konkrétní definici:

Demokracie existuje tehdy, když svobodní a nebohatí, tvořící většinu, svrchovaně ovládají vládu, oligarchie, když je tato moc v rukou bohatých a urozenějších, kterých je málo (*ibid.*).

Pokud jde o obsazování oficiálních funkcí, poznamenal dále, že v Řecku „dělat toto losem se považuje za demokratické, výběrem za oligarchické“ (*Politika*, 1294).

To, co ideologové kapitalismu nazývají demokratickými procedurami, se dá přesněji popsat jako *psefonomické* procedury (řecké *psefos* znamená tajné hlasování). Tím, že tito ideologové opomíjejí přirozenou povahu třídních vztahů, klamně zaměňují hlasovací právo za výkon moci. Ve skutečnosti jsou všechny kapitalistické státy plutokratické oligarchie. Plutokracie je vláda majetné třídy; oligarchie je vláda malého počtu lidí.

Takové jsou charakteristické principy moderního státu. Tento stát, podle Fukuyamy (1992) konečný cíl neboli *telos* dějin, nejdokonalejší forma třídní nadvlády od dob Římské republiky, získal takovou duchovní a pozemskou hegemonii, že vypadá, jakoby se zbavil všech svých konkurentů. Skutečná moc se nachází v sérii soustředných kruhů, které se cestou od parlamentu přes kabinet až k předsedovi vlády stále zužují: to je *oligarchie*. Tato moc je otevřeně vykonávána ve jménu Kapitálu, protože dnes všichni zúčastnění akceptují, že úkolem vlády a nejvyšším cílem státu je sloužit podnikání: jde o *plutokracii*.

Moc plutokracie plyne z toho, že ovládá práci za mzdu, ze vztahu nadvlády a podřízenosti, jehož diktátorská podstata nemůže odstranit hlasovací právo. *Psefonomie* neboli volba je pouze mechanismem pro výběr jednotlivých oligarchů. Jejich vládě propůjčuje okamžitě legitimitu a umožňuje, aby byli vybíráni z „nejlepších“ a nejenergičtějších příslušníků nižších tříd (*aristoi*). Volby tak v nejlepším případě mění oligarchii na aristokracii.

Aristoteles považoval oligarchii za úchylku od aristokracie:

Název aristokracie se však používá k odlišení od oligarchie... znamená ústavu, v níž zvolení do úřadu závisí na schopnostech a ne pouze na bohatství.

Oligarchie se však snadno ztotožňuje s aristokracií, protože skoro všude se bohaté a vzdělané vyšší třídy navzájem překrývají (*Politika*, 1293).

Nahraďte přívlastek „aristokratická“ slovem „meritokratická“: tato verbální úprava velmi dobře shrnuje historickou proměnu britské společnosti od začátku 19. století, kdy se parlament otevřel schopným jedincům, kteří už nemuseli být nutně urození. Klíčovou otázkou však není, zda se do funkcí dostanou někteří jednotlivci poměrně skromného původu; jde o to, kdo drží moc. Všechno ostatní je iluze.

To, čím se odlišuje oligarchie a demokracie, je bohatství nebo nemajetnost. Jádrem věci je, zda vlastnění politické moci vyplývá z vlastnění ekonomické moci nebo bohatství... to je oligarchie, a když má moc nemajetná třída, je to demokracie. Ale jak jsme již řekli, těch prvních je málo a druhých mnoho (*Politika*, 1279).

Parlamentní systém vlády a demokracie jsou polární protiklady. Demokracie znamená, že vládnu masy, chudí a nemajetní; parlament znamená vládu profesionálních politiků, kteří jsou co do počtu a třídního postavení součástí oligarchie. Marx a Engels zcela otevřeně navázali na aristotelovskou definici demokracie, když roku 1848 napsali v *Manifestu komunistické strany*, že „prvním krokem revoluce dělnické třídy je povýšení proletariátu na vládnoucí třídu, vítězství v boji o demokracii“. Násilné povalení aristokratického státu a ustavení vlády proletariátu bylo pro zakladatele komunismu synonymem demokracie. V roce 1852 hovořili o proletářské vládě jako o diktatuře proletariátu.

Slovo „diktátor“ nepochází z Řecka, ale z římské republiky. Označuje člověka, který dostal za nouzové situace moc vládnout na omezenou dobu pomocí dekretů. Tato dočasná diktatura měla přirozený sklon k degeneraci na celoživotní panování. Lenin a Stalin byli diktátory v tomto římském smyslu. Měl ale Marx pod diktaturou proletariátu na mysli právě tohle? Určitě ne. Myslel tím masovou demokracii, která nebude omezována ústavně zakotvenými právy chránícími soukromé vlastnictví. Takové demokracie popisoval Aristoteles už dva a půl tisíce let předtím.

Jiný typ demokracie je stejný v ostatních ohledech, ale suverénní je zástup a nikoli zákon. K tomu dochází, když dekreta jsou nadřizeny ustanovením zákona.

Když se ve státech vládne demokraticky podle zákona, nejsou v něm demagogové a nejlepší občané jsou pevně v sedle; ale kde zákony nejsou suverénní, tam najdete demagogy. Lid se stává monarchou, jednou osobou složenou z mnoha, protože zástup je suverénní nikoli jako jednotlivci, ale v souhrnu (*Politika*, 1292).

Co tito demagogové navrhovali? Komunistická opatření jako zrušení dluhů a redistribuci majetku.⁷⁹

⁷⁹ Roli demagogů (což původně znamenalo jen vůdce lidu) rozebírá Ste Croix (1981, kapitola V).

Má-li být demokracie pro proletariát nějak k užtku, musí být masy suverénní, nespoutané vládou zákona, schopné vydávat dekrety porušující zavedená práva na vlastnictví půdy nebo kapitálu.

PŘÍMÁ DEMOKRACIE NEBO DEMOKRACIE SOVĚTŮ?

V dosavadní historii měla levice namísto parlamentarismu dva kandidáty: sověty a diktaturu komunistické strany. Druhý z nich fungoval v SSSR a východní Evropě jako životaschopný systém půl století, nyní se ale zhroutil, a v každém případě na Západě jej otevřeně obhajoval odjakživa málokdo. Namísto toho existuje jakási sentimentální náklonnost k myšlence sovětů. Považují se za původní neposkrvňenou formu proletářské moci, dokud je nezkažila leninská diktatura. Slovo „sentimentální“ používáme úmyslně, protože mnoho z těch, kdo říkají, že si z hloubi srdce přejí systém sovětů, zcela ochotně z důvodů „realismu“ akceptuje parlamentní systém vlády. Myšlenka sovětů funguje jako jakási morální pojistka.

To neznamená podcenění významu sovětů jako povstaleckých orgánů, které se mohly stát ohniskem akcí vedoucích ke svržení parlamentu. Z historické zkušenosti však lze vyvodit určité obecné závěry:

1. Tendence ke vzniku sovětů se prosazuje jen tam, kde jde o svržení diktatury nebo absolutní monarchie. Nezdá se, že sověty vznikají v parlamentních státech.
2. Sověty se stávají revoluční hrozbou jen tehdy, když jsou ozbrojeny (sověty dělníků a vojáků). Ozbrojené sověty vznikají jen za podmínek vojenské porážky: ve Francii roku 1871, v Rusku roku 1905 a 1917, v Maďarsku roku 1919, v Portugalsku roku 1975.
3. Sověty jsou schopny svrhnout existující stát pouze pokud jsou vedeny soudržnou skupinou odhodlaných revolucionářů. Jinak, jak tomu bylo u Pařížské komuny anebo dělnických rad za portugalské revoluce, mají tendenci nestavět se proti existující státní moci, až jsou samy rozbity či rozpuštěny.
4. Sověty vytvářejí ideální půdu pro vytvoření státu ovládaného jednou stranou. Důvodem je, že jsou založeny na omezeném hlasovacím právu a nepřímých volbách směrem od nižších sovětů k vyšším. To vede ke koncentraci různých výchozích převah komunistů. Taková nadvláda komunistů je pravděpodobně nutným předpokladem svržení buržoazního státu.

Sověty jsou přechodné instituce, nikoli trvalé formy státní struktury. Jakmile mají dostat pravidelnou podobu, musí se sepsat a upravit ad hoc pravidla, podle kterých byly původně vytvořeny. Je třeba konkretizovat, kdo má a kdo nemá hlasovací právo. Rady se nemohou trvale skládat pouze z to-

várních dělníků a vojáků. Vzniká tlak na vytváření teritoriálních volebních obvodů se všeobecným hlasovacím právem: z tohoto důvodu přišla stalinská ústava z roku 1936. Neexistují-li žádné jasně formulované alternativní ústavní plány, systém sovětů má tendenci vyvíjet se buď směrem k diktatuře jedné strany, nebo k buržoaznímu parlamentarismu.

Odvolávání se na čistotu předstalinské (předleninské) sovětské demokracie je pouhá bezmyšlenkovitá nostalgie, vycházející z nekritického přijímání Leninova *Státu a revoluce*. V této knize Lenin předvedl brilantní obhajobu děl Marxe a Engelse, zejména jejich úvah o prvním dělnickém státu, Pařížské komuně. V ruském kontextu se zasazoval za „naprosté zničení staré státní mašinerie tak, aby se ozbrojený proletariát mohl sám stát vládou“. S lítostí je nutno říci, že tento ryze demokratický stát, stát sovětů dělnických a vojenských zástupců, degeneroval zakrátko na něco zcela odlišného.

Tento historický proces, v jehož průběhu, abychom parafrázovali Trockého, bolševická strana nahradila proletariát, její ústřední výbor nahradil stranu a nejvyšší vůdce ústřední výbor, je příliš dobře znám na to, abychom ho museli zdůrazňovat. Tento proces, dobře rozjetý už za Lenina, byl doveden do konce Stalinem.

Západní socialističtí kritikové výsledného systému běžně tleskají teorii načrtnuté v knize *Stát a revoluce*, avšak zdůrazňují konflikt mezi Leninovou teorií a následující praxí. Někteří dávají vinu Leninovi a jeho teorii strany, jiní obtížným podmínkám v Rusku, další Stalinovi, Chruščevovi nebo Gorbačevovi. Málokdo ale zpochybňuje původní model státu dělnických rad popsaný Leninem.

Pouhé stavění teorie proti praxi, dobrých úmyslů proti ošklivým činům, není kritika. Místi toho musíme pochopit, jak vnitřní logika modelu vytvořeného ve *Státu a revoluci* vedla k Sovětskému svazu. Tento model vycházel z představy systému rad továrních dělníků a vojáků, kteří volí své zástupce prostřednictvím hierarchie městských, regionálních a národních rad až po Nejvyšší sověť. Aby bylo zajištěna odpovědnost zástupců vůči dělníkům, delegáti měli být odvolatelní a dostávat pouze průměrný dělnický plat. Tato ustanovení byla odvozena ze zkušeností Pařížské komuny. Na Bernsteinovy posměšky, že jde o návrat k primitivní demokracii Lenin opáčil, že

přechod od kapitalismu k socialismu *není možný* bez určitého „návratu“ k „primitivnímu“ demokratismu (neboť jak jinak může většina obyvatelstva a naprosto veškeré obyvatelstvo přejít k vykonávání státních funkcí?)... (Lenin Vladimír Iljič, *Stát a revoluce*, Svoboda, Praha 1971, str. 76.)

Toto je klíčová pasáž a uvedená rétorická otázka je trefná, ale o tři čtvrtě století později se musíme ptát, zda bylo Leninovo chápání „primitivní“ demokracie dostatečně hluboké. Pro primitivní demokracii bylo charakteris-

tické, že k výkonu státních funkcí byli povoláváni všichni občané bez výjimky, ale instituce, kterými se tak dělo, byly mnohem radikálnější než cokoliv, co si Lenin představoval.

Instituce klasické demokracie

Prvním a nejcharakterističtější rysem zřízení zvaného *demokratia* byla vláda založená na většinovém hlasování všech občanů.⁸⁰ Obecně se hlasovalo zvednutím rukou na suverénním shromáždění zvaném *eklésia*. Suverenita *demosu* nebyla delegována na komoru volených profesionálních politiků, jak je tomu v buržoazním systému. Místo toho se masově shromažďovali obyčejní pracující lidé, v té době rolníci a obchodníci, aby prodiskutovali záležitosti, které se jich týkaly, a rozhodli o nich hlasováním.⁸¹ „Vláda“ jako taková neexistovala; správu věcí lidu měla na starosti městská rada neboli *bulé* s 500 členy. Na rozdíl od rad naší dnešní plutokracie její členové byli vybíráni losem, nikoli volbami. Funkce podléhaly rotaci, jednotlivci působili v radě jen jeden rok a pak byli vystřídáni jinými.⁸²

⁸⁰ Z občanství byly vyloučeny ženy, otroci a *metoi*, v moderní terminologii cizinci s právem pobytu.

⁸¹ Okamžitě je zřejmá podobnost mezi *eklésia* a spontánními organizacemi moderní dělnické demokracie, masovými stávkovými mítinky, které buržoazní svět tak nenávidí.

⁸² Aristoteles shrnul argumenty klasických demokratů následovně:

Z těchto základních skutečností plynou následující rysy demokracie.

Volby do úřadů všemi ze všech.

Vláda všech nad každým a každého postupně nade všemi.

Úřady jsou obsazovány losem, a to buď všechny nebo v každém případě ty, které nevyžadují zkušenost či specifické schopnosti.

Nástup do žádné funkce nezávisí na majetkové kvalifikaci.

Tentýž člověk nemá držet úřad dvakrát, nebo jen vzácně, nebo jen v málu případů s výjimkou úřadů souvisejících s válčením.

Krátké funkční období u všech nebo pokud možno všech úřadů.

Všichni mají zasedat v porotách, vybíraných ze všech a rozsuzujících ve všech záležitostech nebo v jejich většině, tj. ve věcech nejdůležitějších a nejsvrchovanějších, jako jsou záležitosti týkající se ústavy, sčítání hlasů a smluv mezi jednotlivci.

Shromáždění jako suverénní autorita ve všem, nebo přinejmenším v nejdůležitějších záležitostech, přičemž funkcionáři nemají suverénní moc v žádné záležitosti s výjimkou nejméně významných (rada je nejdemokratičtější ze všech úřadů, pokud její členové nedostávají štědrý plat...).

Plat za službu ve shromáždění, soudních dvorech a úřadech je obvyklý pro všechny.

Vzhledem k tomu, že rod, bohatství a vzdělání jsou definiční znaky oligarchie, jejich opak, nízký původ, nízké příjmy a mechanická zaměstnání se považují za typické pro demokracii.

Žádný úřad nemá neomezené funkční období, a pokud po revoluci nějaký takový úřad zůstane, je zbaven své moci o jeho držitelé jsou vybíráni losem namísto voleb (*Politika*, 1317).

Tato rada neměla legislativní pravomoci a zajišťovala pouze vykonávání politik přijatých suverénním shromážděním. Každý občan měl právo mluvit a hlasovat ve shromáždění a byla mu vyplácena náhrada za výdělek, který ztratil svou účastí.

Druhou důležitou institucí byly lidové soudní dvory nazývané *dikastérie*. Tyto dvory neměly soudce, dikastové jednali současně jako soudci a porota. Byli vybíráni losem z celého sboru občanů pomocí složité procedury využívající hlasovací lístky a třídící stroje, dikasty tvořený soud pak přijímal rozhodnutí tajným hlasováním a nebylo proti němu odvolání. Podle Aristotela názoru právě ovládnutí soudů zajišťovalo *demosu*, že ovládal celý politický systém.

Na volby se hledělo s podezřením, používaly se pouze při obsazování vojenských funkcí. Volby, jak říkal Aristoteles, jsou aristokratické a ne demokratické; zavádějí prvek vědomé volby, vybírání „nejlepších lidí“, *aristoi*, namísto vlády všech lidí (*Politika*, 1300). Z jeho slov plyne, jak je zřejmé každému marxistovi, že „nejlepší“ lidé v třídní společnosti budou ti bohatší. Chudí, chátara a lidé špatné pověsti jsou samozřejmě jako kandidáti ve volbách „nevhodní“. Bohatství a úctyhodnost jsou ruku v ruce. Volba byla považována za bezpečnou jen tam, kde jsou důležité specifické schopnosti, jak je tomu u vojenských velitelů. Protiklad s naším politickým a vojenským systémem nemůže být nápadnější.

Vzhledem k tomu, že se do správy vybíralo losem, mohl být povolán do funkce kdokoli, což vedlo k vysoké politizaci obyvatelstva.

Titíž lidé přijímají odpovědnost jak za své vlastní záležitosti, tak záležitosti státu, a ačkoli různí lidé působí v různých oblastech, nechybí jim porozumění státním zájmům: my sami považujeme člověka, který v tomto odmítne účast nikoli za nezájmového, ale za neužitečného.⁸³

Ať si Lenin jakkoli přál, aby stát řídily kuchařky, nebyl schopen vymyslet ústavní formy umožňující, aby se jeho přání stalo skutečností. S odkazem na stát pracujících napsal:

Reprezentativní instituce zůstávají, ale není zde parlamentarismus jako speciální systém, jako dělba práce mezi legislativou a exekutivou, jako privilegované postavení poslanců. Nemůžeme si představovat demokracii, dokonce ani proletářskou demokracii, bez reprezentativních institucí. (Lenin, 1964, str. 424.)

Zde se Lenin zcela mýlí v podstatě věci. Důvod, proč je parlamentarismus formou státu výhodnou pro vlastnické zájmy, má svůj základ ve volbách,

⁸³ Periklés, podle Thukydida v Knize II jeho *Dějiny*.

v principu, o němž Aristoteles už před dávnou dobou dokázal, že je nedemokratický. Proletářská diktatura může být ustavena voleným shromážděním, jak tomu bylo v Pařížské komuně, kde byli volitelé a kandidáti vybíráni výlučně z řad proletariátu. Nelze ji však pomoci voleb udržet delší dobu.

„*Demokratický centralismus*“ – *slepá ulička*

Leninova koncepce „demokratického centralismu“, podle níž jsou vynikající třídě uvědomělí příslušníci dělnické třídy, organizovaní v komunistické straně, voleni prostřednictvím systému dělnických rad tak, až vytvoří dělnickou vládu, je vadná od samého základu. Pokouší se postavit demokracii na nástroji třídní nadvlády, totiž na volbách. Skutečnost, že hlasování se omezuje na dělníky, nemění nic na tom, že volby jsou aristokratickým systémem v klasickém smyslu. Politika se stává záležitostí politických profesionálů – živnostníků. Jako všechny aristokracie, degeneruje na oligarchii sloužící svým vlastním zájmům a bývá případně nahrazena „čestnou“ buržoazní plutokracií.

Myšlenka, že tento proces bude účinně omezen odvolatelností zástupců, vyvolává úsměv. Právo na odvolání je zakotveno v ústavě státu Arizona a bylo také ve Stalinově sovětské ústavě bez znatelného dopadu. K odvolání představitele je třeba shromáždit desítky nebo stovky tisíc podpisů. V každém případě to bude mnohem vzácnější jev, než volby – a když volby nedokážou udržet představitele v linii, proč my to mělo dokázat odvolání? Pokud jde o plat ve výši průměrné mzdy dělníka, kdo ho prosadí? Co znemožní, aby si zvolení představitelé pro sebe odhlasovali další požitky?

JE DNES MOŽNÁ DEMOKRACIE?

Ve své nedávné knize *Je možná demokracie?* (1985) John Burnheim obhajuje systém, který nazývá „demarchie“ a který se výrazně podobá klasické demokracii. Místo národních států přichází s představou systému, v němž je moc decentralizována a rozhodovací procesy provádějí zastupitelské orgány vybrané losováním z těch, kdo mají skutečný a legitimní zájem na zvažované otázce.⁸⁴

Zastánci demokracie přicházejí s radikální kritikou buržoazního státu 20. století, ale praktiky klasické demokracie se paradoxně zdají být tak novátorské a cizí, že je nebezpečí, že je lidé automaticky odmítnou. Zastánci skutečné demokracie musí přijít s přesvědčivou argumentací a vyvrátit standardní námitky.

⁸⁴ Potenciální vhodnost mechanismů antické demokracie rozebírá z perspektivy historika také Moses Finley (1973). Další užitečné diskuse o klasické demokracii nabízejí G. E. M. de Ste Croix (1981) a David Held (1987).

Současná politická věda je ve svých postojích převážně elitářská. Tvrdí se, že moderní stát je natolik složitý, že je s ním schopna zacházet pouze elita profesionálních politiků. Řadoví aténští občané mohli být schopni řídit jednoduchý městský stát, pokračuje tato argumentace, ale nebyli by dostatečně připraveni na utkání s byrokracií moderního státu pracující na plný úvazek. Na to potřebujete politiky na plný úvazek s placenými výzkumnými týmy.

V praxi ovšem víme, že tito politikové na plný úvazek jsou tváří v tvář odhodlaně exekutivě zcela bezmocní. Ať je tomu jakkoli, obecně mají málo chuti radikálně zpochybňovat systém, který jim nabízí příležitosti ke kariéře. Jdeme-li do větší hloubky, argumentace odborností směřuje dvě věci. Na jedné straně je zde otázka technické odbornosti ve specifických oblastech jako je veřejné zdravotnictví, technologické a vojenské otázky, zatímco na druhé straně je to, co Prótagorás nazval *politiké techné*, umění politického usuzování. Prótagorás tvrdil, že touto schopností jsou stejně nadáni všichni lidé. Pokladní ve vaší samoobsluze je schopna posoudit, jestli je nějaké politické rozhodnutí v jejím zájmu nebo ne, stejně dobře, jako poslanec parlamentu, protože ani jeden z nich nemá příslušné speciální technické znalosti.

Dalším běžným argumentem proti klasické demokracii je, že to byla demokracie otrokářů, takže nás nemá co učit. Na jedné straně je tato námitka prostě bezpředmětná: moderní zastánci přímé demokracie nenavrhují znovuzavedení otroctví. Je také založeno na nesprávné představě o antické řecké společnosti. Athény nebyly demokracií majitelů otroků, byla to demokracie občanů, kteří se narodili jako svobodní. Otroci nemohli být občany, většina občanů však otroky nevlastnila. *Demos* z velké části tvořili lidé, kteří sami pracovali, chudí rolníci a řemeslníci. *Demokratia* byla nástrojem, který používali ve svém třídním boji proti bohatým, velkým pozemkovým vlastníkům, kteří také vlastnili množství otroků. Ti zase dávali přednost oligarchické ústavě, kterou nakonec dokázali prosadit s pomocí římského imperialismu.

Prozaičtější námitka proti přímé demokracii se soustřeďuje na otázku měřítka. Není prostě možné shromáždit všechny občany moderního státu na *agoře* nebo náměstí, aby prodebatovali státní záležitosti. To ale znamená přehlížení síly moderní technologie. Televize už vytvořila globální vesnici.⁸⁵ Technicky není žádný problém vybavit každý televizor hlasovacím zařízením, které nám po shlédnutí studiové debaty reprezentativního shromáždění umožní hlasovat. Stalo se už rutinou, že televizní zpravodajské programy zvou náhodně vybrané diváky, aby kladli otázky politikům. V těchto programech se publikum staví k politikům podstatně ostřeji, než moderátorští nádeníci, kteří je obvykle zpovídají. Teprve obyčejná žena z hlediště dokázala za-

⁸⁵ Už v 19. století argumentoval J. S. Mill tím, že rozvoj železnic a novin umožňuje vznik moderního ekvivalentu *agory* s velkým rozsahem (viz Finley, 1973).

hnat Thatcherovou do defenzívy v debatě o potopení argentinské válečné lodi *Belgrano*. Máme naprostou důvěru ve schopnost lidí přijímat po takové debatě důležitá politická rozhodnutí.

Moderní stát, jak jsme již řekli, je založen na centralistických a hierarchických principech. Instrukce demokracie nabízejí zcela odlišný model. V demokracii nebyla žádná vláda, ministerský předseda, prezident, žádná hlava státu. Suverénní moc mělo lidové shromáždění. Konkrétní úseky státní správy řídily poroty nebo funkcionáři vybraní losem. Moc nebyla předávána nahoru ani dolů, byla rozptylována. Můžeme načrtnout, jak lze tyto principy uplatňovat dnes. Na jedné rovině bude lid uplatňovat svou suverenitu elektronickým hlasováním po televizních debatách. Aby se zajistila univerzalita tohoto postupu, lidé musí mít ústavní právo na bezplatné používání televizorů a hlasovacích telefonů. Byla by to analogie k platbám za působení v porotách, které zavedli Athéňané, aby umožnili chudým účast na shromážděních.

Vzhledem k tomu, že v zemi může být předložena ke všeobecnému lidovému hlasování jen menší část rozhodnutí, na další veřejné instituce bude dohlížet řada porot. Úřad pro rozhlasové a televizní vysílání, vodohospodářský úřad, železnice a tak dále by podléhaly radám vybíraným pomocí losu z uživatelů a zaměstnanců. Tyto rady by nebyly odpovědné žádnému ministrovi vlády, demokracie by se místo toho opírala o princip, že veřejnost dokáže reprezentovat dostatečně velký náhodný vzorek. Systém demokratické kontroly všech veřejných orgánů by znamenal, že občané mohou počítat s tím, že v určitém okamžiku svého života budou povoláni do služby v nějakém druhu rady. Ne všichni budou povoláni do celostátní rady, ale každý může počítat s tím, že bude sloužit v některé školní radě, místní zdravotní radě nebo radě pracoviště. Pokud by se lidé přímo podíleli na správě státu, nebyli bychom svědky cynismu a apatie, charakteristických znaků moderního voliče.

DEMOKRACIE A PLÁNOVÁNÍ

U hospodářského plánování navrhujeme systém, při němž týmy profesionálních ekonomů sestavují alternativní plány a předkládají je porotě, která si z nich vybírá. K přímému lidovému hlasování by musela být předkládána pouze zcela zásadní rozhodnutí (úroveň daní, procento národního důchodu určené na investice, zdravotnictví, vzdělávání atd.).

Jednou z velkých výhod cenového systému založeného na odpracované době, který jsme zdůvodňovali v předchozích kapitolách, je, že otázky státní rozpočtové politiky jsou formulovány způsobem, kterému porozumí každý občan. Dnes dokáže inteligentně vyhodnotit státní rozpočet jen hrstka profesionálních ekonomů a ekonomických novinářů. Porozumět mu předpokládá vědět, jak velký je národní důchod, vyjadřovaný v miliardách liber. To už na

samém začátku vyloučí ze hry velkou většinu obyvatelstva. Dále je třeba vědět, jaká část národního důchodu připadá na různé kategorie výdělečně činného obyvatelstva, aby bylo možné odhadnout výnosy daně z příjmu na jednotlivých úrovních. Je třeba vědět, za kolik miliard liber se prodá zboží podléhajícího dani z přidané hodnoty a jaký bude příjem z celních poplatků. Na druhé straně vládních účtů je třeba znát odhady nákladů na jednotlivé programy vládních výdajů a do toho započítat inflaci. Plné porozumění rozpočtu se tak opírá o ohromný soubor dat, který je reálně k dispozici pouze ministerstvu financí.

Celý tento úkol se stane mnohem lépe pochopitelný, jestliže jej vyjádříme v hodinách práce. Lidé dokáží pochopit, co to znamená pracovat 3 hodiny týdně na zdravotnictví a 4 hodiny na školství. Pokud by se lidem předkládala výroční bilance, v níž by byly hlavní kategorie veřejných výdajů vyjádřeny pomocí pracovních hodin za týden, které je tyto výdaje budou stát, dokázali by si vytvořit názor na to, zda za tyto služby chtějí platit víc nebo méně.

Předpokládejme, že pokud jde o zdravotnictví, člověk by mohl hlasovat za zvýšení výdajů o x procent, ponechání ve stejné výši, nebo snížení o x procent.⁸⁶ Odevzdané hlasy by se porovnaly a vypočítal by se jejich průměr, podle výsledného průměru by se pak úměrně zvýšil nebo snížil rozpočet veřejného zdravotnictví. Elektronické „hlasovací formuláře“ by se daly snadno sestavit tak, aby byli lidé nuceni rozhodovat důsledně (nemohou například hlasovat pro 100 % zvýšení všech druhů výdajů!).

Lze očekávat, že se v průběhu let objemy výdajů stabilizují a potom se budou zvolna měnit podle posunů veřejného mínění. Za normálních okolností bude chtít zvýšit výdaje zhruba stejný počet lidí, jako těch, kdo si budou přát snížení, takže bude docházet jen k malým změnám.

I když lze zavést demokratické rozhodování o úrovni veřejných výdajů, nelze je kombinovat s nezávislým demokratickým řízením daňové politiky. Pokud se o daních a výdajích hlasuje zvlášť, není záruka, že se dojde k vyrovnanému rozpočtu (Kongres USA může o výdajích a daních hlasovat rozporně a také tak činí, s nechvalně známými důsledky). Namísto toho se automaticky upraví úroveň základní paušální daně tak, aby pokryla výdaje na to, co si lidé odhlasovali, se započítáním jiných typů příjmů jako je např. renta. Když se tedy voliči budou rozhodovat o tom, jak má vypadat výdajová

⁸⁶ Proceduru sčítání hlasů můžeme přesněji specifikovat následovně. Nechť je x procent maximální hodnota, o kterou lze za rok změnit některou rozpočtovou položku. Předpokládejme, že pro toto zvýšení hlasovalo y procent lidí. Z toho plyne, při vyloučení nevoličů, že proti zvýšení hlasovalo $(100-y)$ procenta, takže většina ve prospěch zvýšení bude rovna $y-(100-y) = 2y-100$ procent. Výsledná změna výdajů tedy má být $(2y-100)x/100$ procent. Pokud by všichni hlasovali pro zvýšení, vzroste rozpočtová položka o x procent; pokud většina hlasuje proti, položka poklesne o určitou část z oněch x procent.

stránka státního rozpočtu, budou muset vzít v úvahu i daňové důsledky svého rozhodnutí. Variantně by si volič mohl nejdřív zvolit celkový objem výdajů (a tedy i daní). Pak by mu při rozhodování o jednotlivých kategoriích veřejných výdajů program „hlasovacího lístku“ ukázal, jaké důsledky pro zbytek rozpočtu by měl jeho hlas ve prospěch změny v jedné oblasti.

STÁT BEZ HLAVY

Neoklasická demokracie by byla nadále státem v marxovském smyslu. Byla by organizovanou veřejnou mocí, které by se musely podrobovat menšiny. *Demos* by ji používal k obraně svých práv proti jakékoli zbývající nebo nově se rodící vykořisťovatelské třídě. Byl by to však stát bezhlavý: neměl by hlavu ani hierarchii, která je charakteristická pro stát založený na třídním vykořisťování.

Různé orgány veřejné moci by byly pod kontrolou občanských výborů vytvářených losováním. Média, zdravotnictví, plánovací a marketingové agentury, různé obory produkce by měly své vlastní poroty. Každá z nich by měla definovanou oblast vlastní kompetence. Tak např. výbor pro energetiku by sám rozhodoval o určitých detailech energetické politiky, ale nemohl by nechat lidového hlasování, které by dejme tomu rozhodlo o zrušení jaderných elektráren. Členové výboru by nemuseli být vybíráni z veřejnosti jednotným způsobem. Výbory pro zdravotnictví by se zčásti mohly skládat z náhodného vzorku zdravotnických pracovníků, zčásti by byly vylosovány z veřejnosti. Jak říká Burnheim, principem by mělo být, že všichni, kdo mají legitimní zájem na dané věci, by měli mít šanci podílet se na jejím řízení.

Tento pohled se radikálně odlišuje od postoje sociální demokracie a praxe dosud existujícího socialismu. Tak například plánování není řízeno vládou, ale dozorčím výborem složeným z obyčejných občanů vybíraných losem, což znamená, že v něm budou převládat pracující lidé. Vzhledem k tomu, že tyto výbory budou autonomní vůči jakémukoli orgánu státní správy, lze o nich uvažovat jako o analogii samosprávných institucí buržoazní občanské společnosti: nezávislých centrálních bankách, úřadech pro rozhlasové a televizní vysílání, uměleckých radách, výzkumných radách atd. Tyto instituce nemusí být pod přímou státní kontrolou; jejich funkce je zaručena stanovami a sociálním původem jejich správců. Jejich kontrola veřejností bude zajištěna za předpokladu, že socialistické analogie takových úřadů budou mít stanovy, které bude možno upravovat podle přání veřejnosti, že jejich dozorčí orgány budou v sociálním ohledu reprezentovat lid a že jejich jednání budou veřejná.

Pravomoci demarchických rad budou buď regulační nebo ekonomické, případně budou kombinací obojího. Vyspělá průmyslová společnost potřebuje ke svému fungování složité regulační systémy. V soudobé společnosti k nim patří zákony, které vznikají rozhodnutím politiků a jsou vynucovány

státní mocí, ale už dnes jich větší část tvoří regulační mechanismy opírající se o autonomní orgány. Profesionální organizace vydávají pro své členy závazná pravidla jednání. Organizace výrobců definují normy pro průmyslové součástky, což je naprosto podstatné pro rychlý technologický pokrok. Mezinárodní orgány definují standardy pro sdělování elektronických dat telefonem, telegrafem a faxem.

V mnoha případech ovlivňují tyto předpisy pouze vnitřní provoz jednotlivých výrobních odvětví nebo sociálních aktivit a členové jejich řídicích rad by měli být vybíráni pouze z lidí působících v dané oblasti. Jinde – jak je tomu u rozhlasového a televizního vysílání nebo procesů, jež mohou mít dopad na veřejné zdravotnictví – jsou dotčeny všeobecné společenské zájmy. V takových případech budou muset být řídicí rady rozšířeny tak, aby zahrnovaly většinu ostatních občanů, vybíraných losováním a reprezentujících veřejný zájem.

Další pravomoci demarchických rad vyplynou z toho, jakými lidskými a věcnými zdroji budou disponovat. Rada může být pověřena správou určitých veřejných nemovitostí: budov, historických památek, dopravních cest, energetických a vodních zdrojů. Vzhledem k tomu, že půjde o nemovitosti, mohou zde vznikat rozpory především v otázce přístupu. Vzpomeňme jen, jak vlastníky ovládaná britská komise odpovídající za historické památky znemožnila nemajetným přístup do Stonehenge. Avšak vzhledem k tomu, že majetek časem schází a vyžaduje opravy, i nemovitosti budou vyžadovat přísun práce a materiálu.

Nějaká rada bude pověřena také správou movitého veřejného majetku – strojů, vozidel, surovin. To bude významnější u demarchií spravujících výrobní procesy, ale do určité míry se to bude týkat všech. Předpokládáme, že všechno tento movitý majetek bude v konečném důsledku rozdělován podle národního plánu. Rada realizující určitý projekt bude moci tento majetek užívat, pokud nevyvstane jiná naléhavější potřeba.

Konečně má rada k dispozici práci lidí účastnících se příslušného projektu. Jelikož je tato práce částí celkové společenské práce a protože může být potenciálně věnována jiným činnostem, jde z hlediska národního účetnictví o abstraktní společenskou práci. Podobně je nutno věnovat další část společenské práce na reprodukci movitých veřejných statků, které do projektu vstupují. Jejich tok představuje také abstraktní společenskou práci. Dynamická ekonomická moc rady spočívá koneckonců v disponování společenskou prací.

Velikost její moci se poměruje celkovým množstvím hodin v jejím rozpočtu práce. Jakým právem ale získává tuto moc a kdo určuje její velikost?

Je to moc, která vychází z lidu nebo je koneckonců delegována lidem. Uvažujme o radě, která spravuje školu. Její moc může vyplývat z rozhodnutí

některé místní nebo celostátní rady, která hlasováním schvaluje její roční rozpočet práce. Předpokládejme, že školství je řízeno místně. V takovém případě je rozpočet místní školské rady určován místním voličstvem, které každý rok rozhoduje o tom, kolik hodin bude odečteno z jeho souhrnného ročního platu na financování vzdělávání.

V případě výrobní rady je delegování nepřímější. Její produkty – dejme tomu olověné akumulátory – neuspokojují konkrétní místní potřebu, ale nepřímou společenskou potřebu. Množství akumulátorů, které společnost potřebuje, je funkcí počtu automobilů, telefonních centrál, přenosných spotřebičů atd., které se ve společnosti vyrábějí. Takového výpočtu je schopen pouze celostátní, v dlouhodobějším výhledu federální plánovací úřad. Pouze plánovací úřad tedy může delegovat rozpočet na výrobu akumulátorů.

V každém případě je konečnou instancí v delegování moci lid. Lidé buď odhlasují, že zdaní sami sebe a demarchické radě svěří rozpočtové prostředky na poskytování bezplatných služeb, nebo se rozhodnou, že si budou kupovat statky, což znamená, že odhlasují pracovní dobu potřebnou na výrobu těchto statků.

Velkou předností stavu, kdy vládl *demos*, byl propracovaný ústavní mechanismus, který vytvořili lidé na ochranu své moci proti uzurpaci vyššími třídami. Tato vláda vzkvétala po dvě století, až byla rozdracena nejdříve Makedonskou a pak Římskou říší. V průběhu tohoto období zažehla světlo umění, architektury, filosofie, vědy a kultury, které ozařovalo následující temná století. Zlatý osvícenecký věk buržoazní kultury byl vědomým odrazem tohoto světla. Tato pochodeň znovu doopravdy nevzplane, dokud *demos* nepřijde k moci.

KAPITOLA 14

VLASTNICKÉ VZTAHY

Od nejranějších psaných dějin civilizované společnosti byl kostrou sociální organizace majetek – vlastnění lidí, zvířat, země a lidských artefaktů. Majetek dával společností tvar a určoval stupeň jejich svobody. Skoro všechny revoluce byly hnány kupředu touhou změnit nějakým způsobem vlastnictví majetku. Veřejná politika Británie se po celé 20. století točila kolem sporu o veřejné vlastnictví v protikladu k soukromému. V polovině 20. století prosazovaly labouristické vlády veřejné vlastnictví. Konzervativní vlády sledovaly od roku 1979 politiku rozšiřování soukromého vlastnictví na úkor veřejného. Tyto změny byly považovány za natolik radikální, že dostaly název „thatcherovská revoluce“.

Námi navrhované změny vlastnických vztahů jsou závažnější než cokoli, co podnikly vlády v posledním období. Jsou stejně radikální jako majetkové převraty, k nimž došlo v Sovětském svazu v první třetině 20. století nebo v Číně v průběhu jeho poslední třetiny. I když naše návrhy znamenají radikální změnu ve srovnání s tím, co v Británii převládalo až doposud, podstatně se liší také od sovětského modelu.

Vlastnické systémy jsou všední věci. Jsou ovšem složité a protože lidé mají sklon považovat všední věci za dané, stojí za to zkoumat vlastnictví počínaje jeho základními principy.

KDO CO VLASTNÍ?

To je základní otázka, na níž musí dát odpověď kterýkoli systém vlastnického práva. Atomy vlastnického vztahu jsou vlastníci a jimi vlastněné věci; vlastnické systémy se podobají molekulám vytvořeným z těchto atomů. Nejjednodušší vlastnický vztah je „A vlastní B“. Právo vlastnit však v různých časech a na různých místech znamená různé věci. Pro rolníka, jehož majetek tvoří pozemky, a velkoobchodníka s komoditami, který má své jmění v opcích na budoucí úrodu obilí, má vlastnictví různý praktický význam. Pro naše účely budeme předpokládat, že vlastnictví tvoří čtyři prvky: právo užívat, právo kupovat, právo prodávat a právo dědit. V předchozím případě má rolník větší zájem na právu užívat a dědit; pro velkoobchodníka obilím je vším jeho právo kupovat a prodávat. (Právo dědit pro nás zahrnuje také získání majetku sňatkem).

Dílčí práva můžeme seřadit následujícím způsobem: užívání, prodej, koupe, dědictví. Tato práva lze chápat jako logické predikáty. Množina uspořádaných dvojic (A,B), pro něž platí nějaký predikát, se v logice nazývá

vztah. Tak například vztah užívání je množina všech dvojic (A,B) pro něž platí, že A užívá B.

Máme tedy čtyři rozdílné vztahy definující vlastnická práva. Tyto vztahy jsou odvozeny ze čtyř predikátů: vztah Užívání z predikátu (A užívá B), vztah Prodej z (A může prodat B), Koupě z (A může koupit B) a Dědictví z predikátu (A může zdědit B).

Daná dvojice entit, například obchodník s opcemi na budoucí úrodu obilí (A) a zásilka obilí (B), může být prvkem více uvedených množin. V našem případě by byla dvojice (obchodník s opcemi na obilí, zásilka obilí) součástí vztahů Prodeje a Koupě. Je tomu tak proto, že vztah Prodeje zahrnuje všechny dvojice potenciálních prodejců se vším, co mohou potenciálně prodat, a obdobně je tomu u Koupě.

Vlastnické právo mezi třídou vlastníků **P** a třídou vlastněných věcí **Q** lze tedy charakterizovat jako množinu vlastnických vztahů, jejíž prvky tvoří všechny možné páry (**p,q**), kde **p** je prvkem **P** a **q** prvkem **Q**. Vlastnické právo mezi třídami entit je tedy množinou tvořenou 0 až 4 vztahy.

Kódování vlastnických vztahů

Jelikož jsou všechny formy vlastnického práva malou konečnou množinou vztahů, lze množinu všech možných vlastnických práv vyjmenovat vyčerpávajícím způsobem. Naše čtyři definiční vztahy mohou vytvořit 16 rozdílných množin vlastnických vztahů a tím i 16 forem vlastnického práva. Můžeme je označit pořadovými čísly od 0 do 15 podle rostoucí síly dané právní formy.⁸⁷ Výsledná posloupnost je znázorněna v tabulce 14.1. Vzniká tak škála vlastnických práv rozličných vlastníků.

Na nejnížší příčce žebříčku jsou otroci. Podle amerických zákonů neměli otroci žádná vlastnická práva. Neměli žádný majetek, na který by si mohli vynutit zákonný nárok. Na vrcholu škály jsou plná buržoazní práva, při nichž jednotlivec může užívat, prodávat, kupovat nebo dědit jakýkoli majetek. Mezi těmito krajnostmi leží řada kombinací. Sovětské kolektivní zemědělské hospodářství před *perestrojkou* mělo právo používat půdu, ale nemohlo s ní obchodovat a ani ji nemohlo dědit.

Socialistická tradice říká, že námezdní pracovníci v kapitalistickém hospodářství sice teoreticky mají plná buržoazní majetková práva, ale že v praxi je jejich klíčovým právem prodej vlastní pracovní síly. Sami ji nedokáží efektivně využívat, protože nevládní investiční zařízení. Na našem žebříčku tedy mají pozici č. 2. Námezdní pracovníci samozřejmě mají právo kupovat a pro-

dávat spotřební zboží nebo je dát do zastavárny, ale jejich nejcennějším majetkem zůstává jejich vlastní pracovní síla.

Tabulka 14.1: Úplný výčet možných majetkových práv

	A užívá B	A může prodat B	A může koupit B	A může dědit B	Příklady
0	ne	ne	ne	ne	otrok dle amerických zákonů
1	ano	ne	ne	ne	kolchozy a půda
2	ne	ano	ne	ne	námezdní pracovník a pracovní síla
3	ano	ano	ne	ne	
4	ne	ne	ano	ne	
5	ano	ne	ano	ne	spotřebitel a elektřina
6	ne	ano	ano	ne	obchodník komoditami a komodita
7	ano	ano	ano	ne	kapitalistický podnik a továrna
8	ne	ne	ne	ano	
9	ano	ne	ne	ano	rolník a půda
10	ne	ano	ne	ano	
11	ano	ano	ne	ano	
12	ne	ne	ano	ano	
13	ano	ne	ano	ano	
14	ne	ano	ano	ano	
15	ano	ano	ano	ano	buržoazní právo

Kapitalistické firmy užívají, kupují a prodávají všechny možné druhy majetku, ale dědické právo jim k velké potřebě není. Naproti tomu typický rolník zdědil půdu po svém otci a odkáže ji svému synovi. Trh půdou je vcelku jen slabě rozvinutý, takže hlavními nástroji majetkových přesunů zůstávají dědictví a sňatek.

CO JE MOŽNÉ VLASTNIT?

U každé ze společností – kapitalistické, sovětské i námi navrhované komunistické – nyní zvážíme, co může být vlastněno a kým. Sílu vlastnictví budeme opět hodnotit na škále od 0 do 15.

Čistý kapitalismus a smíšený kapitalismus

V kapitalistických společnostech jsou čtyři významné skupiny vlastníků majetku: jednotlivci, stát, soukromá sdružení⁸⁸ a společnosti. Vlastnický systém, který existoval v Británii na konci poválečného období vlády labouristů, znázorňuje tabulka 14.2.

⁸⁷ Ke stejnému číslování lze dojít, jestliže se původní predikáty booleovské logiky vyjádří formou binárního rozvoje.

⁸⁸ Soukromými sdruženími rozumíme entity jako jsou církve, vzdělávací instituce a politické strany.

Tabulka 14.2. Vlastnická práva v poválečné Británii

vlastník předmět vlastnictví	Jednotlivci	Stát	Soukromá sdružení	Společnosti
Podniky	15	15	15	15
Pracovní síla	7	7	7	7
Peníze	15	15	15	15
Informace	15	15	15	15
Půda	15	15	15	7
Budovy	15	15	15	7
Stroje	15	15	15	7
Nerostné bohatství	5	3	5	5
Elektromagnetické spektrum	5	3	5	5
Dopravní infrastruktura	1	3	1	1
Zbraně	0	15	14	14

Typy vlastnictví lze sdružit do čtyř hlavních tříd. Věci jako peníze, informace, budovy atd. jsou všeobecně rozšířenými předměty vlastnického práva. Vykoupat nad nimi plná práva může každá třída vlastníků. Ať je vlastní kdokoli nebo cokoli, může je užívat, dědit, kupovat a prodávat. Pracovní doba má zvláštní postavení v tom ohledu, že ji může kupovat nebo prodávat kterákoli kategorie vlastníků, ale že ji nelze ze zřejmých důvodů dědit. Zvláštní typ majetku představují také podniky, protože mohou být současně vlastníkem i předmětem vlastnění. Konečně je zde skupina předmětů, na které má relativně výlučné vlastnické právo stát. Státu patří některé přírodní zdroje jako je nerostné bohatství a elektromagnetické spektrum, přičemž je stát může užívat přímo nebo je pronajímat (prodávat na určité období) komerčním společnostem. Některé jiné předměty stát může užívat, ale ne prodávat – např. vojenskou techniku jako jsou atomové bomby nebo dopravní infrastrukturu jako jsou dálnice.

V roce 1988 měl systém vlastnictví skoro stejnou podobu s tím rozdílem, že něco málo prvků dopravní infrastruktury mohly vlastnit soukromé podniky. I když se to může zdát překvapující, vlády Margaret Thatcherové způsobily jen relativně malý přesun ve formách vlastnictví. Tím nepopíráme, že dosáhly značné redistribuce majetku v rámci existujících právních kategorií. Množství majetku ve vlastnictví státu pokleslo, ale s výjimkou zákonů o hospodaření orgánů místní správy s byty nedošlo ke změnám práv jednotlivých kategorií vlastníků.

Sovětský model

Výrazem sovětský model rozumíme systém vlastnictví existující od zavedení centrálního plánování v letech 1928–31 až do rozpadu Sovětského svazu roku 1991. Tento systém znázorňuje tabulka 14.3.

Tabulka 14.3. Vlastnická práva v sovětském systému

vlastník předmět vlastnictví	Stát	Jednotlivci	Podniky	Kolchozy
Podniky	1	0	0	0
Pozemky	1	9	1	1
Stroje	5	0	1	3
Pracovní síla	5	3	5	1
Veřejné statky*	1	0	1	1
Peníze	2	10	2	2
Budovy	7	15	1	7

* Nerostné bohatství, informace, elektromagnetické spektrum, zbraně.

Jestliže jej porovnáme vlastnická práva v sovětském systému s tím, co existuje v kapitalistických zemích jako je Británie, nejnápadnější odlišností sovětského modelu jsou mnohem „slabší“ vlastnické vztahy. Uplatňovat buržoazní práva lze jen u malého počtu věcí: užívat, kupovat, prodávat a dědit lze pouze peníze, osobní vlastnictví a domy. S tím kontrastuje množství případů slabých vazeb. Kolektivní zemědělská hospodářství mohou užívat půdu, nemohou ji ale kupovat ani prodávat, protože nominálním vlastníkem půdy je stát. Samo státní vlastnictví půdy je při posuzování měřítkem buržoazních práv velmi omezeným vztahem, protože stát nemůže půdu kupovat ani prodávat. Komu by ji vůbec mohl prodat?

Podobně je tomu u strojní vybavení v průmyslu: výrobní jednotky ho užívají, ale nemají k němu v klasickém sovětském modelu plná vlastnická práva. Za Stalina byly stroje používané kolchozy nominálně státním vlastnictvím a byly v držení státních traktorových stanic; kolchozy dostaly právo kupovat vybavení od státu za Chruščova. Státní podniky podléhaly státu, ale ani v tomto případě stát nemohl podniky kupovat ani prodávat a tedy podle buržoazních měřítek byla jeho vlastnická práva velmi omezená. Podniky mohly používat své výrobní prostředky a musely je účtovat, tj. byly zpoplatňovány státem za ty výrobní prostředky, které dostaly. Přesto nemůžeme říci, že měly na průmyslové zařízení buržoazní práva, protože jim bylo přiděleno státem na základě celostátního plánu. Jestliže vyráběly výrobní prostředky, mohly je prodávat, ovšem opět pouze státu. Ostře bylo omezeno kupování pracovní síly. To mohl dělat pouze stát a státní podniky, přičemž pracovní sílu nebylo možné prodat dál – na rozdíl od kapitalistické společnosti, která může proná-

jímat jiným subjektům pracovní dobu svých zaměstnanců. Kupování pracovní doby jednotlivými soukromníky bylo přísně zakázáno.

Podnik jako ohnisko protikladů

Vlastnická práva sovětských průmyslových podniků se ve Stalinově době lišila od práv kapitalistických firem ve dvou významných ohledech. Za prvé byla jejich práva omezena na nákup komodit; mohly kupovat pracovní dobu individuálních pracovníků, ale další statky mohly získat jen od státu. Stát za tyto přijaté statky podniky zpoplatňoval a v tomto smyslu dodávky surovin a dalších vstupů do podniku sice vypadaly jako nákup, ale schopnost provést takový nákup byla podmíněna alokováním příslušných statků v plánu. Druhé omezení se týkalo prodeje statků vyprodukovaných závodem. Nelze jej ve skutečnosti považovat za prodej v normálním kapitalistickém smyslu. Výroba statků se řídila úkoly stanovenými plánem a i když stát převáděl na účet podniku rubly za dodané statky, podnik neměl jinou možnost než prodávat je státu.⁸⁹ Nicméně všechny převody mezi státem a podniky nabývaly formu prodeje; podobaly se prodeji v tom, že statky se pohybovaly jedním směrem a peníze opačným.

Sovětský podnik tedy byl rozpornou ekonomickou formou. Navenek prováděl stejný typ transakcí jako kapitalistická firma, ale ve skutečnosti byl plně podřízen státu, který ho vlastnil. Vztah mezi státem a jím vlastněnými podniky se velmi lišil od vztahu mezi firmou a jejími akcionáři. Akcionáři firmy obvykle nejsou ani jejími hlavními zákazníky, ani hlavními dodavateli, firmě nedávají podrobné pokyny, co má produkovat; mají zájem o dividendy. Z hlediska účetnictví ovšem sovětský podnik vytvářel pro stát zisk. Zisky firem ve státním vlastnictví tvořily podstatnou část státního rozpočtu.

Sovětský průmyslový podnik se choval jako zaměstnavatel lidí, kteří v něm pracovali, tj. vyplácel jim mzdy ze svého mzdového fondu a pracovníkům také poskytoval různé prémie z dosaženého zisku. V tomto smyslu opět vypadal jako kapitalistický zaměstnavatel. Ovšem na druhé straně socialistické pracovní zákonodárství podnikům velmi ztěžovalo propouštění zaměstnanců, protože jedním z hlavních cílů socialistického státu bylo zajištění plné zaměstnanosti. S tím byla spojena skutečnost, že neexistoval mechanismus pro úpadek podniku; podniky byly ve státním vlastnictví a stát zbankrotovat nemohl. To vedlo k neefektivnímu alokování pracovní síly do jednotlivých odvětví; podniky a odvětví, jejichž význam v národním hospodářství

klesal, měly sklon k hromadění pracovní síly, kterou by bylo možné zaměstnat efektivněji někde jinde.⁹⁰

V tom je podle nás podstatný ekonomický problém, na nějž narážejí právní instituty sovětského socialismu. Existují dva protikladné imperativy – zaručení jistoty zaměstnání a potřeba mobility pracovní síly mezi jednotlivými odvětvími v zájmu modernizace ekonomiky. Pracovní sílu by bylo možné uvolnit tak, že by se v odvětvích zaznamenávajících pokles připustily bankroty, ale to by zpochybnilo jeden ze základních cílů socialismu a bylo by to velmi nepopulární. Nechat tyto starší podniky pracovat dál by znamenalo plýtvání pracovní silou a stát by byl zatažen do vyplácení subvencí ztrátovým podnikům. Tyto podpory, většinou poskytované ve formě úvěrů od státní banky, by rozšířily nabídku peněz a vedly by ke skryté inflaci. Za těchto okolností některé bývalé socialistické země přijaly zákony o úpadku a vyrovnání.

Domníváme se, že to byl krok zpět. Zákony o úpadku a tendence k účtování podle nákladů (*chozrasčot* – poznámka překladatele) znamenají zdůraznění kapitalistických aspektů sovětských podniků, tj. zdůraznění jejich role jako samostatných ekonomických subjektů schopných kupovat a prodávat majetek na úkor jejich role jako socialistického vlastnictví. Tato kapitalistická forma řešení problému mobility pracovní síly nutně poškodí zájmy pracujících, jak dokazují chaotické ekonomické podmínky v zemích jako je Jugoslávie a Maďarsko, kde se tento kurz sledoval nejdelší dobu.

Jsme přesvědčeni, že existuje jiná alternativa, vycházející ze zdůraznění socializovaných aspektů podniku a odstranění jeho zbytkových kapitalistických aspektů. Při tomto přístupu, který načrtne v následující části, je třeba řešit tytéž problémy ekonomické efektivity, které vyvolaly zmíněnou „liberalizační“ reakci; musí umožnit soustředění zdrojů tam, kde jsou nejvíc zapotřebí, ale musí tak činit beztoho, že by se tím podkopala sociální práva a svobody pracujících.

NAVRHOVANÝ KOMUNALISTICKÝ MODEL

Nyní popíšeme celkovou strukturu vlastnických vztahů, která je podle našeho přesvědčení v souladu s ekonomickým a sociálním systémem načrtnutým v předchozích kapitolách. Podrobně pojednáme o čtyřech aspektech této struktury: individuálních vlastnických právech, právech ústředního plánova-

⁸⁹ V různých reformách přijatých po Stalinovi dostaly podniky určitá nominální práva na výběr vlastních zákazníků, ale naprostá většina objemu výroby nadále podléhala příkazům státu.

⁹⁰ Podle Davida Granicka (Granick, David *Job Rights in the Soviet Union: Their Consequences*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987) je neefektivita, která se všeobecně přisuzuje centrálnímu plánování v Sovětském svazu, ve skutečnosti důsledkem imobility pracovní síly kořenící ve faktickém právu sovětských pracujících na zachování jejich existujících zaměstnání.

cího orgánu a konkrétních ekonomických „projektů“, o vlastnictví půdy a vlastnictví přírodních zdrojů.

Individuální vlastnická práva

Vlastnické vztahy v socialistickém společenství mají umožnit hladké fungování ekonomického systému, chránit oprávněné zájmy jednotlivců a institucí a zabránit vzniku vykořisťování. Uvnitř toho celku požadavků existují určitá napětí. Každý systém vlastnických vztahů je současně systémem omezení a vylučování. Jestliže zákon řekne, že nějaký zdroj je vlastnictvím jednotlivce, odpírá ho tím jiným. Pokud člověk vlastní kus půdy, jeho vlastnictví odpírá jiným volné užívání tohoto pozemku. Z historického hlediska právo některých jednotlivců na vlastnění majetku umožnilo těmto jednotlivcům vykořisťovat ostatní. Vlastnictví pozemků umožňuje majitelům vykořisťovat nájemce; vlastnictví kapitálu umožňuje podnikatelům a bankéřům vykořisťovat zaměstnance. Ačkoli je toto vykořisťování z humanitárního hlediska nespravedlivé, v rámci struktury západní společnosti je legitimní a nutné. Bez zajištění vlastnických práv by nemohl vzkvétat kapitalistický průmysl a ekonomika by upadla do chaosu a stagnace. Pokud společnost nenabízí žádné jiné mechanismy k organizování produkce, zájem kapitalistických firem na vykořisťování jejich zaměstnanců je legitimní. Zákon chránící vlastnictví má jak třídní charakter, tak racionální ekonomické zdůvodnění; chrání zájmy lidí s vlastnictvím proti těm, kdo je nemají a vytváří předpoklady ekonomického rozvoje.

Socialistický zákon musí mít analogické funkce, ale chráněnými zájmy v tomto případě budou zájmy výrobců a omezení musí být potenciální vykořisťovatelé. Zákon musí dávat pozitivní práva pracujícím a chránit v nové ekonomice jejich legitimní zájmy, současně ale musí působit jako zábrana proti jakékoli činnosti jednotlivců, která by buď narušovala socialistickou ekonomiku, nebo opětovně zaváděla vykořisťování. Rozhodující pozitivní práva, která by socialistické společenství mělo zaručovat jednotlivcům, jsou následující:

1. právo na výdělek k uspokojení životních potřeb;
2. právo na plnou hodnotu vlastní práce;
3. právo nakládat s hodnotou své práce podle vlastního přání.

Tato vlastnická práva tvoří základní cíl socialistické společnosti. Jsou složkami socialistického „dobrého života“. Právo nebýt vykořisťován a právo rozhodovat, jak vydat svůj příjem, jsou účelem sama o sobě. Právo na výdělek k uspokojení životních potřeb navíc posiluje sociální racionalitu: pouze tehdy, když se všichni občané budou moci aktivně podílet na ekonomice, bude se maximalizovat bohatství společnosti jako celku.

Žádné z těchto individuálních práv nemůže být absolutní. Občan má právo na to, aby dostal práci, ale pouze takovou, jakou je schopen vykonávat a jaká je zapotřebí. Lidé mají právo na plný výtěžek své práce, ale to je nezbytně nutnosti platit daně; k individuální dispozici lze dát pouze část výtěžku práce, o použití zbytku se pak rozhoduje demokraticky ve světle společných sociálních cílů. Jednotlivci mohou utratit svůj příjem jak chtějí za předpokladu, že nebudou poškozovat životní prostředí nebo zasahovat do svobod jiných lidí.

Aby společenství mohlo dát svým občanům taková práva, potřebuje vhodnou institucionální a ekonomickou strukturu. Prozkoumáme tři aspekty této struktury: organizaci výroby, povahu zaměstnání a ochranu životního prostředí.

Práva Plánování a ekonomických projektů

V předchozích kapitolách jsme pojednávali o problému plánování z ekonomického hlediska a nevěnovali jsme přitom mnoho pozornosti právnímu rámci, který je předpokladem efektivního plánování. Je zřejmé, že nelze efektivně plánovat v rámci existujících zákonů o komerčních společnostech; kritice jsme už také podrobili právní rámec výroby v někdejší SSSR. Pokud má socialistické plánování znovu získat důvěryhodnost, je třeba zkoumat alternativy.

Orgán nesoucí odpovědnost za plánování budeme označovat prostě jako Plánování. Nebudeme se zde zabývat ústavními mechanismy nutnými k tomu, aby bylo Plánování podrobeno demokratické kontrole,⁹¹ ale pouze jeho vlastnickými právy. Předpokládá se, že Plánování bude vlastnit všechny kolektivně provozované výrobní prostředky s výjimkou prostředků držných místními komunami. Pod kolektivně provozovanými výrobními prostředky rozumíme nástroje nebo soubory nástrojů, které lze efektivně využívat pouze za součinnosti několika osob. Plánování vlastní všechno, co obvykle označujeme jako průmyslová zařízení: železnice, silnice, vybavení továren, počítačové sítě atd. Vlastní také zásoby polotovarů a rozpracovaných výrobků.

Plánování je institucionálním ztělesněním společného vlastnictví výrobních prostředků. Toto vlastnictví je na jedné straně absolutnější, než kapitalistické majetkové vlastnictví, ale současně je v jistém smyslu omezenější. Jestliže je komunita jediným vlastníkem výrobních prostředků, pak neexistuje nikdo, komu by je mohla prodat, nikdo, od koho by je mohla koupit (pro tuto chvíli budeme ignorovat mezinárodní obchod), a nikdo, po kom by je mohla zdědit. Její vlastnická práva se omezují na disponování nebo alokaci. Na základě svých výrobních plánů rozhoduje Plánování o využití každé budovy, kusu strojního zařízení atd.

⁹¹ Touto otázkou se zabývá kapitola 13.

Konkrétní ekonomické aktivity budeme označovat výrazem „projekty“. Pod projektem rozumíme koordinovaný soubor činností utvářený tak, aby produkoval určitý užitečný výsledek. Projekt může být velmi rozsáhlý, jako např. výstavba třetího tunelu pod kanálem La Manche nebo sluneční elektrárna na oběžné dráze kolem Země. Může to být průběžný produkční proces, jako je stáčení mléka do lahví pro Peterburgh nebo zajišťování zdravotní péče v Dumbartonu. Může jít o krátkodobý produkční proces, jako je vydání knihy nebo natočení filmu, ale může trvat i několik let jako vývoj nové typové řady počítačů. Ať má jakoukoli povahu, projekt užívá zdroje – práci, budovy a strojní zařízení, které mu přiděluje Plánování. Každý projekt je registrován a veden v síti počítačů Plánování včetně jeho zamýšlených výstupů a spotřeby zdrojů.

Tyto produkční projekty jsou organizačními pracovními jednotkami, nikoli právními osobami. V tomto ohledu je mezi Plánováním a projekty stejný vztah, jako mezi kapitalistickým podnikem a jeho jednotlivými aktivitami. Podnik na výrobu automobilů může mít v chodu několik projektů na vývoj nových vozů; každý z nich se pak rozčleňuje na projekty vývoje karosérie, elektroniky, motoru, podvozku atd. Na tyto projekty pak podnik přiděluje zaměstnance, pracovní prostory a zařízení, přičemž očekává, že přinesou výsledky v souladu s harmonogramem schváleným vedením společnosti. Projekty nevlastní kanceláře nebo továrenské prostory, které využívají, ani nezaměstnávají lidi, kteří na nich pracují – to dělá podnik. Projekty jsou nikoli právní, ale manažerské a administrativní entity.

Obháječi tržního socialismu mohou argumentovat tím, že marxistická idea plánování ekonomiky jako jednoho obrovského podniku je ohrožením demokracie. My naopak tvrdíme, že efektivní kontrola ekonomiky občany vyžaduje, aby byly výrobní prostředky kolektivním veřejným vlastnictvím občanů. Nevěříme, že adekvátní formou veřejného vlastnictví mohou být státní podniky jako takové a tím méně samostatná družstva pracujících.

V případě podniků ve státním vlastnictví jsou výrobní prostředky v přímém vlastnictví podniku a podnik je vlastněn státem. Státní vlastnictví podniku může mít různou sílu. V některých případech je stát pouhým podílníkem veřejné společnosti s ručením omezeným (Public Limited Company) s právem na podíl zisku podniku. Příkladem je britské státní vlastnictví ropné společnosti British Petroleum (BP), která se svou činností nijak neodlišuje od ostatních kapitalistických podniků.

O stupeň výš jsou znárodněné koncerny, jako byly dřívější uhelné, plynárenské a elektrárenské správy. V tomto případě se státní podniky řídily speciálními statuty, které jim ukládaly určité povinnosti a stanovily, že jejich řídicí orgány jsou jmenovány státem. To je krok kupředu ve srovnání s prostou státní účastí v podniku, protože statutární povinnosti koncernů přesahovaly

pouhou maximalizaci zisku určující chování BP. Přesto na jejich adresu zaznělo množství kritických výtek, z nichž vybíráme některé z nejdůležitějších:

1. Stát si zachoval kapitalistický třídní charakter, takže vláda mohla podle své úvahy využívat vedení koncernů k útoku na zájmy pracujících daného oboru. Takový postup byl použit za stávek horníků v 70. a 80. letech 20. století.
2. Uvnitř koncernu nebyla zajištěna účast pracujících na řízení.
3. Jednotlivé koncerny jednaly jako relativně soukromé instituce, což znemožnilo souhrnné plánování energetiky. Každý z nich vedl kampaně zaměřené na maximalizaci prodeje vlastního produktu a tím i svých příjmů. To bylo v přímém rozporu se žádoucím společenským cílem minimalizace celkové spotřeby energie a s ní spojeného znečišťování životního prostředí.

První námitce lze vyhovět jedině změnou charakteru státu. Druhá a třetí spolu navzájem souvisejí způsobem, v němž je skryt možný rozpor. Zájmy pracujících třídy jako celku totiž nemusí být ve všech bodech zcela totožné se zájmy pracujících v konkrétních oborech. Problém by nevznikal v záležitostech obecného třídního charakteru, potenciálně souvisejících s účastí pracujících na řízení: v otázkách bezpečnosti práce, zlepšování pracovních podmínek, možnosti podávání a zkoušení zlepšovacích návrhů, odstranění třídní hierarchie na pracovišti. Problémy však mohou vyvstat při nastolování jiných otázek jako je celková spravedlnost, ekonomické využívání pracovní síly nebo snižování emisí kysličníku uhličitého. Může se stát, že obecnému veřejnému zájmu by spíše prospělo omezování těžby uhlí ve prospěch širšího využívání plynu za současného spoření energií.

V této fázi je důležité, aby se se zmíněnými třemi koncerny – uhelnou správou, plynárenskou správou a elektrárenskou správou – nezacházelo jako se třemi samostatnými podniky s odlišnými vlastními zájmy (zahrnujícími zájmy jejich zaměstnanců), ale jako s jednotným koordinovaným procesem produkce energie. Z toho plyne, že musí existovat veřejný orgán s potřebnou autoritou a schopností regulovat tato odvětví koordinovaným způsobem ve veřejném zájmu.

Jako příklad ilustrující vnitřní nadřazenost této centralizované formy vlastnictví lze uvést Národní zdravotní službu (NHS). V ní jsou nemocnice ve vlastnictví zdravotních správ, které měly v dobách před toryovskou reorganizační povinností organizovat své zdroje tak, aby co nejlépe sloužily zdraví příslušné komunity. Podle našeho názoru byla zdravotní služba jedinou opravdovou komunistickou institucí, kterou zavedla Labour Party. Sama o sobě představuje vyšší formu socializace, než socializace, kterou doporučujeme pro průmysl jako celek, ale tuto vyšší formu lze využít jako měřítko pro námi navrhované socialistické formy v průmyslu.

NHS se řídí komunistickým principem „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Lékařská péče je bezplatná a vychází z nestranného profesionálního posouzení potřeb pacienta. Části jsou podřízeny zájmu celku: nemocnice není podnik, smyslem její existence není zisk, ale služba komunitě pod vedením zdravotní správy.

Nedávné toryovské reformy tlačí systém směrem k souhrnu oddělených podniků – vyčleněné nemocnice si mají dojednávat dodávky služeb jako soukromé instituce. Podle všeobecného názoru lidí pracujících v NHS tyto změny povedou ke zhoršování služeb, úpadku morálky a rostoucí sociální stratifikaci ve zdravotnictví, a také ke ztrátě odpovědnosti vůči místním orgánům.

Tyto zkušenosti z Británie ukazují, že centralizované vlastnictví a plánování jsou nutnými předpoklady pro demokratickou kontrolu vykonávanou pracující třídou. Bez nich je pracující třída rozštěpena na navzájem soupeřící koncernové skupiny prosazující specifické zájmy. Jak v případě kapitalistické firmy, tak v případě NHS má vrcholný orgán možnost ukončit konkrétní projekt nebo činnost, pokud dojde k závěru, že už není nákladově efektivní, a realokovat příslušné zdroje na jiné účely. Uvědomme si, jak to kontrastuje se situací v SSSR, kde byly do podobné věci zapojeny tři typy orgánů: Gosplan, rezortní ministerstva a jednotlivé podniky. Gosplan stanovil plánované objemy výroby, které pak byly předány konkrétním státním úředníkům v rezortních ministerstvech. Ministerstva pak rozepisovala úkoly na jimi řízené závody. Při takovém uspořádání byla skutečná moc disponovat majetkem rozdělena na tři úrovně. Souběžně s touto dělbou státního majetku existovaly tři různé formy kalkulace – výpočty materiálových bilancí, bilancí pracovní síly, a na úrovni podniků účtování nákladů v rublech. I když byl závod v minulosti účinně řízen pomocí norem stanovených plánem v materiálních objemech, předpokládalo se současně, že pokryje své náklady ve finančním vyjádření. Je to podnik, kdo zaměstnává lidi a vyplácí jim mzdy. Ovšem vzhledem k pevným centrálně stanoveným cenám je možné, že se kritérium účtování nákladů dostane do rozporu s plněním plánu ve fyzických jednotkách; může se stát, že při dané struktuře cen je pro podnik vlastně „nevýhodné“ plnit plán.

Ztrátový podnik může být v systému sovětského typu koneckonců ekonomickým přínosem, ale také nemusí; zda je tomu tak, či onak, nelze poznat z jeho finančního účetnictví. Avšak vzhledem k tomu, že podniky jsou v určitých mezích právníky osobami (mohou nakupovat práci, prodávat své produkty, uzavírat smlouvy atd.), vzniká problém co dělat s těmi, které jsou z jakýchkoli příčin považovány za „neekonomické“. Rozhodnutí přijímaná v posledních letech existence někdejších socialistických zemí, kterými se pro ztrátové podniky zavádělo řízení o úpadku a vyrovnání, ukazují, že se v těchto zemích stalo účtování nákladů na úrovni podniků dominantním me-

chanismem ekonomické kalkulace a že podnik přestal být považován v první řadě za součást státního vlastnictví. Namísto toho působil jako vlastněná a současně vlastníci entita podobná akciové společnosti se státní účastí. Tento konkrétní vývoj vlastnický vztahů je naprostým protikladem toho, co navrhneme my.

V našem modelu mají jednotlivé projekty rozpočty pracovní doby stanovené Plánováním; ty určují množství zdrojů, které lze pro projekt použít. Ačkoli projekt nedostane přiděleny zdroje nad svůj rozpočet, tento typ alokace se z funkčního hlediska liší od peněžního rozpočtu. Nepoužívá se na nákup zdrojů. Lze to ilustrovat úvahou o pracovních vstupech.

Vezměme si jako příklad projekt provozu místního střediska pro volný čas. To má přiděleno roční rozpočet o objemu 20 člověkoroků a možnost užívat vhodnou budovu. Rozpočet centra působí jak nástroj, jehož pomocí se řídí využívání zdrojů střediska. Projekt ohlásí plánovacím orgánům, že polovina rozpočtu půjde na pracovníky a zbytek na energie, vybavení a údržbu. Samo středisko neplatí lidi, kteří na projektu pracují. Jejich práce se odčítá od rozpočtu střediska, ale na rozdíl od peněz se nepřevádí na žádný jiný účet, prostě se škrtá. Podobně jakékoli použití materiálních zdrojů jako např. sportovního vybavení bude mít za důsledek odpis z rozpočtu, ale nikdo nedostane za vybavení „zapláceno“, protože jak všechny zdroje, tak sám projekt jsou majetkem komunity. Pracovníci centra dostávají za odvedenou práci kredity od plánovacího orgánu, nikoli od samotného centra. Protože projekt není v žádném smyslu ekonomickým subjektem (tj. subjektem vlastnického práva), nemůže vzniknout problém bankrotu. Plánování musí však mít právo rozhodnout o ukončení konkrétních projektů, pokud nejsou považovány za nákladově efektivní, podobně jako místní školský úřad může zavřít školu, pokud už nemá dostatek žáků.

Pokud se nemá o ukončení projektů rozhodovat podle libovůle, musí existovat racionální systém ekonomické kalkulace. Jak jsme ukázali v předcházejících kapitolách, taková kalkulace nenaráží na zásadní problémy, ani když se neopírá o trh. Současně ukončení projektů nesmí způsobit nezaměstnanost. V měřítku celé ekonomiky je prevencí nezaměstnanosti vyváženost národního rozpočtu vyjádřeného v pracovní době. Jak jsme vysvětlili v kapitole 7, marketingový orgán vyvažuje každý významný pokles agregátní poptávky tím, že snižuje ceny všeho spotřebního zboží. Tím je vyloučena možnost, že by pokles poptávky uvedl po pohybu recesní spirálu, která je hlavní příčinou nezaměstnanosti v kapitalistických ekonomikách. Ale i když je vyloučena všeobecná nezaměstnanost způsobená nedostatečnou poptávkou, zůstává problém nového rozmístění zdrojů. Pokud je váš projekt zrušen, činnost, na které jste se podíleli, se stala nadbytečnou. To neznamená, že jste se sami sta-

li nadbytečnými; od společnosti máte právo očekávat, že ochrání vaše příjmy a poskytne vám jinou práci – ale jak má být konkrétně toto právo zajištěno?

Počítáme se systémem, v němž by lidé byli přímo zaměstnáváni komunitami a ne komečnými společnostmi nebo nezávislymi „podniky“. Je vždy v zájmu společnosti, aby přemísťování pracovníků proběhlo co nejrychleji a nejefektivněji, jestliže jejich dosavadní práce už přestala být užitečná; pokud se skutečným zaměstnavatelem stane „společnost“, je tento zájem zajištěn.

Dejme tomu, že Mary hledá nový projekt, na němž by mohla pracovat. Zajde do agentury pro zprostředkování zaměstnání, kde uvede svou kvalifikaci, jak tvrdě chce pracovat, kolik hodin týdně atd. Agentura se připojí na datovou síť Plánování, aby zjistila požadavky projektů ve své oblasti a vybrala ty, které nejlépe odpovídají nabídce Mary. To znamená, že plánovací orgány budou muset průběžně aktualizovat údaje o množství a typech práce, která je k dispozici, což jim umožní vypracovávat souhrnné pracovní rozpočty pro ekonomiku jako celek. Na rozdíl od dnešních agentur tohoto druhu budou volná místa vcelku odpovídat poptávce pracovníků po projektech co do celkových počtů a přibližně také typů. Jakmile se Mary rozhodne pro určitý projekt a přesvědčí jeho současné pracovníky, že se jim bude hodit, podepíše s agenturou smlouvu stanovící, kolik hodin týdně bude na tomto konkrétním projektu pracovat. Tyto údaje se pak zaregistrují v plánovacím systému, který začne připisovat na její účet odpracované hodiny.

Sociální funkce pracovních kreditů se překrývají s funkcemi peněz, ale nejsou s nimi totožné. Pracovník dostane od komunity přesně tolik, kolik jí odevzdá své práce. Po zaplacení daní tyto pracovní kredity dávají pracovníkovi právo vzít si od komunity statky obsahující totéž množství práce. Podobnost s penězi je zřejmá: kredity lze „utratit“ za spotřební statky. Liší se v tom, že neobíhají: když si člověk něco koupí, poukázka se zruší. V tom se poukázka podobá jízdence na vlak, kterou lze směnit za cestu a kterou poté znehodnotí výběrčí jízdenek. Důvodem tohoto omezení je zabránit opětovnému vzniku kapitalistického vykořisťování; peníze jsou totiž předpokladem jakékoli kapitalistické činnosti.

Za takového systému budou mít jednotlivci právo vlastnit svůj osobní majetek, spotřební statky a domy. Nebudou moci vlastnit cenné papíry a akcie (ty samozřejmě nebudou existovat) a ani žádnou jinou formu kapitálu, pozemky nebo výrobní zařízení, které lze provozovat pouze kolektivně. V důsledku nepřenositelnosti pracovních kreditů si jednotlivci nebudou moci najímat jiné jednotlivce, aby pro ně pracovali.⁹²

⁹² Podobným způsobem zakazuje kapitalistický systém kupování lidí jako otroků, aby jednak chránil lidská práva, jednak chránil sám sebe před nepoctivou konkurencí. Civilizova-

Samostatná výdělečná činnost

Pro společenství bude patrně výhodné povolit samostatnou výdělečnou činnost. Některé činnosti se nejlépe provádějí na individuální úrovni. Příkladem jsou řemesla jako je instalatérství a různé opravy. Nechvalně známá je jejich tendence vytvářet „černou ekonomiku“ v někdejších socialistických zemích. Podle klasické ekonomiky samostatná ekonomická činnost nevytváří ekonomické nerovnosti. Když jednotlivci směňují produkty své práce, relativní ceny mají tendenci řídit se pracovními hodnotami. Pokud není přístup k samostatně výdělečným řemeslům uměle omezen, řemeslník bude mít zhruba stejný hodinový výdělek jako zaměstnanec v socialistickém sektoru.

Pokud mají být lidé samostatně výdělečně činní, musí mít možnost otevřít si u státní banky podnikatelský účet, na který se budou vyplácet pracovní kredity. To vyvolává nebezpečí skrytého vykořisťování. Navenek samostatně výdělečně činná osoba může ve skutečnosti zadávat svou práci jiné samostatně výdělečně činné osobě. Asi nejlepším způsobem, jak zabránit vzniku skrytého vykořisťování, je stavět na sobectví vykořisťovaných. Pokud by byla práva pracovníků na plný výtěžek jejich práce byla zaručena ústavou a vynutitelná řízením u lidového soudu,⁹³ a pokud by zákon stanovil jako sankci vysoké odškodné obětem vykořisťování, bylo by nemožné najímat lidi za vykořisťovatelskou mzdu.

Vlastnictví půdy

V dnešní Británii je půda předmětem soukromého vlastnictví jako cokoli jiného. Lze ji užívat, kupovat, prodávat, dědit nebo pronajímat. Ve všech socialistických revolucích byla půda vyňata ze soukromého vlastnictví a znárodněna. Znárodnění vedlo ve všech případech ke vzniku slabé formy veřejného vlastnického práva k půdě. Tak např. v SSSR měl stát právo disponovat s půdou. Plánovací orgány mohly rozhodnout, že se na určitém pozemku postaví továrna nebo vyhloubí důl beztoho, že by potřebovaly souhlas nějakého majitele. Když ale šlo o zemědělskou půdu nebo stavební pozemky pro bytovou výstavbu, toto právo se v praxi oslabovalo, protože právo na používání půdy mohlo být postoupeno jednotlivým soukromníkům (soukromé záhumenky nebo domy postavené soukromníky) nebo organizacím (zemědělská družstva). Tyto entity měly faktické dispoziční právo k pozemkům. V kapitalistické zemi je běžnou praxí, že majitelé udělují právo užívat půdu jiným jednotlivcům, ale jako protihodnotu požadují nájemné. Z určitých důvodů – pravděpodobně to bylo spojování pronájmu s hrubým vykořisťováním

nější společnost má právo zakázat praktiky, které byly tolerovány v primitivnějších společnostech.

⁹³ Podle vzoru řecké *dikastérie* – viz kapitola 13.

majiteli půdy v minulosti – socialistické vlády nechtěly zavádět nájem za užívání půdy ve veřejném vlastnictví. Ovšem pokud neexistuje nájemné, veřejné pozemkové vlastnictví má tendenci degenerovat v soukromé vlastnictví těch, kdo půdou disponují.

Situace, kdy stát vlastní půdu, ale nepožaduje žádné nájemné, je jak nespravedlivá, tak ekonomicky neefektivní. Abychom to pochopili, musíme něco vědět o klasické teorii renty.

ODBOČKA O RICARDOVĚ TEORII RENTY

Za teorii pozemkové renty vdčíme anglickému ekonomovi z počátku 19. století Davidu Ricardovi. Podle něj renta vzniká spojením dvou faktorů: vzácnosti půdy a rozdílů v produktivitě různých pozemků.

Aby dokázal, že první podmínkou existence renty je nedostatek půdy, zdůrazňoval, že v nových koloniích, kde měl každý tolik půdy, kolik si vzal, nebylo možné požadovat rentu. Pak připojil zjištění, že se lidé nejdříve usazovali na nejurodnější půdě. S růstem obyvatelstva se osidlování a zemědělství rozšířilo i na méně produktivní půdy, jejichž obdělávání bylo obtížnější. Předpokládejme, že existovaly tři bonity půdy, uvedené v tabulce 14.4.

Tabulka 14.4: Půdy s různou produktivitou

Bonita	Potřeba práce na bušel obilí	Výrobní náklady
1	10 hodin	10 £
2	15 hodin	15 £
3	20 hodin	20 £

Pokud bylo možné v prvních fázích růstu obyvatelstva uspokojit potřeby lidí pouze hospodařením na nejlepší půdě, cena obilí byla 10 £. Ovšem s růstem počtu obyvatel bylo třeba obdělávat stále horší půdu a cena zrní musela stoupat, aby bylo možné na těchto stále méně úrodných půdách pokrýt výrobní náklady. Když se začne obdělávat půda bonity 3, cena obilí stoupne až na 20 £. I za této situace ovšem výrobní náklady zrní na nejlepší půdě zůstávají rovny 10 £, což přinese zisk 10 £ z každého bušlu. V důsledku toho budou moci pozemkoví vlastníci požadovat rentu rovnou polovině výnosu z nejlepší půdy beztoho, že by tím přiměli nájemce k opuštění hospodářství. Rolník, který si pronajal nejlepší půdu a platí majiteli polovinu svého výnosu, na tom není ani lépe, ani hůře, než rolník hospodařící na marginální půdě bonity 3, který neplatí žádnou rentu. Tuto situaci znázorňuje tabulka 14.5.

Tabulka 14.5. Renty při obdělávání půdy bonity 3

Bonita	Renta na bušel	Výrobní náklady
1	10 £	10 £
2	5 £	15 £
2	0 £	20 £

Cena obilí = 20 £ = výrobní náklady + renta z veškeré půdy = výrobní náklady pouze na marginální půdě (bonity 3).

Pokud náhodou rolník vlastní půdu, kterou obdělává, získává sám příjem ekvivalentní rentě („připsanou rentu“). V našem příkladě rolník hospodařící na vlastní půdě bonity 1 vydělá na bušlu obilí o 10 £ více, než činí jeho výrobní náklady prostě v důsledku skutečnosti, že se obdělává půda bonity 3 a že se cena obilí stanoví podle „marginálních podmínek“, kde jsou nejvyšší náklady. Můžeme nazvat tento přebytek slovem „renta“, i když není vyplácen žádné konkrétní osobě.

Je důležité uvědomit si, že v Ricardově teorii půda nijak nepřispívá k hodnotě produktu (Ricardo používal pracovní teorii hodnoty). Obilí není drahé proto, že půda dává rentu, ale naopak půda dává rentu, protože obilí je drahé.

Klasická teorie říká, že renta je nevyhnutelným důsledkem rozdílů v produktivitě půdy. To je pravda bez ohledu na to, zda chápeme produktivitu jen v úzkém kontextu zemědělství, nebo v širším smyslu, kdy má vyšší produktivitu také půda blízká místům s velkou koncentrací obyvatelstva. V tomto případě produktivita vzrůstá díky úsporám na dopravních nákladech: „vzdálenost je ekvivalent neplodnosti“ (Jean-Baptiste Say). Tam, kde socialistická společnost sice znárodní půdu, ale předá právo jejího užívání soukromým organizacím nebo jednotlivcům (rodinná hospodářství, komuny), je veřejné vlastnictví půdy fakticky popřeno tím, že se jejímu uživateli umožní, aby si přivlastňoval rentu. Výrazná diferenciacie v bohatství jednotlivých komun související s rozdíly produktivity zemědělské výroby, které jsme svědky v Číně, je právě způsobena tím, že si komuny na úrodnější půdě přivlastňují rentu. Spravedlnost vyžaduje, aby byla od soukromých jednotlivců a sdružení vybírána renta za užívání půdy. Tuto rentu pak lze použít na hrazení částí veřejných výdajů a tak snížit úroveň zdanění, přičemž se fakticky část příjmů převede těm, kdo nesou břemeno práce na méně produktivní půdě.

Jedním z výrazných rysů socialistických zemí, které připustily obnovu individuálního zemědělství, byla relativní prosperita rolníků ve srovnání s veřejnými zaměstnanci. To je do značné míry důsledek faktického přivlastnění příjmů z renty rolnictvem. Vzhledem k proměnlivé úrodnosti půdy vět-

šina rolníků obdělává nemarginální půdu a má tedy příjem nepodložený prací.

V pokročilé průmyslové společnosti plyne renta především ze stavebních pozemků. Ačkoli socialistické společenství může připustit soukromé vlastnictví domů, nemělo by dovolit soukromé vlastnění pozemků, na kterých domy stojí. Majitelé domů by měli být z těchto pozemků povinni platit rentu odpovídající běžné úrovni nájemného z půdy. V takovém případě ten, kdo si kupuje dům, získává pouze samotnou konstrukci domu, ale kromě kupní ceny musí platit komunitě rentu nebo pozemkovou daň, která bude zohledňovat rozdíly ve výhodnosti a vybavenosti pozemku, na kterém stojí dům stojí.

Vlastnictví přírodních zdrojů

Z hlediska vyšší ekonomické společenské formace bude soukromé vlastnictví jednotlivých individuí nad zeměkoulí stejně nesmyslné jako soukromé vlastnictví jednoho člověka nad jiným. Ani celá společnost, národ, ba ani všechny soudobé společnosti dohromady nejsou vlastníky země. Jsou jen jejími držiteli, mají ji jen v užívání, a jako *boni patres familias* ji mají zlepšenou zanechat příštím pokolením. (Marx Karel, *Kapitál*, díl III/2, SNPL, Praha 1956, str. 324.)

V minulosti byla otázka vlastnictví půdy spojena především se zájmovými rozpory. Zájem majitele půdy byl protikladný zájmu nájemce, politické iniciativy týkající se pozemkového vlastnictví byly výrazem navzájem rozporných třídních zájmů těchto skupin. Dnes už ale nestačí dívat se na věci tímto způsobem. Otázku vlastnění a užívání půdy musíme vidět v širším kontextu využívání přírodních zdrojů Země lidstvem. Rozsah a závažnost destrukce životního prostředí způsobené lidskou činností jsme si začali uvědomovat teprve nedávno.

Nyní je jasné, že lidská činnost proměňuje životní prostředí stále rychlejším tempem už po několik tisíciletí. Je zcela dobře možné, že minulé proměny našeho způsobu výroby byly našim předkům vnuceny ekologickými změnami, které sami způsobili. Tak například impulsem k vývoji zemědělství na americkém kontinentu se pravděpodobně stalo vyhubení velké americké fauny lovem (viz Harner, M. „The ecological basis for Aztec sacrifice“, *American Ethnologist*, vol. 4, 1977, 117–35). Faktorem, který přispěl ke zhroucení otrokářských civilizací starověkého Středomoří byla ztráta značné části zemědělské půdy v důsledku odlesňování a vzniku pustin. Genovese dokazuje, že jednou z příčin osudového střetu mezi otrokářskými Jižany a průmyslovým kapitalismem Yankeeů v USA bylo vyčerpání půdy způsobené intenzivním pěstováním bavlny (Genovese, Eugene D. *The Political Economy of Slavery*, New York: Pantheon Books, 1965). To vyvolávalo tlak

k další expanzi směrem na západ, která přivedla otrokářský systém do konfliktu se svobodnými státy.

Po dlouhé věky probíhající hubení živočišných a rostlinných druhů, odlesňování a vytváření pustin pokračuje i dnes, navíc stále větší rychlostí. K tomu je třeba nyní přidat také znečišťování moří a atmosféry. Dopady změn životního prostředí už nejsou místní záležitostí jedné společnosti, národa nebo státu, jejich vliv na vzduch a oceány má naopak globální důsledky. Je pravděpodobné, že změny ve složení atmosféry vyvolané rozmanitými hospodářskými aktivitami způsobí v budoucnu významné zvýšení průměrných teplot na Zemi. Možné důsledky tohoto procesu jsou dobře známy: zaplavení pobřežních oblastí, posuny klimatických pásem směrem k pólům, ztráta hlavních světových zemědělských oblastí, proměna většiny Afriky a částí Jižní Ameriky na pouště, hladomor dosud nepoznaných rozměrů.

Tyto katastrofy jsou nepřímým důsledkem nevhodného systému vlastnických vztahů. Rozhodnutí o využívání přírodních zdrojů činí soukromí jednotlivci, firmy nebo dokonce i státy na základě svých bezprostředních zájmů. Dlouhodobé globální důsledky těchto rozhodnutí do jejich kalkulací nevstupují. Zdá se, že konečným řešením musí být nikoli znárodnění půdy a přírodních zdrojů, ale jejich zmezinárodnění. Průmyslová společnost bude dlouhodobě schopna přežít pouze tehdy, jestliže vlastnictví těchto zdrojů bude svěřeno nějakému globálnímu orgánu. Ten by vydával na využívání přírodních zdrojů licence stanovené tak, aby bylo zaručeno zachování a postupné zlepšování životního prostředí. Pravomoci podobného orgánu by byly mnohem větší než pravomoci obvyklého pozemkového vlastníka, které se týkají pouze samotného užívání půdy. Zmíněný globální majitel by měl regulovat nejen využívání půdy pro zemědělství, lesnictví a těžbu nerostných surovin, ale také emise všech znečišťujících látek do atmosféry a oceánů.

Dnes jsme svědky prvních předběžných kroků v tomto směru, které představuje v OSN přijatá smlouva o zákonech o mořském dnu, zavádějící koncepci, podle níž jsou pomorské zdroje společným dědictvím lidstva. Dalším krokem v tomto směru byla Montrealská konvence o regulaci emisí chloroflourokarbonů (CFC), ale je obtížné představit si, že by mohlo dojít k internacionalizaci přírodních zdrojů, pokud největší světové mocnosti zůstanou kapitalistické. USA a Velká Británie odmítly ratifikovat zákon o mořském dnu, protože podle nich zpochybňuje právo na soukromé vlastnictví – což je nepochybně pravda. Zavedení globální svěrenecké správy přírodních zdrojů bude muset pravděpodobně počkat až do doby, kdy v několika vedoucích průmyslových centrech světa zvítězí socialismus.

Do té doby bude pořád platit tentýž zásadní obecný argument – že přírodní zdroje mají být pod kontrolou co možná nejširšího veřejného orgánu. Měl by

to být přinejmenším orgán celostátní úrovně, ovšem lepší by byl orgán kontinentální.

Oddělení kontroly od využívání

Přírodní zdroje se zneužívají, protože je to v něčím zájmu. Veřejné vlastnictví samo o sobě tomu nedokáže zabránit. V SSSR existovalo veřejné vlastnictví půdy a přírodních zdrojů, ale došlo tam k rozsáhlému poškození životního prostředí. Kaspické moře je vážně znečištěno, Aralské moře vysychá, protože se voda z řek, které do něj vtékají, odebírá na závlahy. V těchto případech neznamenal veřejné vlastnictví žádnou ochranu. Možná, že k tomu došlo proto, že neexistovaly žádné silné instituce, které by regulovaly činnost státních orgánů. Úkolem odvětvových ministerstev, jejichž továrny znečišťují řeky, je maximalizace výroby, nikoli ochrana životního prostředí. Úkolem vlád svazových republik kolem Aralského jezera bylo maximalizovat produkci svých pěstitelů bavlny – kteří požadovali vodu a nikoli zachování rybářství na Aralu. Pro ochranu proti podobným tlakům je podstatné, aby přírodní zdroje daného státu a později celého světa byly ve vlastnictví a pod kontrolou orgánu nezávislého na těch, kdo mají z jejich využívání užitek.

Pro účely naší diskuse nazvěme tento orgán Trust životního prostředí. Bude vlastnit všechny přírodní zdroje. Podle svého uvážení bude Trust moci udělovat Plánování licence k využívání různých zdrojů. Bude moci stanovit podmínky pro emisní limity a další parametry, které budou muset splňovat průmyslové projekty využívající tyto zdroje. Bude moci stanovit nájemné za užívání půdy jednotlivci nebo komunami. Bude moci zavádět přírážky k cenám produktů, jejichž výroba nebo užívání poškozuje životní prostředí. Příjmy z nájemného nebo přírážek nebudou připisovány na účet samotného Trustu životního prostředí, ale budou z nich hrazeny náklady na jiné veřejné služby. To je důležitý princip zaručující, že samotný regulační orgán nebude mít zájem na tom, aby povoloval využívání přírodních zdrojů kvůli případným příjmům, které by povolení mohlo přinést. Vybírání nájemného a přírážek Trustem životního prostředí by mělo být prosto postranních zájmů podobně, jako vybírání pokut soudem.

KAPITOLA 15 O NĚKTERÝCH PROTIKLADNÝCH NÁZORECH

Dokončili jsme prezentaci našich názorů na organizující principy nové socialistické ekonomiky a společnosti. V této závěrečné kapitole nabízíme některé odpovědi na různé protiargumenty, se kterými v posledních letech vystoupili socialističtí spisovatelé. Odpovědi jsme sdružili do dvou tématických okruhů: jeden představuje problematika distribuce, hodnot a cen, druhý možnost tržního socialismu. Obě témata souvisejí svým způsobem s problémem trhů a socialismu. V prvním oddíle obhajujeme náš návrh na trh spotřebních statků (podrobněji vysvětlený v kapitole 8). Trh tohoto typu je podle nás nezbytným předpokladem pro to, aby se cíle plánu průběžně přizpůsobovaly preferencím spotřebitelů. V druhé části kapitoly však náš návrh „trhu“ ostře odlišujeme od „tržního socialismu“ jako takového. Zkoumáme dva příklady tržního socialismu navržené v posledních letech a docházíme k závěru, že jsou z hlediska základních cílů socialismu nedostatečné.

DISTRIBUCE, HODNOTY A CENY

Když jsme poprvé vystoupili s úvahami, které dále rozvíjíme v této knize – bylo to v článku zveřejněném v *Economy and Society*⁹⁴, odpověděl nám ve stejném časopise Gavan Duffy (viz Duffy, Gavan „A note on „Labour value and socialist economic calculation“, *Economy and Society*, vol. 18, no. 1, February 1989, 100–109). I když souhlasíme s některými Duffyho poznámkami, myslíme si, že naše stanovisko plně nepochopil a že bližší zamyšlení nad jeho výhradami snad pomůže upřesnit výklad našich myšlenek. Do popředí vystupují dva hlavní body.

Duffy za prvé naznačuje, že v naší argumentaci je cosi ironického v tom smyslu, že na jedné straně vychvalujeme potenciál moderních výpočetních technologií, ale na druhé straně nejdeme tak daleko, abychom prosazovali čistě kvantitativní plánovací systém, tj. systém, který se obejde bez zprostředkující funkce cen nebo hodnot. Zdá se, že to Duffy považuje za jistý ústup z pozic dřívějších socialistických ekonomů jako byl Lange, který považoval nasazení počítačů za alternativu k jakýmkoli trhům.⁹⁵ Právě teď, kdy je

⁹⁴ Cockshott, W. Paul and Allin Cottrell „Labour value and socialist economic calculation“, *Economy and Society*, vol. 18, no. 1, February 1989, 71–99.

⁹⁵ Va svých rannějších spisech Lange navrhoval jistou variantu tržního socialismu, ale v 60. letech 20. století došel k názoru, že moderní počítače umožňují zcela se obejít bez trhu. Podrobnosti viz Lange, Oskar *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis,

už na dohled technologie potřebná pro model Langeho typu, Cockshott s Cottrellem doporučují řešení, které se opírá o tržní mechanismus! Za druhé Duffy říká, že pokud v našich úvahách vycházíme ze socialistického trhu pro spotřební statky, není rozumný důvod, proč by se jako měřítko společenských nákladů měla používat pracovní hodnota: podle něj by byly vhodnější „prosté výrobní náklady“.

Pokud jde o první bod, musíme zdůraznit, že nenavrhujeme, aby se všechny statky a služby distribuovaly prostřednictvím trhu. Uznáváme existenci sektoru „sociálního zabezpečení“ (zdravotnictví, školství, péče o děti atd.), kde se statky a služby poskytují jako základní práva spojená s občanstvím (viz kapitola 5). Zde se o úrovni a formě zabezpečení nerozhoduje pomocí tržních cen, ale prostřednictvím demokratické debaty a politiky. Nicméně se vůbec neomlouváme za to, že zastáváme trh pro mnoho předmětů osobní spotřeby.

Základní rysy našeho trhu spotřebních statků jsou následující.

1. Spotřebitelé dostávají příjmy v pracovních poukázkách, a to buď za vykonanou práci nebo jako převody.
2. Komodity mají „ceny“ udávané rovněž v pracovních poukázkách; tyto ceny se mohou poněkud lišit od skutečného množství práce obsaženého v komoditě (a také na komoditě označeného) v důsledku fluktuací nabídky a poptávky.
3. Když spotřebitelé získají statky prostřednictvím trhu, „zruší“ se na jejich účtech odpovídající množství pracovních poukázek, takže nabývání statků je omezeno jejich příjmy (s určitým přídatkem na spotřebitelské úvěry).

Fakticky se každému spotřebiteli říká toto: máte nárok na tak a tak velký příděl disponibilní sociální pracovní doby, který můžete využít jak se vám zlíbí.

Jak by měl vypadat alternativní „čistě kvantitativní“ systém, který by neměl ceny ani hodnoty? Stát musí zadat výchozí „zakázku“ na výrobu spotřebních statků v určitých proporcích. Spotřebitelé pak zřejmě mají svobodnou možnost získat v obchodech či skladech cokoli si přejí („každému podle jeho potřeb“ jak napsal Marx ve své *Kritice gothajského programu*). Jestliže neexistují ceny, pak nemají žádný význam ani „příjmy“ a neexistuje žádná

hranice množství zboží, které může jednotlivec získat. Tak, jak klesají zásoby některých statků, stát prostě nařídí výrobu dalších, přičemž se zpomalí tempo produkce u statků, jejichž zásoby stoupají.

To vše sice vypadá hezky, ovšem jak zabránit tomu, aby zásoby oblíbeného zboží neklesly rychle až na nulu, a kde je vůbec nějaká záruka, že lze udržet produkci na úrovni potřebné k uspokojení přání spotřebitelů při omezeních daných disponibilním množstvím společenské pracovní doby? Řečeno jinými slovy, jestliže mohou spotřebitelé dostat cokoli při nulových vlastních nákladech, nepřekročí celkový objem takové „poptávky“ podle všeho celkové produkční možnosti společnosti? A nebude proto praktickým výsledkem situace typu „kdo dřív přijde, ten dřív mele“?

Proti takovému kritickému pohledu se lze dovolávat dvou věcí: komunistické „hojnosti“ a odpovědného, veřejnému zájmu oddaného postoje socialistického spotřebitele. Ovšem idea „hojnosti“ ve smyslu dostatku všech zboží při jejich nulové ceně se nám vůbec nezdá být důvěryhodná. I když počítáme s trvalým zdokonalováním technologií, nutnost vyrovnávat se s ekologickými problémy a vyčerpáváním surovinových zdrojů, spojená s nutností podstatně zlepšit materiální životní podmínky většiny světového obyvatelstva, které nyní žije v chudobě, podle všeho vylučuje odstranění ekonomického nedostatku. A i kdyby socialističtí spotřebitelé byli zcela naplněni občanským duchem, správný postoj prostě nestačí. Bez určitého nasměrování vycházejícího z objektivně stanovených sociálních nákladů lidé nemohou vědět, jaké je „přiměřené“ nebo „odpovědné“ množství statků, které mohou zkonsumovat.

Pokud akceptujeme nutnost nějakého sociálně determinovaného omezení individuálních spotřebitelů v zájmu toho, aby celková spotřební poptávka lidí zůstala v mezích odpovídajících daným produkčním možnostem, jaká je alternativa k vyplácení určitých příjmů a (nenulovým) cenám spotřebních statků? Stát může rozhodnout, že každý obyvatel dostane svůj „příděl“ spotřebních statků, nařídít jejich výrobu a pak je distribuovat přímo lidem. Je ale těžké vidět, jak by takový systém dokázal adekvátně reagovat na změny spotřebitelské poptávky v čase, nebo na rozdílné preference a priority různých jednotlivců, domácností a komun. Pokud mají mít lidé určitou (omezenou) možnost individuální volby toho, co chtějí spotřebovat, neexistuje alternativa k nějaké formě trhu. Svobodný výběr za existence určitého omezení vyžaduje, aby alokace statků samými spotřebiteli měla skalární formu (jakékoli zboží chcete, ale až do určité hodnoty)⁹⁶ a nikoli formu vektorovou (seznam množství jednotlivých zboží, neboli příděl). A vyplácení příjmu při ne-

Minn.: University of Minnesota Press, 1938, a Lange, Oskar „The Computer and the Market“, in Charles Feinstein (ed.) *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967. Langeho argumenty jsme se podrobněji zabývali v Cottrell, Allin and W. Paul Cockshott „Calculation, complexity and planning: the socialist calculation debate once again“, *Review of Political Economy*, vol. 5, no. 1, 1993, 73–112.

⁹⁶ Obecněji skalár znamená jediné číslo, zatímco vektor je uspořádaný soubor čísel. Tak např. číslo 4,57 je skalární veličina, zatímco trojice (3,9; 1,2; 6,7) je třírozměrný vektor.

nulových cenách zboží je prostě způsobem, jak zavést takové skalární omezení.

Uznání potřeby trhu spotřebních statků samozřejmě neznamená, že je nutno akceptovat naši konkrétní verzi fungování takového trhu. To nás přivádí k druhému Duffyho bodu, který se týká používání pracovní hodnoty jako míry sociálních nákladů.

Uznáváme, že přímočaré zavedení pracovní hodnoty jako míry sociálních nákladů lze právem kritizovat. Dvěma relevantními aspekty této otázky jsme se zabývali v kapitole 5. Za prvé lze argumentovat, že použití pracovní hodnoty jako jediného výpočetního nástroje vede k podhodnocování omezených přírodních zdrojů, které nelze prostě „vyprodukovat“ vynaložením určité pracovní doby. Za druhé, striktní kalkulace na základě pracovní doby nebere v úvahu problematiku časového profilu vynakládání pracovní doby. Výroba dvou odlišných produktů může vyžadovat stejné celkové množství pracovní doby, ale rozfázování prací v reálném čase se může lišit. Pokud dochází k takovým diferencím, je třeba opět považovat výpočty na základě pracovní doby za neúplné. V kapitole 5 jsme také načrtli způsob, jak tyto problémy řešit.

Do rozpaků nás ale uvádí Duffyho tvrzení, že namísto pracovní hodnoty by mohly být vhodnějším nástrojem pro ekonomické výpočty za socialismu „prosté výrobní náklady“. Jak jsem ukazovali v kapitole 8, „výrobní náklady“ v normálním kapitalistickém smyslu zdaleka nejsou jednoduchou věcí. Opírají se o předpoklad, že podniky existují jako právní subjekty – fakticky se tím předpokládá soukromé vlastnictví výrobních prostředků. V socialistické ekonomice neexistují „prosté“ výrobní náklady jako něco daného; jakýkoli kandidát na funkci míry společenských nákladů musí být definován společensky a tak se s ním musí také provádět výpočty. Dokazovali jsme, že pracovní hodnota vytváří pro takové výpočty racionální základ, i když musí být doplněna způsobem uvedeným v kapitole 5.

TRŽNÍ SOCIALISMUS?

Jak jsme již řekli, dobře si uvědomujeme, že naše argumenty míří opačným směrem než současná vlna pravicových názorů zastávajících trh. Neomlouváme se za to; myslíme si, že dnešní pravicová móda je mylná a že na to lidé nakonec přijdou. Větší starosti nám dělá fakt, že mnoho autorů, kteří se hlásí k socialismu, v průběhu 80. let vyjádřilo vážné pochybnosti o „klasickém“ socialistickém projektu plánovitého hospodářství a místo toho obhajovali různé formy „tržního socialismu“.⁹⁷ Hlasů, které se stavěly proti tomuto trendu, bylo poměrně málo.⁹⁸

⁹⁷ Viz například Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism*, London: George Allen and Unwin, 1983; Geoff Hodgson, *The Democratic Economy*, Harmondsworth: Penguin,

V této části budeme zvažovat některé názory tržních socialistů; budeme dokazovat, že tržní socialismus má jako cíl socialistické politiky vážné slabiny. Souhlasíme s Pat Devine (Devine, Pat *Democracy and Economic Planning*, Cambridge: Polity Press, 1988), že tržní socialismus není žádnou odvážnou novou koncepcí předkládanou socialistickými teoretiky, ale škodlivým přizpůsobováním se nadvládě pravice. Zatímco Gramsci volal po „pesimismu intelektu, optimismu vůle“ (tj. tvrdohlavém realismu spojenému s vášnivou oddaností socialistickým cílům), tržní socialismus 80. let je projevem „pesimismu vůle“, ochromující ztráty důvěry ve schopnost socialismu nabídnout jakýkoli skutečně výrazný dlouhodobý politický projekt.

Samozřejmě se zde nemůžeme podrobně vyjádřit ke všem argumentům tržních socialistů, které zazněly v poslední době. Pro naše účely se soustředíme na jeden nedávný příspěvek ze Západu, text Diane Elsonové, a jedno vystoupení z Východu, knihu Abela Aganbegjana.

Diane Elsonová: socializovaný trh?

Diane Elsonová ve zmíněném článku tvrdí, že „socializovaný trh“ je třetí alternativou mezi plánováním a volným trhem. Podle našeho přesvědčení její návrh socializovaného trhu činí příliš velké ústupky buržoazní ekonomii. Autorka podle všeho nekriticky přijímá tvrzení Aleca Noveho, že efektivní centrální plánování je nemožné – tvrzení, jehož vyvrácení jsme věnovali mnoho úsilí v předchozích kapitolách. Konkrétně se domníváme:

1. že přesunem pozornosti z procesu produkce na proces směny Elsonová odsouvá do pozadí hlavní aspekt marxistické kritiky kapitalismu;
2. že její socializovaný tržní systém zachovává většinu sociálních a výrobních vztahů kapitalismu a že by bylo správnější charakterizovat jej jako státní kapitalismus než jako socialismus;
3. že by trpěl všemi charakteristickými nestabilitami kapitalismu.

Značná část článku Elsonové je věnována dokazování, že skutečné kapitalistické trhy jsou velmi vzdáleny ideálnímu trhu, jaký předpokládá většina zastánců tržního socialismu. Autorka ukazuje, že fungování trhu vyžaduje re-

1984; Diane Elson, „Market Socialism or Socialization of the Market?“, *New Left Review*, no. 172, Nov/Dec 1988, 3–44; Abel Aganbegyan, *The Challenge: Economics of Perestroika*, London: Hutchinson, 1988; David Miller, *Market, State and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

⁹⁸ S obranou plánování vystoupili Ernest Mandel, In defence of Socialist planning“, *New Left Review*, no. 159, Sept/Oct 1986, 5–38, a trojice autorů Nicholas Costello, Jonathan Michie a Seumas Milne, *Beyond The Casino Economy: Planning for the 1990s*, London: Verso, 1989.

álné náklady a spotřebu zdrojů, že trhy jsou zřídka konkurenční, že suverenity spotřebitele není reálná, že Sayův zákon nefunguje atd. Svá tvrzení dokládá rozsáhlými odkazy na nejnovější literaturu. Tato kritika má svou hodnotu, protože upozorňuje na nereálnost formulací jednoznačných zastánců trhu, v článku má však podle všeho nahradit chybějící koncepci. Ve všech kritikách kapitalistických trhů, na něž se autorka odvolává, chybí pojem vykořisťování. Socialismus jako politické hnutí nevznikl z nespokojenosti spotřebitelů s tím, jak byl organizován trh. Vznikl proto, že kapitalismus je vykořisťovatelský systém, jehož oběti usilovaly o nápravu. Kapitalismus umožňuje bohatým, aby vykořisťovali práci chudých. Socialismus byl odpovědí na vykořisťování námezdních pracovníků kapitalisty.

Na klasičtější marxistickou koncepci vykořisťování se odvoláváme v celé naší knize. V dnešním kontextu je důležité připomenout, že jedním z ústředních Marxových cílů bylo vyvrácení myšlenky, že příčinou vykořisťování jsou nedokonalosti ve fungování trhu. Podle něj vykořisťování naopak vyrůstá z logiky samotné zbožní výroby. Aby to teoreticky dokázal, přijal „ušlechtilý“ předpoklad, že se komodity navzájem směňují úměrně svým pracovním hodnotám. To byl ideál, který formuloval nejpokročilejší buržoazní ekonom David Ricardo. Marx si dobře uvědomoval, že v reálné kapitalistické ekonomice bude působit celá řada faktorů, které komplikují situaci – rozdíl v intenzitě kapitálu, dílčí monopoly atd. – a které zabraňují tomu, aby byly ceny úměrné pracovním hodnotám komodit. Nicméně tuto úměrnost v 1. dílu *Kapitálu* předpokládá. Předpokládá, že při každém prodeji nebo koupi nějaké komunity se směňují ekvivalenty. Měna je založena na zlatém standardu a při každém prodeji nebo koupi je množství práce ztělesněné ve zlatě rovno jeho obsahu v kupované komoditě. Jinými slovy, Marx předpokládá, že v procesu směny nedochází k podvádění. Sám věděl, že to vše je v rozporu s fakty – že se dělníkům rutinně prodávají falšované produkty, že jsou šizeni při výplatě mzdy ve formě zboží (truck system) a také různými pokutami. Ale kvůli jasnosti argumentace říká: předpokládejme, že trh je úplně spravedlivý a já dokážu, že i tak vede k vykořisťování dělnické třídy.

Klíčem k vykořisťování je podle Marxe zvláštní charakter pracovní síly. Pracovní síla je jedinečná v tom, že je pro kapitalistu užitečná svou schopností vytvářet hodnotu. Předpokládá se, že se pracovní síla prodává jako každá komodita za své reprodukční náklady. V mnoha případech se samozřejmě prodává za méně, než činí její reprodukční náklady, například tam, kde dělníci jsou také po část své pracovní doby zemědělci a nekupují všechny potraviny na trhu. Ale k vykořisťování dochází i tehdy, když se pracovní síla prodává za své plné reprodukční náklady. Pracovní doba se prodlužuje, aby se vytvořila absolutní nadhodnota. Technologie způsobuje, že se základní životní potřeby zlevňují a tím vytváří relativní nadhodnotu.

Politickým aspektem této argumentace bylo vyvrácení tvrzení, podle nichž spásu proletariátu přinese poctivé obchodování, zrušení monopolů a spravedlivé mzdy. Marx naopak dokazoval, že s vykořisťováním může skoncovat pouze zrušení námezdního systému. Žádná reforma si nemůže dělat naděje na to, že by odstranila antagonismy v samotném srdci kapitalismu. Ovšem to, co Elsonová navrhuje, je právě reforma cen.

Elsonová navrhuje rozmanité instituce financované z veřejných prostředků, které by stanovovaly cenové normy. Tyto instituce by měly mít k dispozici podrobné údaje o nákladech výroby různých produktů. Na základě nákladů a s připočtením určité přírážky by tak stanovovaly cenové normy pro každou komoditu. (Zůstává nejasné, na jakém základě by se tyto přírážky stanovovaly: byly by úměrné zálohovanému kapitálu, nebo opakovaným [recurrent] nákladům?) Stanovování těchto cenových norem, které zřejmě nemají být závazné, společně se zveřejňováním údajů, na nichž jsou založeny, se pak nazývá socializací trhu.

Termín „socializovaný trh“ je zavádějící, protože trhy byly vždy společenskými institucemi. Jsou typickým způsobem, jakým vstupují do společenských vztahů soukromá individua v epoše kapitalismu. Když se slovo sociální spojuje se slovem trh – sociální tržní ekonomika, socializovaný trh, tržní socialismus – měli bychom se mít na pozoru. Vzhledem k tomu, že vykořisťování by existovalo dokonce i za velmi šlechetných předpokladů učiněných Marxem, socializovaný trh by ho umožňoval také. Socializované cenové normy mají být pro kupující i prodávající pouze indikativní, nikoli závazné: „Cenové a mzdové komise mohou vytvářet cenové a mzdové normy a mohou je také zveřejňovat, aby umožnily kupujícím „hlídat“ ceny decentralizovaným způsobem (Elsonová, uvedený článek, str. 33). Pokud tyto normy trh neakceptuje, pak se mění normy, nikoli tržní ceny. Hlavní rozdíl mezi socializovaným a normálním trhem spočívá podle všeho v tom, že v socializovaném trhu by daňový poplatník hradil část nákladů na marketing, kterou by normálně nesli kupující a prodávající. Můžeme učinit závěr, že ačkoli se tento trh možná bude přizpůsobovat hladčeji než trh nepodporovaný, jeho účinky nebudou příliš odlišné.

Jestliže se podíváme na klíčovou otázku kupování a prodeje pracovní síly, návrhy Elsonové vypadají stejně podezřele jako cenová a důchodová politika, která se používala k regulaci vykořisťování v 60. a 70. letech 20. století. Cenová a mzdová komise má vytvářet normy pro všechny mzdové sazby. Tím se samozřejmě neruší systém námezdní práce; je to prostředek, jak jej regulovat. Hierarchie mzdových sazeb, která byla předtím vynucována soukromými ekonomickými dohodami, se nyní stává záležitostí veřejné politiky a je tak legitimizována státním orgánem. Současně bude cenová a mzdová komise nepochybně dbát na nutnost zajištění ziskovosti jednotlivých odvětví. Zde se

dostáváme na spornou půdu, protože určování mzdových sazeb ovlivňuje míru vykořisťování. Každý pokus zavést vyšší mzdové normy narazí na odpor zaměstnavatelů, každý pokus snížit je na odpor odborů. Pokud jsou mzdové normy závazné, skutečné mzdové sazby budou určovány poměrem sil zaměstnavatelů a odborů tradičním způsobem: cestou stávek, výluk atd.

Jedno z opatření, které navrhuje Elsonová, může významně změnit míru vykořisťování. Jde o myšlenku, že všichni občané by měli mít zajištěn základní minimální příjem bez ohledu na to, zda jsou zaměstnání, nebo ne. Tato politika, kterou prosazují Zelení, je za kapitalistických podmínek nepochybně v zájmu pracující třídy. Pokud stávkující vědí, že jejich rodiny budou vždy mít co jíst, jejich postavení se tím posílí a stávky budou masivnější a úspěšnější. Dopad takových nepodmíněných sociálních dávek bychom však neměli přeceňovat. Diane Elsonová uvádí, že je považuje za holé existenční minimum, ze kterého se lze živit čockou, koupit si několik párů levných džínů a nějaký kokosový kobereček na podlahu. Nezní to o mnoho lépe, než žít ze současných sociálních dávek. Taková politika by byla hnána stejnými rozpornými faktory, jako všechny současné systémy sociálního zabezpečení: musela by udržet lidi naživu, ale nepodřívat pracovní motivaci, ani nevyvolávat velkou daňovou zátěž. Lidé mají často další závazky, které přijali ještě v době, kdy měli práci: hypotéky, koupě na splátky atd. Ty mohou rychle pohltit sociální dávky, pokud lidé jdou do stávky nebo ztratí zaměstnání.

V kapitalistické zemi jsou nepodmíněné sociální dávky užitečnou reformou. Napomohly by omezování chudoby a třídnímu boji. Nedokáží ovšem „odstranit základní příčinu antagonismu mezi těmi, kdo kupují a prodávají pracovní sílu“ (Elsonová, citovaná práce, str. 30). Akt koupě a prodeje pracovní síly je předebranou k vykořisťování a je niterně antagonistický. Podniky kupující pracovní sílu totiž zůstávají právními subjekty, jejichž cílem je využívání pracovní síly k tvorbě zisku. Budou právními osobami s právem kupovat, prodávat a uzavírat smlouvy. Zkrátka zůstanou tím, co Marx označoval výrazem „ztělesnění kapitálu“. Mohou být vlastněny státem a platit státu úrok z vynaloženého kapitálu, ale to je nezbaví kapitalistického charakteru o nic víc, než zestátnění společnosti British Leyland. Vždyť Elsonová navrhuje ustanovení auditora s názvem regulátor veřejných podniků, který by měl státu zajišťovat přiměřenou míru výnosu z jeho kapitálu.

Tam, kde se pracovní síla nadále kupuje a prodává na trhu, musí docházet k boji o její cenu. V kapitalistické ekonomice je konečným regulátorem mezd nezaměstnanost. V podmínkách plné zaměstnanosti vede ekonomický třídní boj ke mzdové inflaci. To lze do určité míry regulovat závaznou cenovou a příjmovou politikou, ale čistě dobrovolný mechanismus, jaký popisuje Elsonová, bude pravděpodobně nestabilní. Buď povede k inflaci, s následnými tlaky k návratu k nezaměstnanosti, která by zdisciplinovala pracovní sílu, ne-

bo se začne volat po povinné kontrole cen. Společnost bude postavena před alternativu kapitalistické nebo socialistické cesty dalšího vývoje.

Přesně to je alternativa, která s absolutní jasností vyvstává v zemích jako je Polsko, Maďarsko nebo Rusko v době, kdy píšeme tyto řádky (roku 1992). Buď se ekonomika navrátí k biči nezaměstnanosti, bez níž neexistuje žádný opravdový trh práce, nebo bude postupovat komunistickým směrem a zavede přímou sociální regulaci výroby a příjmů. Tím nepopíráme, že by typ úplného státního kapitalismu, který navrhuje Elsonová, neznamenal v britských podmínkách pokrok. Lze na něj nahlížet jako na asymptotu, směrem k níž se pohybovala britská sociální demokracie v dobách před Thatcherovou: skoro úplné znárodnění, dobrovolná cenová a příjmová politika, rozsáhlá práva na sociální zajištění. Taková politika by byla mnohem více v zájmu pracující třídy, než nynější rozdělování podpor.

Ze zkušenosti ale víme, že státně kapitalistický typ společenského uspořádání je nestabilní. Zachovává peníze, trhy a buržoazní rozvrstvení příjmů vlastní kapitalismu, přičemž odstraňuje nezaměstnanost, která je podmínkou jejich účinnosti, a současně oslabuje stát jako prvek buržoazní třídní discipliny. Je to přechodná společenská forma, která se musí buď vrátit k soukromému kapitalismu, jako v Británii, nebo jít socialistickým směrem. Totéž platí v opačném směru. Avšak pohyb od plánované socialistické ekonomiky směrem ke státně kapitalistické nebo tržně socialistické je jednoznačně reakční. Výsledkem může být jediné nestabilní forma, která bude prostřednictvím třídního boje tihnout ke kapitalismu nebo zpět ke komunismu.⁹⁹

Je ironií, že socializované cenové agentury Elsonové by měly mít k dispozici takové počítačové sítě a informace o výrobě, které by umožnily efektivní přechod k plánování. Pokud by autorka obhajovala takové agentury jako přechodné stadium na cestě k plánované ekonomice, mohl by to být důvod k jejich existenci. Avšak v současné světové situaci, kdy je kapitalismus v ofenzívě, se zdá být pravděpodobnější přechod ke kapitalismu. Návrhy na třetí cestu mezi kapitalismem a komunismem budou jen přechodnými zastávkami na cestě k úplné restauraci kapitalismu.

Všechny tržní ekonomiky trpí makroekonomickou nestabilitou. Její dvě hlavní formy jsou recese, za níž nelze prodat výrobky, což vyvolává nezaměstnanost, nebo převis poptávky, který vyvolává inflaci. V socialistických zemích, které se dnes vracejí k trhu, vidíme obojí: prudkou inflaci spojenou s miliony lidí vyhozených z práce. Elsonová jako každý levicový ekonom si

⁹⁹ Se zajímavou argumentací v tomto směru přichází N. Scott Arnold („Marx and disequilibrium in market socialist relations of production“, *Economics and Philosophy*, vol. 3, no. 1, April 1987, 23–48), který ukazuje, že tržní socialismus je vnitřně nestabilní sociálně-ekonomická forma.

je jasně vědoma těchto tendencí tržních ekonomik, nenabízí ale žádné reálné řešení. Ať už lze říci cokoli proti ekonomickému systému, který fungoval v SSSR před Gorbačevem, ceny byly stálé a nedocházelo k recesím. Sovětský systém nebyl bez problémů, tvrdit to by znamenalo vědomě zavírat oči. Ale všechny změny socialistického systému tak, jak jsme ho znali ve 20. století, by měly být krokem vpřed pro pracující. To, co obhajuje Elsonová a podobní myslitelé v Rusku, je ústup od Marxe k doktrínám Adama Smitha.

Aganbegjan: administrativní a ekonomické metody

Argumentace rozvinutá zde a v předchozích kapitolách nám poslouží také jako základ pro kritiku koncepce sovětské ekonomické reformy, kterou zformuloval od poloviny do konce osmdesátých let 20. století Abel Aganbegjan, jeden z klíčových ekonomických poradců Gorbačova. Ve své již zmiňované knize o perestrojce se opakovaně opírá o rozlišení mezi „administrativními“ a „ekonomickými“ metodami, přičemž zdůrazňuje potřebu omezovat první a rozvíjet druhé. Prohlašuje, že „hlavním charakteristickým rysem existujícího systému řízení je převaha administrativních metod, přičemž ekonomické metody mají jen druhořadý význam“ (str. 20) a dokonce tvrdí, že podstata perestrojky „spočívá v přechodu od administrativních k ekonomickým metodám řízení“ (str. 23).

Pokud by to prostě znamenalo, že je proti svévolným byrokratickým příkazům („administrativním“) a pro pečlivé výpočty nákladů a výnosů („ekonomické“), nebylo by o čem vést spor. Ve skutečnosti ale dochází ke skluzu od této koncepce k mnohem kontroverznější interpretaci. Za prvé, Aganbegjan zřejmě ztotožňuje „administrativní“ metody s centrálním plánováním jako takovým. Ve svém komentáři k centrálnímu plánování za Stalinovy doby prohlašuje, že „od začátku 30. let byly ekonomické metody řízení omezovány. Obchodování mezi produkčními jednotkami bylo nahrazeno centralizovanou alokací zdrojů a trh se zúžil“ (*ibid.*, str. 21–22). Zde se „ekonomické metody“ staví proti „centralizované alokaci“ jako takové. Věci se vyjasňují, když vypočítává obsah ekonomických metod: zahrnují přechod sdružení a podniků k úplnému ekonomickému účtování (*chozrasčotu*), samofinancování a samořízení, jakož i značné posílení role cen, financí a úvěru (str. 23). Na jiném místě spojuje ekonomické metody se stimulací tržních vztahů a posílením úlohy zisku (str. 58). Nakonec navrhuje, aby byl státní plán „dán do starého železa“ a nahrazen systémem, v němž „...podniky a výrobní sdružení budou vypracovávat a schvalovat své vlastní plány. Ty nebudou podléhat souhlasu žádného vyššího orgánu a nebude existovat absolutně žádná alokace plánované práce“ (str. 112).

Přes kladné hodnocení úlohy prvních pětiletok v industrializaci Sovětského svazu Aganbegjan ve skutečnosti ztotožňuje centrální plánování

s „administrativními metodami“ (zastaralými, svévolnými, byrokratickými, neefektivními) a na druhé straně spojuje „ekonomické metody“ (moderní, efektivní pokrokové) se spoléháním se na tržní ceny, ziskovost, finanční nezávislost podniků a úplné zrušení centrálních direktiv. Je možné, že v sovětské realitě bylo centrální plánování opravdu spojeno s byrokratickou svévolí, ale ztotožňování obou je vážnou chybou. Ukázali jsme, že centrální plánování nemusí být svévolné, že je lze naopak provádět na základě přesně definovaných postupů výpočtu sociálních nákladů. Vynaložili jsme velké úsilí, abychom ukázali, že společenská racionalita účtování na základě pracovní doby je nadřazena racionalitě trhu. A že neexistuje nutná souvislost mezi používáním rovnovážných tržních cen u spotřebního zboží (které navrhuje jako jednu složku celkového systému plánování) a rozkladem socialistického vlastnictví tím, že podnikům bude poskytnuta neomezená autonomie. Je jedna věc říkat, že podniky mají svobodně jmenovat manažery, demokraticky organizovat svou práci a iniciativně přicházet s návrhy na nové produkty, a zcela jiná věc požadovat, aby jednaly jako nezávislé entity a vypracovávaly své vlastní plány na základě signálů trhu. Pokud se jim dovolí sehrávat druhou z těchto rolí, pak demokratická kontrola dění v podniku bude pravděpodobně první věcí, která bude odsouzena k zániku. Úvahy podobné Aganbegjanovým, které zatěžují problém tím, že implicitně ztotožňují ekonomickou racionalitu s tržními procesy, určitě ekonomickou reformu socialismu dezorientují.

V posledních několika letech jsme mohli vidět, kam vede tato logika: ke kolapsu veškerého efektivního ekonomického plánování, pádivé inflaci, celkovému rozpadu ekonomiky, masové nezaměstnanosti a nakonec ke triumfu kapitalistické restaurace. „Refoma“ socialismu směrem k tržnímu hospodářství byla pro pracující třídu v postižených zemích bezprecedentní ekonomickou katastrofou. V celosvětovém měřítku znamenala znovuobnovení nadvlády těch několika kapitalistických mocností, které vládly světu před rokem 1917. Na politické úrovni vedla k vytvoření situace, v níž socialistické hnutí a organizovaná pracující třída byly prakticky donuceny vyklidit scénu.

Když socialismus odešel, jaká naděje, kromě fašismu a socialismu, zůstává těm, co nic nemají? Nic, pokud to nebude socialismus radikálnější, demokratičtější a rovnostářštější než cokoli, co zde bylo předtím, socialismus založený na jasných ekonomických a morálních zásadách, který se nevzdá své integrity ve prospěch demoralizujících mýtů trhu.

Bibliografie

- Aganbegyan, Abel *The Challenge: Economics of Perestroika*, London: Hutchinson, 1988.
- Arnold, N. Scott 'Marx and disequilibrium in market socialist relations of production', *Economics and Philosophy*, vol. 3, no. 1, April 1987, 23–48.
- Aristotle *The Politics*, Harmondsworth: Penguin, 1986.
- Bacon, Robert and Walter Eltis *Britain's Economic Problem: Too Few Producers* (2nd edition), London: Macmillan, 1978.
- Beer, Stafford *Brain of the Firm*, London: Wiley, 1981.
- Beer, Stafford *Platform for Change*, London: Wiley, 1975.
- Braverman, Harry *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review press, 1974.
- Burnheim, John *Is Democracy Possible?* Oxford: Polity Press, 1985.
- Cave, Martin *Computers and Economic Planning: The Soviet Experience*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Cockshott, W. Paul 'Application of artificial intelligence techniques to economic planning', *Future Computing Systems*, vol. 2, 1990, 429–43.
- Cockshott, W. Paul and Allin Cottrell 'Labour value and socialist economic calculation', *Economy and Society*, vol. 18, no. 1, February 1989, 71–99.
- Costello, Nicholas, Jonathan Michie and Seumas Milne *Beyond The Casino Economy: Planning for the 1990s*, London: Verso, 1989.
- Cottrell, Allin *Social Classes in Marxist Theory*, London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Cottrell, Allin and W. Paul Cockshott 'Calculation, complexity and planning: the socialist calculation debate once again', *Review of Political Economy*, vol. 5, no. 1, 1993a, 73–112.
- Cottrell, Allin and W. Paul Cockshott 'Socialist planning after the collapse of the Soviet Union', *Revue Européenne des Sciences Sociales*, vol. XXXI, 1993b, 167–85.
- Dasgupta, Partha 'Positive freedom, markets and the welfare state', *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 2, no. 2, Summer 1986, 25–36.
- Devine, Pat *Democracy and Economic Planning*, Cambridge: Polity Press, 1988.
- Duffy, Gavan 'A note on "Labour value and socialist economic calculation"', *Economy and Society*, vol. 18, no. 1, February 1989, 100–109.
- Durrett, Charles and Kathryn McCamant, *Cohousing: A Contemporary Approach to Housing Ourselves*, Berkeley, Ca.: Habitat Press, 1989.
- Elson, Diane 'Market Socialism or Socialization of the Market?' *New Left Review*, no. 172, Nov/Dec 1988, 3–44.
- Engels, Frederick *Anti-Dühring: Herr Eugen Dühring's Revolution in Science*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1954.
- Farjoun, Emmanuel and Moshe Machover *Laws of Chaos*, London: Verso, 1983.
- Finley, Moses *Democracy Ancient and Modern*, New Brunswick, NJ: Rutgers

- University Press, 1973.
- Fukuyama, Francis *The End of History and the Last Man*, New York: Free press, 1992.
- Genovese, Eugene D. *The Political Economy of Slavery*, New York: Pantheon Books, 1965.
- Granick, David *Job Rights in the Soviet Union: Their Consequences*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Gregory, Paul *Socialist and Nonsocialist Industrialisation Patterns: A Comparative Appraisal*, New York: Praeger, 1970.
- Hahn, Frank *Equilibrium and Macroeconomics*, Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Harner, M. 'The ecological basis for Aztec sacrifice', *American Ethnologist*, vol. 4, 1977, 117–35.
- Held, David *Models of Democracy*, Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Hodgson, Geoff *The Democratic Economy*, Harmondsworth: Penguin, 1984.
- Kalecki, Michal *Theory of Economic Dynamics*, New York: Monthly Review Press, 1965.
- Keynes, J. M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan, 1936.
- Lane, David *Soviet Economy and Society*, New York: New York University Press, 1985.
- Lange, Oskar *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press, 1938.
- Lange, Oskar 'The Computer and the Market', in Charles Feinstein (ed.) *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967.
- Lavoie, Don *Rivalry and Central Planning*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Leijonhufvud, Axel *Information and Coordination*, Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Lenin, V. I. *Collected Works*, vol. 25, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1964.
- Lubeck, O., Moore, J., and Mendez, R. 'A benchmark comparison of three supercomputers', *Computer*, vol. 18, no. 12, December 1985.
- Mandel, Ernest 'In defence of Socialist planning', *New Left Review*, no. 159, Sept/Oct 1986, 5–38.
- Marx, Karl *The Poverty of Philosophy*, London: Lawrence and Wishart, 1936.
- Marx, Karl *The First International and After* (Political Writings, Volume 3, ed. D. Fernbach), Harmondsworth: Penguin, 1974.
- Marx, Karl *Capital*, Vol. III, Moscow: Progress Publishers, 1971.
- Marx, Karl *Capital*, Vol. I, Harmondsworth: Penguin, 1976.
- Marx, Karl and F. Engels *The German Ideology*, New York: International Publishers, 1947.
- Marx, Karl and F. Engels *Selected Works*. London: Lawrence and Wishart, 1970.

Miller, David *Market, State and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

Nove, Alec *The Soviet Economic System*, London: George Allen and Unwin, 1977.

Nove, Alec *The Economics of Feasible Socialism*, London: George Allen and Unwin, 1983.

Nove, Alec 'Markets and Socialism', *New Left Review*, no. 161, Jan/Feb 1987, 98–104.

Pugh, W., *et al.* *IBM's 360 and Early 370 Systems*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991.

Ricardo, David *Principles of Political Economy and Taxation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1951.

Sedgewick, Robert *Algorithms*, London: Addison-Wesley, 1983.

Smith, Adam *The Wealth of Nations*, Harmondsworth: Penguin, 1970.

Smith, Keith *The British Economic Crisis*, Harmondsworth: Penguin, 1984.

Ste. Croix, G. E. M. de *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1981.

Stalin, Joseph *Economic Problems of Socialism in the USSR*, New York: International Publishers, 1952.

Thucydides *History*, II (ed. P. J. Rhodes), Warminster: Aris & Phillips, 1988.

Tribe, Keith *Land, Labour and Economic Discourse*, London: Routledge & Kegan Paul, 1978.

Varga, Richard S. *Matrix Iterative Analysis*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1962.

White, Lynn *Medieval Technology and Social Change*, Oxford: Clarendon Press, 1962.

Wolcott, Peter and Seymour Goodman 'High speed computers in the Soviet Union', *Computer*, Vol. 21, No. 9, September 1988, 32–41.

Poznámka překladatele

První verze překladu této knihy s názvem „Směrem k novému socialismu“, jejímiž autory jsou skotští ekonomové W. Paul Cockshott a Allin Cottrell, vznikla od podzimu 2002 do jara 2003 jako podklad pro diskusi v občanském sdružení Socialistický kruh. Tato verze byla zveřejněna na webových stránkách sdružení www.sok.bz. Diskuse, někdy velmi živé a dodnes neukončené nějakým jednotným závěrem, se pochopitelně soustředily na obsahovou stránku socialistického projektu předkládaného v knize. V mnoha případech ale přispěly k vyřešení problémů překladu. Chci proto vyjádřit svůj dík všem účastníkům dosavadních diskusí, zejména pak Petru Gočevovi, který mi pomohl vyjasnit řadu ekonomických pojmů a termínů.

Originál knihy vyšel pod titulem *Towards a New Socialism* v roce 1993 ve vydavatelství Spokesman v anglickém Nottinghamu.

Na základě zmíněné debaty o věcných problémech socialismu zformuloval Socialistický kruh sérii otázek, které zaslal autorům knihy s prosbou o vyjádření. Autoři odpověděli textem tvořícím úvod k tomuto českému vydání.

Původní verze českého překladu prošla před tímto knižním vydáním revizí. Název knihy byl přitom pozměněn na „Kybersocialismus“, což podle převládajícího názoru lépe odpovídá jejímu obsahu a zaměření.

Vydání tohoto překladu může přispět k pokračování a prohloubení diskuse o socialismu v české společnosti. Zájemce o ni mohou opět odkázat na webové stránky Socialistického kruhu. Bude třeba jen uvítat, když z diskuse vzejdou také podněty k dalšímu zkvalitňování překladů děl s politickou a sociálně vědní tematikou do češtiny. Jsem přesvědčen, že nynější český překlad knihy tlumočí adekvátně myšlenky anglického originálu. Nepochybuji ale, že by se na něm dalo leccos dobrušovat. Nicméně čas běží a o překlad a případné vydání si doslova říká řada pozoruhodných textů různých autorů řazených ke světové levici. Jejich díla by bylo třeba tlumočit české veřejnosti pokud možno co nejjasněji a nejzřetelněji, v podobě *idées claires et distinctes*, jak žádá kritérium, jež formuloval René Descartes už skoro přes čtyřmi stoletími a které určitě přežije dnešní postmoderní zmatky.

Rudolf Převrátíl, prosinec 2005